АЗӘРБАЈҸАНЫН
КӨРКӘМЛИ
АДАМЛАРЫ

83.3Аз1
Н.47

БӘКИР
НӘБИЈЕВ

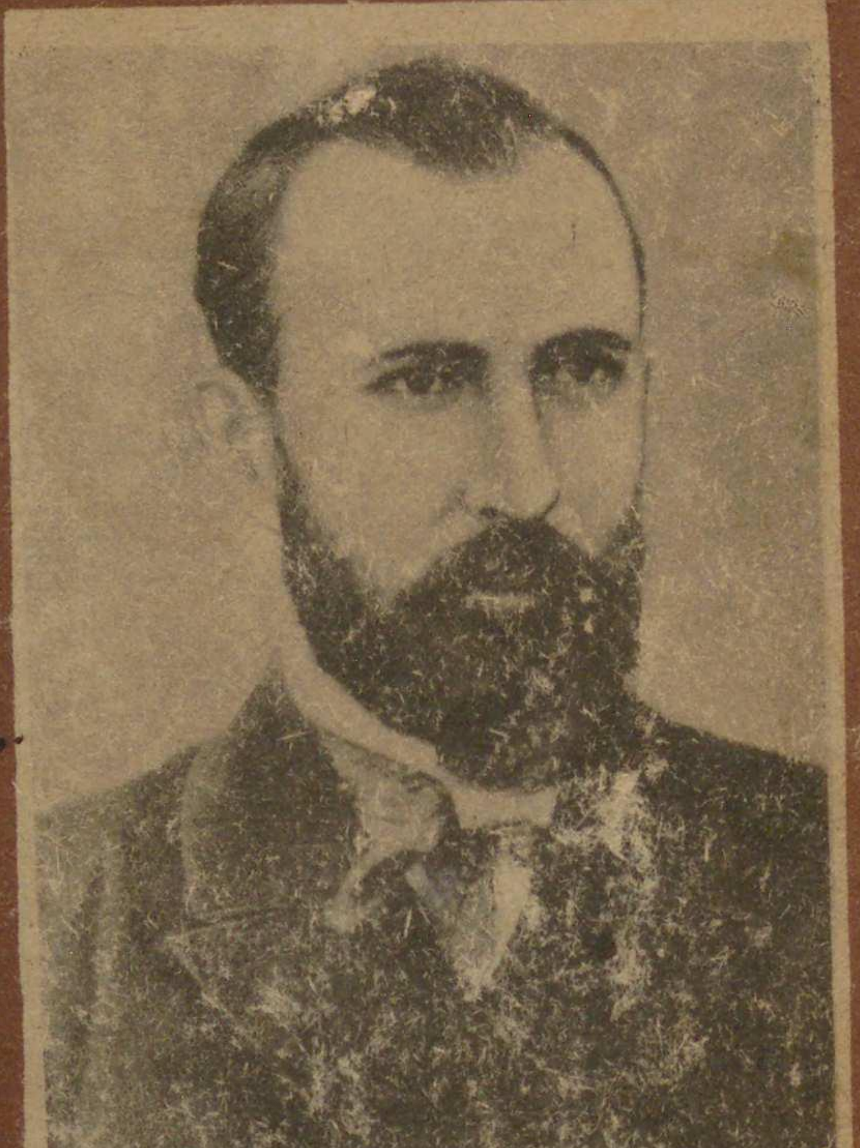

Ф. КӨЧӘРЛИ

АЗӘРБАЈЧАНЫН КӨРКӘМЛИ АДАМЛАРЫ

83.3Аз1
Н 47

ФИРИДУН БӘЈ КӨЧӘРЛИ

(Мә'налы өмүрдән сәһифәләр)

2015 фонд. 10224
71327
71 МКС

КӘНЧЛИК · БАКЫ · 1984

Аз2
Н47

Нәбијев Бәкир Әһмәд оғлу
Н47 Фиридун бәј Көчәрли. Б:, Кәнчлик. 1984. — 228 сәһ.

Китабда көркәмли Азәрбајчан тәнгидчиси Ф. Көчәрлинин һәјат вә јарадычылығы арашдырылмыш, о дөвр әдәби аләминин үмуми мәнзәрәси ачылыб көстәрилмишдир. Ф. Көчәрлинин ушаглыг вә тәләбәлик илләриндән, әдәби фәалијјәтиндән мәктуб вә мәгаләләриндән әтрафлы сөһбәт ачылмышдыр. Көчәрлинин тәнгид тарихимиздә бөјүк әһәмијјәтә малик олан «Азәрбајчан әдәбијјаты материаллары» кениш тәһлил олунмуш вә професионал әдәби тәнгидимизин, әдәби тәдгигат тарихимизин мәһз бурадан башландығы дүзкүн көстәрилмишдир.

Н $\frac{4702000000}{М653(12)-84}$ 7—84 Аз2

© Кәнчлик, 1984

Тифлисин шахталы декабр ахшамларындан бириндә Күрчү Задәканлар Чәмијјәти Театрынын гаршысындакы мејданчада хејли адам вар иди. Шәһәрин азәрбајчанлы, рус, күрчү, ермәни зијалылары, мүхтәлиф мәһәлләләрдә, хүсусән дә Шејтанбазар тәрәфдә јашајан чохлу газахлы, кәнчәли, бакылы, гарабағлы, нахчыванлы, тәбризли, әрдәбилли, «Молла Нәсрәддин» журналы редаксијасынын, еләчә дә Тифлисдә нәшр олунан дикәр журнал вә гәзетләрин әмәкдашлары, Гори семинаријасындан кәлмиш мүәллим вә шакирдләр бир-бирилә һәрарәтлә көрүшүр, һаләһвал тутурдулар. Салона дахил олан һәр бир тамашачынын көзләри өнүндә бу күн үчүн хүсуси тәравәтлә бәзәдилмиш ачыг сәһнә чанланырды. Гызылы готазлы, гырчынланмыш ири мәхмәр пәрдәјлә сүсләнән сәһнәнин мәркәзиндә, ишыгларын чарпазлашдығы јердә нурани, мүдрик бир инсанын — бөјүк Азәрбајчан драматургу вә философу М. Ф. Ахундовун портрети асылмышды. Чәлил Мәммәдгулузадә, Һәмидә ханым вә мәммәдгулузадәләр аиләсинин дикәр үзвләри, Өмәр Фаиг Не'манзадә, Александр Ширванзадә, Гурбанәли Шәрифов, Әзиз Шәриф вә башгалары тамашачыларын арасында идиләр. Бә'зи тамашачылар һәрдән бојланараг ложаја бахыр, М. Ф. Ахундовун гызы Нисә ханымы мәмнун-мәмнун сејр едирдиләр.

Сачлары ағармыш, учабојлу бир киши ағыр аддымларла сәһнәјә чыханда сөһбәтләр кәсилди, салон дәрин бир сүкута гәрг олду. Әјләшәнләрин әксәријјәти ону шәхсән танујырды. О, Горидәки Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын мүәллими, Азәрбајчанда, Гафгазда вә еләчә дә Русија империјасынын бир чох кушәләриндә танынан әдәбијјатшүнас, көркәмли тәнгидчи, халглар достлуғунун еһтирaслы чарчысы, публисист, мүтәрчим, јорулмаз мүәллим вә ичтимаи хадим Фиридун бәј Әһмәдаға оғлу Көчәрли иди.

Көчәрли сәһнәдәки портретин јанында ајаг сахлады, бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун сурәти гаршысында баш әјди, сонра үзүнү тамаша салонуна чевириб, ше'р охумаға башлады:

Еј әдиби-шәһирү биһәмта,
Мајеји-фәхри-милләти-ислам!
Еј хирәдмәнди-арифү дана,
Әһли-фәзлү кәмал, мәрди-тамам!

Вәтән өвлады чәм' олубду бу күн —
Ки, сәни лајигинчә јад етсин.

Көстәриб иззү еһтирами-бүтүн,
Сәнә ихласын издијад етсин.

Бу нә хош күн, нә јахшы саәтдир,
Сәни фәхр илә јад едир милләт;
Вәтән үчүн зәһм сәадәтдир —
Ки, охур руһи-пакына рәһмәт.

Милләтә шаһраһи-елм ачдын,
Мәрһәба, еј мүһәндиси-гадир!
Вәтәнә тәхми-мә'рифәт сачдын,
Сән еј устады-камилү маһир!

Ејбү нөгсани-милләти билдин,
Етдин аны беејниһи тәсвир;
Әмәли-фасидин әјан гылдын,
Та ки, ислаһына едә тәдбир.

Јә'ни јаздын сән алты тәмсилат,
Бир һекајәт дә мүлһәг етдин она;
Ешидән ону галды валеһү мат,
Әл чалыб афәринләр етди сәнә,

Милләтин мүшкүлата уғрамағы
Хәтти-мүшкүлдән олдуғун дуjдун;
Билибән өзкә чарә олмамағы
Хәтти тәғјир үчүн сән әл гојдун.

Бир әлифбаји-тазә тәрһ етдин,
Шивәси хош, охунмағы асан;
Рәсми-тә'лими зикрү шәрһ етдин,
Гојмадын бир гүсуру бир нөгсан.

Мәтләби ганмамыш әкәр дә авам,
Сәнә бәр'әкс кетди кечмишдә;
Билмәмиш мәгсәдү мәрамы тамам
Олду мане сәнә бу хејир ишдә.

Билмәди ол ки, фикри батил имиш,
Сәрбәсәр хам имиш хәјалаты;
Мәһз сәндән ничат һасил имиш,
Сән имишсән ачан мүһимматы.

Вәтәнин борчуну сән етдин эда,
Гәлбү вичданын ејләдин раһәт;
Борчлу галды вәтән вә лејк сәнә,
Ону вадар едир бу күн гејрәт —

Ки, сәнин борчуну әда етсин,
Та ки, гәлби тапа онун тәскин
Чүмлә өвладыны нида етсин —
Ки, бу ишдә ола шәрику мүин.

Нә сајаг борчу ол әда едәчәк?
Дејә билмәм ону әләтәјин;
Шә'нинә лајиг иш бина едәчәк?
Дејә билмәм буну сәһиһү јә'гин.

Ше'ри шаир Аббас аға Назир (Гајыбов) М. Ф. Ахундовун јүз иллик јубилејинә һәср етмишди. Курултулу алгыш сәдалары тәваны титрәдирди. Јубилеји кечирән тәшкилат комитәсинин үнванына өлкәнин мүхтәлиф шәһәрләриндән кәлмиш мәктуб вә телеграмлар е'лан едилди. Көчәрли хитабәт күрсүсүнүн архасына кечәрәк М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы һаггында мүкәммәл бир мә'рузә сөјләди. Сонра сөз гонаглара верилди.

Бөјүк ермәни әдиби, көһнә шамахылы Александр Ширванзадәнин үрәк сөзләри дә Көчәрлинин мә'рузәсиндәки әсас тезислә сәсләширди: «Мәним фикримчә, бу тәнтәнә тәкчә сиз азәрбајчанлылар үчүн дејил, һабелә өлкәмизин бүтүн милләтләри үчүн әламәтдардыр. Бу, әдәбијјатын гәләбәсидир. Демәли, ишығын, маарифин зүлмәт үзәриндә, мәдәнијјәтин Асија әталәти үзәриндәки гәләбәсидир. Мәдәнијјәтимиз үмуми олдуғуна вә бизим үмуми бөјүк вәтәнимиз Русијанын бәрабәр вәтәндашлары олдуғумуза көрә бир милләт үчүн бајрам олан шеј дикәр милләтләр үчүн дә бајрамдыр... Мирзә Фәтәли Ахундовун түрбәси гаршысында баш әјәрәк өз азәрбајчанлы гардашларымы үрәкдән саламлајырам». (Загафгазије» гәзети, 8 декабр 1911-чи ил).

Бәдии һиссәдә кечәнин иштиракчылары Тифлис актјорларынын ифасында М. Ф. Аундовун «Молла Ибраһимхәлил-кимјакәр» комедијасынын тамашасына бахдылар. Сонра исә Ә. Һагвердијевин М. Ф. Ахундовун чәфакеш һәјатына, бөјүк арзулары уғрунда ардычыл мүбаризәсинә һәср олунмуш «Хәјалат» пјеси көстәрилди...

5 декабр 1911-чи илдә гардаш Күрчүстанын пајтахтында кечирилән бу көзәл әдәби мәчлис елә һәмин күнләрдә Бакыда Тағыјев театрында кечирилмиш кечә илә бирликдә бөјүк бир мәдәнијјәт бајрамына чеврилди вә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә онун көркәмли нүмајәндәсинин шәрәфинә 100 иллик јубилеј кими салнамәләрә дүшдү*. Һәмин јубилејин тәшәббүскары, онун һазырланмасына хејли вахт

* О заман М. Ф. Ахундовун доғулдуғу тарих (1812) јанлыш олараг 1811-чи ил һесаб едилирди. Һәмин јубилеј һаггында дәгиг мә'луматы тәнтәнәли кечәдә иштирак етмиш Әзиз Шәриф «Ф. Көчәрли вә онун архиви» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 3 ијун 1972-чи ил) мәгаләсиндә вермишдир.

вә гүввә сәрф едән, нәһајәт, баш мә'рузәнин мүәллифи Фиридун бәј Көчәрли иди.

* * *

Ф. Көчәрлијә һәср олунмуш бу әсәрин илк вә нисбәтән мүхтәсәр варианты 1958—1960-чы илләрдә јазылмыш вә 1963-чү илдә «Елм» нәшријјатында чап едилмишдир. (Редактору профессор Шыхәли Гурбановдур). Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгигатчыларындан академик Ф. Гасымзадә, Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвләри К. Талыбзадә, А. Заманов, профессор Ч. Хәндан, профессор Х. Әлимирзәјев, профессор Х. Мәммәдов, филолокија елмләри намизәдләри Надир Мәммәдов, Гара Намазов вә башгалары јаздыглары рә'јләрдә ону тәгдир етмәклә јанашы, китабын бә'зи гүсурларына да диггәти чәлб етмишдиләр*. О вахтдан кечән ијирми илдә Ф. Көчәрлинин ирсинә мараг даһа да артмыш, онун елми, педагожи, публисист јарадычылығына, тәнгиди мәгаләләринә вә бәдии тәрчүмәләринә даир бир сыра материаллар дәрч едилмиш, диссертасијалар мүдафиә олунмушдур. Бу ијирми илин ән әламәтдар фактлары кими, көстәрмәк лазымдыр ки, Низами адына Әдәбијјат институту 1963-чү илдә Ф. Көчәрлинин мәгаләләринин мүһүм бир һиссәсини әһатә едән «Сечилмиш әсәрләри»ни (тәртиб едәнләри К. Талыбзадә вә Н. Мәммәдов, редактору К. Талыбзадә), 1978—1981-чи илләрдә исә мәшһур «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәрини ики мүкәммәл чилддә (тәртиб едәни Р. Гәнбәр гызы, редактору Ә. Мирәһмәдов) нәшр етмишдир. Бүтүн бу дејиләнләри әһатә вә әкс етдирмәк арзусу көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас һаггында китабымызын үзәринә јенидән гајытмаг зәрурәтини доғурду. Чохчәһәтли ичтимаи фәалијјәтини халгын рифаһына һәср етмиш бу нәчиб, хејирхаһ Азәрбајчан зијалысынын мә'налы өмрүнүн сәһифәләрини бир даһа нәзәрдән кечирдик. Инди китабын тәкмилләшдирилмиш вә бир гәдәр кенишләндирилмиш јени нәшрини охучулара тәгдим едирик.

* * *

Азәрбајчан әдәби тәнгидинин вә әдәбијјатшүнаслығынын М. Ф. Ахундовдан сонракы дөврдә фәалијјәт көстәрмиш көркәмли

* Ф. Гасымзадә. Дәјәрли монографија. «Коммунист», 2 феврал 1964-чү ил; А. Заманов. Тәнгидчи, публисист, ичтимаи хадим. «Литературны Азербайджан», № 1, 1964; Х. Әлимирзәјев. «Фиридун бәј Көчәрли». «Азәрбајчан», № 6, 1964 ; Х. Мәммәдов, Әдәбијјатшүнас һаггында монографија. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 18 апрел 1964-чү ил; Н. Мәммәдов. Көркәмли әдәбијјатшүнас һаггында илк монографија. «Азәрбајчан кәнчләри», 4 јанвар 1964-чү ил; Т. Султанов. Гијмәтли монографија. «Молодјож Азербайджана», 29 јанвар 1964-чү ил; Г. Намазов. «Көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас», Бакы, 28 нојабр 1963-чү ил.

нүмајәндәләриндән бири Фиридун бәј Көчәрлидир. О, өзүнүн 35 иллик әдәби, елми-педагожи, публисистик фәалијјәтинин нәтичәси олан зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Көчәрли «Литература азербайджанских татар» («Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты»), «Мирзә Фәтәли Ахундов»*, «Балалара һәдијјә» әсәрләринин, ики чилдлик мәшһур «Азәрбајчан әдәбијјаты»** вә бир сыра башга көркәмли әсәрләрин мүәллифидир. Бунлардан башга Көчәрли әдәби шәхсијјәтләр, бәдии әсәрләр, дәрслик вә тәрчүмәләр һаггында, сүлһ вә халглар достлуғу, гадын азадлығы, һабелә мәишәт мөвзуларында бир сыра мәгаләләр јазмышдыр.

Дөврүнүн әдәби һадисәләрини диггәтлә изләјән Көчәрли әдәбијјатда халгилијин вә јени, демократик мејлләрин инкишаф етдирилмәси үчүн чидди сә'ј көстәрмиш, бәдии јарадычылыгда реализмин јорулмаз тәблиғатчысы олмушдур. Онун Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов кими сәнәткарларын әсәрләри вә «Молла Нәсрәддин» журналы һаггында фикирләри чох гијмәтли вә марағлыдыр.

Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы тарихиндә илк дәфә олараг әдиб вә шаирләримизин бөјүк әксәријјәтини әһатә едән әдәбијјат тарихини јазмышдыр. Бу әсәрдә јүздән артыг шаирин әдәби ирси вә онлардан бөјүк бир гисминин тәрчүмеји-һалы верилмиш, әсәрләри һаггында орижинал фикирләр сөјләнмишдир.

Көчәрлинин әдәбијјатымызын Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Г. Закир, С. Ә. Ширвани кими көркәмли сималарынын јарадычылығына һәср едилмиш тәдгигаты онун Азәрбајчан әдәбијјатына чох көзәл бәләд олдуғуну көстәрир. Вагиф, Видади, Нәбати, Закир вә бир сыра башга Азәрбајчан шаирләринин тәрчүмеји-һалларына даир илк кениш мә'лумат, әдәбијјатымызын вә мәдәнијјәтимизин фәхри олан бөјүк М. Ф. Ахундов һаггында биринчи китаб Көчәрли гәләминин мәһсулудур.

Көчәрлинин һәм тәнгиди мәгаләләриндә, һәм дә тәдгигатчылыг фәалијјәтиндә бариз шәкилдә нәзәрә чарпан хүсусијјәтләрдән бири вә демәк олар ки, ән башлычасы, онун мүасирлик проблемини һәмишә диггәт мәркәзиндә сахламасыдыр.

Әдәбијјатымызын кәләчәјини, онун инкишафыны реализмә даһа

* Ф. Көчәрли. М. Ф. Ахундов һәзрәтләринин тәвәллүдүндән 100 ил мүрур етмәси мүнасибәтилә јазылмыш рисалеји-јадикаранәдир». Тифлис, 1911, «Култура» мәтбәәси. Бундан сонра да һәмин әсәрин адыны гыса олмаг үчүн «Мирзә Фәтәли Ахундов» шәклиндә јазачағыг.

** Илк дәфә бу әсәр «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» (Бакы, Азәрнәшр, 1925—1926) ады алтында дөрд китабда (ики чилддә) чап олунмушдур. Бундан сонра һәмин нәшри мүхтәсәр шәкилдә «Материаллар» кими гејд едәчәјик.

чох мејл етмәсиндә көрән әдиб һәмишә јүксәк идејалы реалист әсәрләрлә зәнкин олан рус әдәбијјатындан өјрәнмиш, онун Пушкин, Лермонтов вә Чехов кими өлмәз сәнәткарларыны Азәрбајҹан охуҹусуна танытмаг үчүн ҹидди вә мәһсулдар јарадыҹылыг сә'јләри көстәрмишдир. Онун рус әдәбијјатындан етдији тәрҹүмәләр рус-Азәрбајҹан әдәби әлагәләри тарихи үчүн чох гијмәтлидир. Л. Толстој, Чехов, хүсусилә Гогол һаггында јаздығы мәгаләләрдә Көчәрли онлары јетишдирмиш бөјүк рус халгы илә достлуг вә гардашлыг идејаларынын ардыҹыл тәрәннүмчүсү кими чыхыш едир. Көчәрли Русијада јашајан башга халгларын, о ҹүмләдән гардаш ермәни вә күрҹү халгларынын әдәбијјатыны да үрәкдән севмиш, А. Серетели, Г. Сундукјан вә башга сәнәткарлар һаггында сәмими мәгаләләр јазмышдыр.

Халгларын әлбир мүбаризәсиндән горхуја дүшән чаризмин Загафгазија халглары арасына гырғын салмаг мәгсәдилә төрәтдији фитнәкарлыға гаршы чыхан әдиб «Дәвәт-Гоч» адлы болшевик гәзетинин сәһифәләриндә халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик руһунда јазылмыш хүсуси мәгалә дәрҹ етдирмишди.

Дүнјакөрүшүндәки мүәјјән мәһдуд ҹәһәтләрә, хүсусән синфи зиддијјәтләрин әсил маһијјәтини билмәдијинә бахмајараг, Көчәрли бүтүн фәалијјәти боју һәмишә зүлмә вә истисмара гаршы чыхараг, јохсул күтләләрин мәнафејини мүдафиә етмиш халг рифаһынын, мaaриф вә мәдәнијјәтин јорулмаз мүҹаһидләриндән олмушдур.

Әдәби иҹтимаијјәтимизин Көчәрли јарадыҹылығы илә јахындан марагланмасы тамамилә тәбиидир. Чүнки XIX әсрин сону, XX әсрин биринҹи рүбүндә кениш әдәби, иҹтимаи, елми педагожи фәалијјәт көстәрмиш Көчәрлинин зәнкин ирси әдәбијјатымызын һәмин дөврү һаггында кениш тәсәввүр јарада билән гијмәтли мәнбәләрдәндир.

* * *

Көчәрлинин әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки мәһсулдар әмәји һәлә мүәллифин өз сағлығында дөврүн шаир вә әдибләри, мүтәрәгги зијалылары тәрәфиндән дәфәләрлә тәгдир едилмишдир. Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Аббас Сәһһәт, Казым оғлу (Сејид Һүсејн), Нәриман Нәриманов, Рәшидбәј Әфәндијев вә башга јазычылар да Көчәрлини бир тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас кими јүксәк гијмәтләндирмиш, Загафгазијанын рус мәтбуаты ону охуҹулара әдәбијјатымызын көркәмли мүтәхәссиси кими тәгдим етмишдир. А. Сәһһәт Көчәрлинин Азәрбајҹан шаирләринә көстәрдији бөјүк диггәт вә гајғыны ше'рләриндән бириндә белә тәрәннүм етмишди:

Јазмысан тазә нә шејләр? — дејә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш!
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән.
Һәр нә јаздыгса, она бани сән олдун, гардаш!

Бир заман Насеһу Тәрраһ илә Сабир, бәндә,
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә,
Биримиз мәрсијәкулугда бөјүк шаир иди;
Биримиз сағәрә мајыл, биримиз ҹанана,
Биримиз һәҹвдә јағма кими чох маһир иди.
Лаубали кечинирди күнүмүз риндана.
О пәришан јухудан сән бизи бидар етдин,
Доғру, дүз јолда чалышмағлыға вадар етдин.

(«Сыныг саз», Бакы, 1912, сәһ. 37—38)

Јазычылар, шаирләр вә мүһәррирләр аләминдә күҹлү нүфуза малик олан Көчәрлинин тәнгиди мәгаләләринин о заманкы әдәби просеси мүәјјән ҹәһәтләринә, ајры-ајры мүәллифләрин бәдии јарадыҹылығына дүзкүн истигамәт вердијини көстәрмәк бахымындан драматург Нәриман Нәримановун бир е'тирафы чох мараглыдыр, О, «Һифз-сәһһәт» сәрлөвһәли мәгаләсиндә јазырды: «Дүз 20 ил бундан мүгәддәм мән «Наданлығы» јазыб мејдана бурахдым. Мәшһур мүһәррирләримиздән бири, рәфигимиз Фиридун бәј Көчәрли «Наданлығы» рус дилиндә тәнгид етди, јарамаз бир шеј һесаб едиб јазанлыны, јә'ни мәни лазымынҹа чубуглады. Охујан дејирди: «Наданлығы» јазан даһа әлинә гәләм кәрәк көтүрмәсин. Фәгәт онун чубугламағы «Надир шаһ»ын мејдана кәлмәсинә сәбәб олду» («Јени игбал», 11 јанвар 1916-ҹы ил).

Ингилабдан әввәлки дөври мәтбуатда Көчәрлинин Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материалларыны топламасына даир мүәјјән мә'луматлар верилмиш, һабелә мүхтәлиф мүәллифләрин башга-башга мүнасибәтләрлә јазылмыш мәгаләләриндә јери кәлдикҹә Ф. Көчәрлинин фәалијјәтиндән бәһс едилмишдир.

Мә'лумдур ки, әдибин әсас тәдгигат әсәри олан «Азәрбајҹан әдәбијјаты» илк дәфә Совет һакимијјәти дөврүндә чап едилмишди. Бу ишин тәшәббүскары олан Азәрбајҹан Халг Маариф Комиссарлығы һәмин әсәрин маарифин тәрәггисинә вә кәләҹәкдә јени әдәбијјат тарихинин јарадылмасына хидмәт едәҹәјини әсәрә верилмиш мүгәддимәдә гејд етмишди. Бә'зи дүзкүн мүддәаларына бахмајараг, бу мүгәддимәдә Көчәрлинин әсәри әсасән рапчылыг ҹәбһәсиндән тәһлил едилирди.

Һәмин әсәр һаггында илк мәгаләни М. Һүсејнзадә (Меһди Һүсејн) јазмышды. («Јени мәктәб», № 6,1926). Һәлә чох кәнҹ олан мүәллифинин әдәби тәнгид саһәсиндәки тәҹрүбәсизлијиндән доған ҹидди нөгсанларына бахмајараг, мәгаләдә көстәрилирди ки, Ф. Көчәрлинин әсәри кәләҹәкдә әдәбијјат тарихи јазан алимләримиз үчүн көзәл материал верәҹәкдир.

Азәрбајчанын илк марксист тәнгидчиләриндән бири олан Мустафа Гулијев «Октјабр вә түрк әдәбијјаты» (Бакы, 1930) әсәриндә Көчәрлини «Азәрбајчан әдәбијјатынын ингилабдан әввәлки јеканә тәнгидчиси» адландырмыш, әдәбијјатымыза аид олан һәр нә варса, вичданла вә бөјүк сә'јлә топладығыны онун хидмәти кими гејд етмишдир. М. Гулијев «Материаллар»ы «санбаллы әсәр» адландырмыш, чохлу шаир вә әдибин тәрчүмеји-һалыны, һабелә әсәрләрини әһатә етдијини бу тәдгигатын гијмәтли чәһәти сајмышдыр.

Тәәссүф ки, һәм бу китабда, һәм дә тәнгидчи Әли Назимин мүлаһизәләриндә вулгар сосиоложи тәһлилдән кәлән бә'зи әсассыз иттиһамлар да вар иди. Ә. Назимин фикринчә, Көчәрлинин тәдгигаты анчаг «материалын зәнкинлији вә мүхтәлифлији нөгтеји-нәзәриндән гијмәтли олан тәсвири хроноложи мәчмуә иди». («Әдәбијјатшүнаслыгда буржуа тәмајүлләринә гаршы», Бакы, 1931, сәһ. 69).

Көчәрлинин мүасирләриндән мүәллиф вә мүһәррир Фәрһад Ағазадәнин 1936-чы илдә јаздығы «Ф. Көчәрлинин биографијасы» адлы мәгаләдә тәнгидчинин тәрчүмеји-һалы, хүсусилә ушаглыг илләри вә аиләси һаггында мараглы фактлар вардыр ки, бу саһәдә тәдгигат апармыш проф. Мир Чәлал Пашајев, педагожи елмләр доктору Ағаммәд Абдуллајев, проф. Камал Талыбзадә, һабелә бу сәтирләрин мүәллифи һәмин фактлардан истифадә етмишләр.

Ф. Көчәрлинин әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки хидмәтләрини објектив сурәтдә тәһлил едән совет алимләри арасында биринчилик шәрәфи јазычы-профессор Мир Чәлала мәхсусдур. «Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1905—1917)» адлы докторлуг диссертасијасынын (1946) «Реализм мәктәби» фәслиндә, о, Көчәрлинин әсас тәдгигатыны, бүтүн кечмиш мәчмуәләрдән фәргли олараг, «јалныз әдәбијјаты өјрәнмәк дејил, һәм дә гијмәтләндирмәк тәшәббүсүнү ирәли сүрән әсәр» кими гәбул етмиш, онун «Материаллар» адландырылмасы илә разылашмамыш, әдәбијјатымызын тарихини шәрһ едән системли тәдгигат олараг гијмәтләндирмишди. Мир Чәлал Көчәрли ирсинин елми әһәмијјәтиндән бәһс едәркән јазмышды ки, о јалныз әдәби әсәрләри сајмагла кифајәтләнмир, ејни заманда онлары «сәнәт дилиндән елм дилинә көчүрмәјә» (Плеханов) чалышыр. Мир Чәлал Көчәрлини «Мирзә Чәлил кими көзүачыг, узагкөрән» әдибләрдән һесаб етмиш, өз әдәби көрүшләрилә «Молла Нәсрәддин» журналы чәбһәсиндә дурдуғуну көстәрмишдир. Бә'зән Көчәрли «ничаты... зәһмәткешләрин ингилаби мүбаризәсиндә көрүрдү» дејә ифрат тә'рифә јол вердијинә бахмајараг, Мир Чәлал онун көрүшләриндәки мәһдуд чәһәтләри, хүсусән, дилин мәншәјинә даир субјектив мүлаһизәләрини елми дәлилләр әсасында тәнгид етмишдир.

Проф. Чәфәр Хәндан Һачыјев «Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында милли азадлыг идејалары (1906—1946-чы илләр)» адлы докторлуг диссертасијасында «Материаллар»да тәдгигатчы М. Тәрбијәтдән фәргли олараг, Чәнуби Азәрбајчанда јашајыб азәрбајчанча әсәрләр јазмыш шаирләрдән Г. Тәбризи, Ә. Нәбати, М. Ә. Лә'ли, М. Б. Халхали, М. Ә. Дилсуз, М. Һ. Марағалы һаггында даһа кениш бәһс олундуғуну көстәрмишдир.

Көчәрлини бир тәдгигатчы кими тәгдир едән академик Һәмид Араслы «XVII—XVIII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» монографијасында әдибин габагчыл рус елминин, мүтәрәгги рус јазычыларынын әсәрләри илә тәрбијәләндијини көстәрмиш, ону «өмрүнүн мүһүм һиссәсини халгын маарифинә, әдәби ирсинин өјрәнилмәсинә сәрф едән... көркәмли ичтимаи хадим» адландырмыш, тәдгигатчынын Фүзули јарадычылығы һаггында мүлаһизәләри үзәриндә хүсусилә кениш дајанмышдыр. Акад. Һ. Араслынын тә'биринчә «Көчәрли Фүзули әсәрләрини дүзкүн дујур вә доғру изаһ едирди». Фүзулинин лирикасы һаггында Көчәрлинин кәлдији нәтичәни шәрһ едәркән акад. Һ. Араслы јазмышдыр: «Бу сәтирләрдә Фүзули әсәрләрини јары-јарымчыг баша дүшүб мүһакимә едән, гуру һөкмләр, мүлаһизәләр сөјләјән һәр һансы бир шәргшүнасын дуја билмәдији бир һәгигәт ифадә олунур. Бу сәтирләр Фүзулинин е'чазкар ше'рләрини дәриндән һисс едән, онун гәлбләрә етдији тә'сири, мә'нәви нүмузуну јашајан бир алимин доғру һөкмү иди»*.

«Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәриндә бә'зи шаирләри идеализә етдији вә әдәби тәһлилдә субјектив идеалист мејлләрә јол вердији үчүн Көчәрли, акад. Һ. Араслы вә акад. Ф. Гасымзадә тәрәфиндән һаглы тәнгид едилир. Бунунла белә акад. Ф. Гасымзадә «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабында көстәрмишдир ки, XIX әср әдәбијјатынын илк мәнбәләри ичәрисиндә ән мүһүм јери Ф. Көчәрлинин... «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» тутур.

Педагожи елмләр доктору А. Абдуллајевин, филоложи елмләр доктору Ш. Гурбановун, филоложи елмләр намизәдләри Р. Һәсәнованын вә Д. Әлијеванын, тарих елмләри доктору М. Гасымовун, һабелә тәнгидчи О. Һәсәновун китаб, диссертасија вә мәгаләләриндә Көчәрлинин педагожи фәалијјәти, бәдии тәрчүмәләри, рус вә күрчү әдәбијјатлары һаггында мәгаләләри вә халглар достлуғуну мөһкәмләндирмәк уғрунда апардығы ардычыл мүбаризә тәгдир едилмишдир. Көчәрлинин бу вә ја дикәр саһәдәки фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирән мүәллифләрдән бә'зиләри өз тәдгигатларында фактик сәһвләрә дә јол вермишләр. Мәсәлән, профессор Ағаммәд Абдуллајев өз тәдгигатынын 37-чи сәһифәсиндә Азәрбајчан маарифинин инкишафы саһәсиндә көркәмли хидмәтләри олмуш А. О. Чернјајевскидән данышаркән онун Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәсинә гәбул етдији тәләбәләр

* Һ. Араслы. «Фүзули ирсинин өјрәнилмәси тарихиндән», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 март 1958.

** А. Абдуллајев. «Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихинә даир», Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 123—129.

сырасында Көчәрли илә јанашы Ү. Һачыбәјовун да адыны чәкир** ки, фактлар бу фикрин дәгиг олмадығыны көстәрир. Чүнки сонралар Көчәрлинин тәләбәси олмуш Ү. Һачыбәјов семинаријаја гәбул едиләркән А. О. Чернјајевски һәјатда јох иди вә онун вәфатындан (1894) артыг беш ил кечмишди. Филоложи елмләр намизәди Р. Һәсәнова өз диссертасијасынын 224-чү сәһифәсиндә Көчәрлинин Гори семинаријасына мүәллим тә'јин едилдији или нәзәрдә тутараг јазыр ки, «онун (Ф. Көчәрлинин — Б. Н.) әдәбијјатшүнаслыг вә тәрчүмә саһәсиндәки фәалијјәти мәһз бу заман башланмышдыр*». Һалбуки Көчәрли әдәбијјатшүнаслыг вә хүсусән бәдии тәрчүмә саһәсиндә фәалијјәтә Горијә тә'јин олундугдан хејли әввәл, һәлә Јереванда мүәллим икән башламышды. А. С. Пушкиндән тәрчүмә етдији «Балыгчы илә гызыл балығын нағылы»ны «Торчу вә балыг» ады алтында 1892-чи илдә чап етдирмәси буну бир даһа тәсдиг етмәкдәдир.

Азәрбајчан ССР ЕА мүхбир үзвү Әзиз Мирәһмәдов «Сабир» монографијасында фактлар әсасында јазыр ки, Сабир вә онун достларынын бәдии-фикри инкишафы о дөврүн көркәмли мәдәни сималарындан, мүәллим вә әдәбијјатчы Ф. Көчәрлинин ады илә сых әлагәдар олмушдур. Шамахы шаирләри, хүсусилә Сабир вә Сәһһәт Ф. Көчәрли илә јахындан әлагә сахлајыр, онун мәсләһәтләриндән истифадә едирдиләр. Лакин һәмин монографијада мүәллиф Көчәрлинин күја Јереван семинаријасыны гуртардығыны көстәрир. Әслиндә Көчәрли Гори семинаријасыны битирмиш, Јереванда исә он ил мүәллимлик етмишдир.

Көчәрли һаггында бир сыра мәгаләләр чап етдирмиш Азәрбајчан ССР ЕА мүхбир үзвү Камал Талыбзадәнин бу саһәдәки фәалијјәти хүсусилә диггәти чәлб едир. Ингилабдан әввәлки Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихини арашдыран К. Талыбзадәнин Көчәрлинин тәрчүмеји-һалына, онун М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләринә вә тәнгидчилик фәалијјәтинә даир мәгаләләри чидди елми тәдгигатын нәтичәсидир. К. Талыбзадәнин бу мәгаләләриндә диггәти чәлб едән башлыча чәһәт онун Көчәрли јарадычылығына мәһәббәтлә јанашмасы, әдибин әсәрләрини конкрет тарихи шәраитлә әлагәдар олараг тәһлил етмәси вә јени архив сәнәдләринә әсасланмасыдыр. Һәмин кејфијјәт К. Талыбзадәнин «ХХ әср Азәрбајчан тәнгиди» (1966) монографијасы, хүсусән һәмин әсәрин «Демократик тәнгид» вә «Фиридун бәј Көчәрли» фәсилләри үчүн дә сәчијјәвидир.

Академик М. А. Дадашзадә Ф. Көчәрлинин анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә дил институтунда кечирилмиш кениш елми сессијада сөјләдији кириш сөзүндә бу зәһмәткеш алимин һәм бир әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи кими, һәм дә ичтимаи хадим вә мүәллим кими Азәрбајчан халгынын јалныз әдәбијјатынын дејил, үмумијјәтлә мәдәнијјәтинин инкишафында чох бөјүк хидмәтләр көстәрдијини әсасландырмышдыр. («Көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи», «Бакински рабочи» гәзети, 17 јанвар 1964-чү ил). М. А. Дадашзадә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин икинчи чилдинә мүгәддимәдә әдәбијјатымызын тарихини јазмаға илк дәфә һәлә XIX әсрин сонларында мәһз Ф. Көчәрлинин игдам етдијини көстәрмиш, ону исте'дадлы әдәбијјатшүнас адландырмышдыр. Көчәрлинин мүтәрәгги көрүшләрә малик олдуғуну, тәнгиди-публисист мәгаләләриндә бир сыра чидди ичтимаи-мәдәни мәсәләләр галдырдығыны, рус әдәбијјатынын көзәл нүмунәләри илә Азәрбајчан охучуларыны таныш етдијини вә Загафгазија халгларынын әдәби әлагәләрини тәдгиг етдијини онун мәзијјәтләриндән сајан М. А. Дадашзадә XVIII-XIX әсрләр әдәбијјатыны ишыгландырмаға алимин хүсусилә мүвәффәг олдуғуну көстәрмишдир.

Професор Әзиз Шәрифин «Ф. Көчәрли вә онун архиви» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 3 ијун 1972-чи ил) адлы мәгаләси фактик материал бахымындан зәнкин олдуғу кими, филолокија елмләри намизәдләри Елчинлә Шамил Салмановун мүштәрәк јаздыглары «Илк Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 сентјабр, 16 сентјабр 1978-чи ил) мәгаләсиндә дә көркәмли алимин фундаментал тәдгигатынын әһәмијјәтинә даир мараглы фикирләр вардыр. Бу гәнаәтдә олан мүәллифләр (Елчин вә Ш. Салманов) тамамилә һаглыдырлар ки, Ф. Көчәрлинин әсәри өз тарихи ролуну чох көзәл ојнамышдыр: Азәрбајчан совет әдәбијјат тарихчилијинин тәшәккүл вә инкишафына чох сәмәрәли көмәк көстәрәрәк јалныз факт, материал, ајры-ајры тарихи тәфәррүатлар бахымындан јох, һәм дә мүәјјән мә'нада әдәбијјатшүнаслыг фикри, тәдгигат тәфәккүрү бахымындан онун үчүн санбаллы вә нүфузлу бир елми мәнбә олмушдур. Белә демәк олар ки, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын илк нәшри Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихчилијинин сонракы сүр'әтли вә һәртәрәфли инкишафынын уғурлу башланғычы олмушдур.

Һәмин мәгаләдә бөјүк тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасын фәалијјәти, Азәрбајчан мәдәнијјәти гаршысында онун тарихи хидмәтләри елми фикрин 70—80-чи илләр сәвијјәсиндән тәһлил олунмушдур. Бурада дүзкүн мүәјјән едилдији кими, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин бүтүн дөврләринин шәхсијјәтләрини ејни дәрәчәдә әһатә етмәк бахымындан Ф. Көчәрлинин әсәри мүәјјән мә'нада натамамдыр. Әлбәттә, илк тәшәббүсүн бирдән-бирә мүкәммәл бир әдәбијјат тарихи кими мејдана чыхмасы да гејри-мүмкүн иди. Көчәрлинин әсәри милли әдәбијјатшүнаслыг фикринин тәзкирә тәрзиндән ајрылмаға башладығы мәрһәләнин мәһсулудур. Әдәби чәрәјанларын, бәдии үслубларын мејдана чыхмасыны, бир-бирини әвәз етмәсини вә инкишафыны көстәрмәк, еләчә

* Р. Һәсәнова. «XIX әсрдә Русија вә Азәрбајчан әдәби әлагәләри тарихиндән» намизәдлик диссертасијасы, 1956, С. М. Киров адына АДУ китабханасында сахланыр, сәһ. 223—224.

дә бөјүк сәнәткарларын јарадычылығыны бу просеслә ганунаујғун шәкилдә шәртләндириб өјрәнмәк һәмин мәрһәләдә әслиндә имкан харичиндә олан бир иш иди, чүнки белә бир сәвијјәјә галхмаг үчүн әдәбијјат тарихчилији мүәјјән һазырлыг вә тәшәккүл мәрһәләси кечмәли, методоложи чәһәтдән инкишаф етмәли иди. Бу күн бизим Көчәрли әдәби ирсинә марағымыз, онун заманын сынағындан чыха билмиш «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәринә диггәтимиз дә бир даһа сүбут едир ки, Азәрбајчан әдәбијјат тарихчилијинин мүасир сәвијјәјә чыхмасы үчүн онун Көчәрли мәрһәләси зәрури иди. Бунунла белә, Ф. Көчәрлинин әсәри елми әдәбијјат тарихинин вачиб хүсусијјәтләриндән дә тамамилә тәчрид олунмуш дејилди. Јазычылары мүәјјән тарихи шәраитдә тәһлил етмәк, онларын дөврү вә мүһити үзәринә ишыг салмаг, милли өзүнәмәхсуслуғуну ашкара чыхармаг, үслубуна диггәт јетирмәк, өзүндән әввәлки сәнәткарларла әлагәсини, ирсә мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк тәшәббүсү, милли әдәби просесдә јерләрини тә'јин етмәк — бүтүн бунлар дөврүн контекстиндә Көчәрлинин әсәрини чидди тәдгигат сәвијјәсинә, әсл әдәбијјат тарихи сәвијјәсинә галдырырды. Ф. Көчәрли әдәбијјат тарихчиси кими, јалныз фактлары топламагла вә изаһ етмәклә кифајәтләнмирди. Онун «әдәбијјат тарихи» анлајышы кениш вә мүндәрәчәли иди. Тәдгигатчы әдәбијјаты конкрет тарихи дөврүн мә'нәви тәчрүбәсинин ифадәси кими гәбул етмиш вә ишыгландырмаға чалышмышдыр. Бәдии сәнәткарларын әдәбијјат тарихиндәки јерини тә'јин етмәк истәркән, тәкчә онларын һәјаты әсәрләри һаггында мә'луматла кифајәтләнмәмиш, һәм дә бу сәнәткарларын үслубу, әдәбијјата кәтирдикләри јенилик, јарадычылыгларынын тә'сир даирәси, сонракы әдәбијјат үчүн әһәмијјәти һаггында мүһакимәләр јүрүтмүш, јери дүшдүкчә онлары башга халгларын сәнәткарлары илә мүгајисә етмишдир. «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда милли классикләрин тез-тез Шәрг, рус вә Гәрб әдәбијјатынын ајры-ајры сәнәткарлары илә мүгајисәли шәкилдә тәһлилинә көстәрилән мејл ајрыча нәзәрә чатдырылмаға лајигдир. Чүнки бу хүсусијјәт Көчәрлинин әдәбијјат тарихиндә әдәби-тиположи тәһлилин мүәјјән үнсүрләри кими маралыдыр. Елә бу зәминдә дә әдәбијјатымызда милли өзүнәмәхсуслуғун дәринлијини, реализм јарадычылыг үслубуну тәдгиг вә экс етдирмәк Көчәрлинин әдәбијјат тарихи консепсијасынын башлыча кејфијјәтләридир.

Сон илләрдә И. Бәкташи «Ф. Көчәрлинин јарадычылыг јолу» (1979) мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмиш, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» (1978) адлы китабча нәшр етдирмишдир.,

Мүхтәсәр хүласәсини вердијимиз бүтүн бу материаллар кениш вә чохчәһәтли фәалијјәтилә ичтимаи фикир тарихимиздә әһәмијјәтли јер тутан Көчәрлинин јарадычылығынын бүтүн саһәләрини, һәм дә дәрин вә һәртәрәфли әһатә етмир. Онун јетишдији ичтимаи-әдәби мүһит, елми тәрчүмеји-һалы, бүтүн шүурлу өмрү боју фасиләсиз сурәтдә давам етмиш зәнкин педагожи фәалијјәти, кәскин полемик руһлу тәнгиди мәгаләләри вә публисист чыхышлары, рус, ермәни, күрчү әдәбијјатларынын көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылығы һаггында хүсуси еһтирам вә мәһәббәтлә сөјләнмиш мүлаһизәләри, һабелә ады дилләрдә кәзән «Азәрбајчан әдәбијјаты» кими фундаментал әсәрини әһатә едән кениш бир әсәр һәлә дә мејданда јохдур. Гүввәмиз дахилиндә һәмин мәсәләләри ишыгландырмағы бу китабда бир вәзифә кими гаршымыза гојмушуг.

ФИКИРЛӘР КАРВАНЫ

Азәрбајҹан әдәби-естетик фикри аз гала Азәрбајҹан бәдии әдәбијјатынын өзү гәдәр гәдим бир тарихә маликдир. Чох тәбии һалдыр ки, бәдии јарадычылығын аз-чох әһәмијјәтли нүмунәләрилә мүвази олараг онларын неҹәлији һаггында, сәнәткарын мүвәффәг олуб-олмамасы һаггында илкин фикир вә гәнаәтләр дә јараныр. Шаирләр, сөз усталары, өз халгынын, еләҹә дә гоншу халгларын әдәбијјатынын, фолклорунун биличиләри тәрәфиндән әсасән мәҹлисләрдәки мүбаһисәләр заманы сөјләнән бу мүлаһизәләрдә бәдии әсәрин мәгсәд вә вәзифәләри, естетик тә'сирин инҹәликләри, ше'р шәкилләринин әлванлығы вә с. һаггында конкрет фикирләр мејдана чыхырды.

Орта әсрләрин естетик фикринин өз ин'икасыны тапдығы илк Азәрбајҹан мәнбәләриндән тәдгигатчыларын нәзәрини ән чох ҹәлб едәни Хәтиб Тәбризинин «Шәрһүл-һәмасә», Мәрзбан Бәһмәнјарын «Китабүл-бәһҹәт вә әс-сәадәт» (XI әср), Шәрифәддин Һәсән Рами Тәбризинин «Һәдаигүл-һәгаиг» вә «Әнисүл үмшаг» (XIV әср), Ваһид Тәбризинин «Рисалеји-ҹәм'и-мүхтәсәр» (XVI әср), Садыг бәј Әфшарын «Ганун үс-сүвәр» (XVI—XVII әсрләр), Мәһәммәд Рәфи Достмәһәммәд оғлунун «Мәшрәбүл-әтшан» (XVII әср), Мирзә Әбуталиб Тәбризинин «Хиласәтүл-әфкар» (XVIII әср) әсәрләридир.

Зәманәсинин ән көркәмли әдәби сималарындан бири кими мәшһур олан Хәтиб Тәбризи (1030—1109) ше'рләрилә јанашы, елми тәдгигатлары илә дә танынмышдыр. Совет алимләриндән онун ирсинә, хүсусән дә нәзәри-естетик әсәрләринә илк дәфә диггәти ҹәлб едән акад. И. Крачковски, акад. Һ. Араслы вә көркәмли әдибимиз М. С. Ордубади олмушдур. М. С. Ордубадинин гәнаәтинә көрә, Јахын Шәрг әдәбијјатларында «тәнгид вә тәһлил жанрыны јарадан алим вә шаирләр ичәрисиндә һамыдан ирәлидә кедән Хәтиб Тәбризи олмушдур. Онун әруз вә гафијә елминә һәср етдији әсәрләр бүтүн шәрг дүнјасында биринчи-

лик газанмышдыр» (М. С. Ордубади. Хәтиб Тәбризи вә онун әсәрләри. « آذربایجان » журналы, № 1, 1946-чы ил).

Профессор Малик Маһмудовун «Хәтиб Тәбризи» («Елм» нәшријјаты, Бакы, 1972) монографијасында бу көркәмли алимин һәјаты, мүһити вә јарадыҹылығы һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. Илк тәһсилини доғулдуғу Тәбриз шәһәриндә алан Јәһја Әли оғлу Хәтиб Тәбризи XI әср Шәргинин о заманки мүһүм мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Дәмәшгдә, Гаһирәдә охудугдан сонра Бағдада кәлмиш, бурада көркәмли әрәб шаири вә философу Әбүл-Әла Мәарридән (973—1057) дәрс алмышдыр. Һәлә кичик ушаг икән көзләри тутулдуғуна бахмајараг, Әбүл-Әла өз дәрин зәкасы, исте'дады вә зәһмәтсеварлији илә фәлсәфәнин, поезијанын, филолокија елминин зирвәсинә јүксәлмиш көзүачыг бир мүтәфәккир иди. Бүтүн динләрә, фанатизмә, схоластик тәфәккүр тәрзинә гаршы барышмаз мөвгедә дуран бу алим фанатикләрин амансыз тә'гибләринә мә'руз галдығына, кафир е'лан едилдијинә бахмајараг, өз мүтәрәгги гәнаәтләрини тәләбәләринә дигтә едиб јаздырдығы әсәрләриндә ардычыллыгла әкс етдирирди. «Лүзумијјат», «Дүр'ијјат», «Рисалә әл-гүфран», «Сигт әз-зәнд» кими әсәрләри вар ки, сонунҹусуна Х. Тәбризи өзүнүн мәшһур шәрһини јазмышдыр.

Хәтиб Тәбризи тәгрибән гырх ил Бағдаддакы «Низамијјә» университетиндә китабхана мүһафизи вә әдәбијјат елмләри үзрә баш алим кими фәалијјәт көстәрмиш, «Сигт әз-зәнди», «Әбу Тәммамын диванынын шәрһи», «Һәмасәнин шәрһи» кими дүнја шәргшүнаслыг елминдә тәгдир олунан әсәрләр јазмышдыр. Һәмин әсәрләрин орижиналлары әсасында тәдгигат апармыш профессор М. Маһмудовун фикринҹә, Хәтиб Тәбризи поетикада шәрһ жанрынын мәгсәд вә вәзифәләрини илк дәфә елми сурәтдә әсасландырараг, ше'рин һәртәрәфли (комплекс) тәһлили методуну ирәли сүрмүш, өзү дә һәмин метода әсасән дөврүнүн бүтүн һуманитар елмләринин (фәлсәфә, илаһијјат, әдәбијјатшүнаслыг, дилчилик, мифолокија, фолклоршүнаслыг, етнографија) наилијјәтләрини шәрһләринә ҹәлб етмишдир. Алим belә бир принсипә әсәрләриндә һәмишә ҹидди риајәт едирди ки, сәнәт әсәри онун мүәллифинин дөврү, мүһити илә әлагәдә көтүрүлүб тәһлил едилмәлидир. Әсәрин мәнсуб олдуғу халгы, онун тарихини, психолокијасыны кифајәт гәдәр өјрәнмәдән мүәллифин фикир вә дујғулар аләминин објектив тәһлилини вермәк мүмкүн дејил. Објектив елми

164—2

1027
71327
МНС

тәнгидин көркәмли нүмунәләрини јаратмыш Х. Тәбризи өз әдәби мүлаһизәләриндә, тә'риф вә тәнгидләриндә, тәәссүбкешлијә вә гәрәзчилијә дүшмән олмушдур. О, һәлә тәгрибән доггуз јүз ил бундан әввәл бәдии әсәрин формасы илә мәзмуну арасындакы гаршылыглы әлагәләри инандырычы сурәтдә тәһлил етмиш, биринчилији мәзмуна верәрәк, форманы ондан асылы һесаб етмишдир ки, бу да тәкчә Азәрбајчан дејил, бүтүн Јахын Шәрг әдәби-нәзәри фикри тарихиндә поезијаја јени елми бахыш кими гијмәтләндирилир. Форма көзәллијинә алудә олуб ше'рдәки дәрин мә'наларын тәһлилиндән ваз кечән бә'зи әдәбијјатшүнаслары Х. Тәбризи чаһилликдә иттиһам едирди. Ејни заманда о, ше'рдә бәдии хүсусијјәтләрә, форма көзәллијинә, тәсвир вә ифадә васитәләринин (мәчаз, тәшбеһ, мүбалиғә вә с.) тәзәлијинә һәссаслыгла јанашыр, сәнәткар үчүн буну вачиб мәзијјәтләрдән һесаб едирди.

Хәтиб Тәбризинин елми ирсиндән фәргли олараг Ваһид Тәбризинин «Рисалеји-чәм'и-мүхтәсәр»и шәрг ше'ринин поетикасы мөвзусунда јазылмыш мүстәгил бир әсәрдир. Онун орижиналы рус дилинә тәрчүмәси илә бирликдә 1959-чу илдә Москвада нәшр едилмишдир.

«Чәм'и-мүхтәсәр» о дөврдә Јахын вә Орта Шәргдә ишләнән ше'р формалары вә онларын инчәликләри һаггында бир нөв гајдалар мәчәлләсидир. О заман тәкчә әрәб өлкәләриндә дејил, исламын тә'сир даирәсинә дүшмүш гејри-әрәб өлкәләриндә дә әсас ше'р вәзнләриндән бири (бә'зи өлкәләрдә исә јеканә ше'р вәзни) әруз иди. «Биләсән ки, ше'р өлчүлү нитгдир. Һәр бир өлчүлән шејин исә өлчү ваһиди олмалыдыр ки, онун әсасында нәјин дүзкүн, нәјин исә позғун (сәһв) олдуғу мүәјјән едилә билсин; ше'рин дә өлчү ваһиди әруздур» (с. 26).

В. Тәбризинин вәфатындан сонра кечән тәгрибән дөрд әср әрзиндә әруз һаггында тәдгигатлар кенишләнмиш, онун нәзәријјәси инкишаф етдирилмишдир. Бунунла белә, сон тәдгигатларла бә'зи мүгајисәләр көстәрир ки, әрузун ајры-ајры ән мүһүм мәсәләләри В. Тәбризи тәрәфиндән һәртәрәфли тәһлил едилиб әсасландырылмышдыр. Мәсәлән, буну гејд етмәк мараглыдыр ки, проф. Әкрәм Чәфәрин 1977-чи илдә чап олунмуш «Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу» монографијасында бу вәзнин он доггуз бәһри олдуғу көстәрилир. В. Тәбризи дә һаггында данышдығымыз рисаләсиндә бу вәзнин һәзәҹ, рәчәз, рәмәл, мүтәдарик, хәфиф, тәвил, мүшакил, мәдид, бәсит, мүдари вә саирәдән ибарәт мәһз он доггуз бәһрини ачыр, онларын хүсусијјәтләриндән бәһс едир, нүмунәләр кәтирир.

В. Тәбризи бејт (гоша мисра) сөзүнүн әрәбчә мәскән, чадыр, ев мә'насы вердијини гејд едәрәк әруз вәзни дахилиндә ше'рин тәркиб һиссәләрини чадырын һиссәләрилә мүгајисә едир, онларын фикри-поетик вәзифәсини мүәјјән едир. Онун фикринчә, һәр бир чадыр, дирәкләрдән, кәндирләр вә паладан ибарәт олдуғу кими, һәр бир бејт дә «сәбәб», «вәтәд» вә «фасилә»дән ибарәтдир ки, онларын мүхтәлиф бирләшмәләриндән әрузун ҹүз'ләри әмәлә кәлир. Мәскәнин (евин) дөшәмәси сәгфи вә дөрд дивары олдуғу кими, бејтин дә дөшәмәси — гафијәләри, сәгфи-фикри (мә'насы), диварлары исә — ҹүз'ләридир.

Әсәрин хүсуси бөлмәсиндә ше'р сөзүнүн лүғәти вә терминоложи мә'насыны ачаркән В. Тәбризи үмумијјәтлә поезијанын бир нөв тә'рифини вермәјә тәшәббүс етмишдир. Онун фикринчә, ше'р мүәјјән вәзнә табе олуб гафијәләнән образлы кәламдыр. Мүәллиф поезијаны гафијәләнмә үсулуна көрә үч нөвә бөлмүшдүр: гәсидә, мәснәви вә мүсәммәт. Гәсидәнин вачиб әламәти кими онун бејтләринин бир гафијә әсасында јазылмасыны көстәрән мүәллиф мүфрәд, гәзәл рүбаи вә гит'әни дә гәсидә нөвүнә дахил едир. Мәснәвинин һәр бејтиндә ики гафијә олур. Мүсәммәт исә елә бир формадыр ки, онун һәр бејти дөрд һиссәдән ибарәтдир. Онлардан үчү һәмгафијә олур, дөрдүнҹүсү исә ше'рин әсасында дуран гафијә илә гафијәләнир.

Көстәрдији ше'р формаларынын һәр бири үчүн В. Тәбризи Мовлана Румидән, Һачы Кирманидән вә өз әсәрләриндән нүмунәләр вермәклә фикрини әјанилəшдирир. Бунлардан әлавә «Чәм'и-мүхтәсәр»дә тәгти, гафијә, рүки, зиһаф вә саир поетик ваһидләрин хүсусијјәтләри ачылыр, әсас гафијә илә идарә олунан (төрәмә) гафијәнин фәрги вә с. шәрһ олунур.

Чох мараглыдыр ки, Ваһид Тәбризи дә өз тәдгигатынын әсас објекти олан форманы ше'р үчүн икинчи дәрәҹәли әламәт сајыр. О белә һесаб едир ки, «фикирсиз (мә'насыз) ше'рин чаны (тә'сири) јохдур; поетик фигурлар исә ше'рин бәзәјидир» (с. 38). В. Тәбризи е'тираф едир ки, бу әсәри о, гардашы оғлу Сәфиәддинин хаһишилә онун үчүн јазмышдыр ки, ше'р саһәсиндә фәалијјәтә башлајачаг кәнҹә фајда версин. Бизә елә кәлир ки, алимин бу гејдини бир әдәби үсул васитә дә һесаб етмәк олар. Әслиндә «Чәм'и-мүхтәсәр» орта әср Шәрг поезијасыны, хүсусән әрузун инчәликләрини гаврамаг саһәсиндә мүкәммәл, лакин, ејни заманда, сәрлөвһәсиндә дә ифадә олундуғу кими, јығчам вә лаконик бир дәрсликдир. Индики анлајышла бу әсәри

әруз үзрә «поетикаја кириш» кими дә гијмәтләндирмәк мүмкүндүр.

Бәдии јарадычылыгда бә'зи үмуми проблемләрин гојулушу бахымындан Садиг бәј Әфшарын (1534—1610) «Ганун үс-сүвәр» әсәри дә («Елм» нәшријјаты, 1971) марагłыдыр. Садыг бәј Әфшар икинчи Шаһ Исмајылын вә ондан сонракы Сәфәви һөкмдарларынын сарајында китабхана мүдири вәзифәсиндә чалышмыш, ше'р јазмыш, рәссамлыгла мәшғул олмушдур Онун «Тәсвирләр гануну» (јахуд «Рәссамлығын әсаслары») адлы мәнзум рисаләси тәсвири сәнәтин вачиб мәсәләләринә һәср олунса да, әсәрдә үмумијјәтлә бәдии јарадычылығын спесификасы илә әлагәдар сөјләнмиш гијмәтли мүлаһизәләр вардыр. Мәсәлән, С. Әфшар да бөјүк сәләфи Х. Тәбризи кими сәнәтдә мәзмун көзәллијини өн плана чәкир, шакирдлик дөврүнү кечәндән (јә'ни пешәнин әлифбасыны өјрәнәндән) сонра јарадычы шәхсијјәтдән өз јолу, өз дәст-хәтти олмасыны тәләб едирди: «Өзкә мәктубундан севки сөзүнү охума. Бир кәсин үслубуна адәт етмә! Гәләмини башгасы јонан Катибдән бир кар ашмаз...» («Ганун үс-сүвәр», с. 17).

Азәрбајчан нәзәри-естетик фикринин, әдәби тәнгидинин өз әксини тапдығы ән зәнкин мәнбәләрдән бири јухарыда дејилдији кими, бәдии әдәбијјатын, хүсусән дә поезијанын өзүдүр. Классик шаирләримизин мүхтәлиф мүнасибәтләрлә сөз сәнәтинин тәбиәти, маһијјәти, сәнәткарлыг мәсәләләри, орижиналлыг, дејим тәрзи, мөвзу тәзәлији, форма инчәлији вә с. һаггында онларын әсәрләриндә сөјләнмиш гәнаәтләри чох зәнкиндир. Бунлар диггәтлә топланыб тәдгиг едилсә көрмәк олар ки, поезија дүһаларымызын бу гәбилдән олан гәнаәтләри там бир естетик вә тәнгиди фикир системидир. Бу барәдә данышаркән көзләримиз өнүндә чанланан илк сима бөјүк Низами Кәнчәви, илк мәнбә исә онун өлмәз «Хәмсә»сидир.

«Хәмсә»нин һәлә илк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ндә Низами сәнәткар шәхсијјәтини, јарадычы инсанын вүгарыны чох јүксәк гијмәтләндирир, «улу кәсләр» — ән уча рүтбәли инсанлар арасында пејғәмбәрләрдән сонра биринчи јердә «әршин бүлбүлләри» һесаб етдији шаирләри гојурду. «Гызылмы јохса сөзмү даһа гијмәтлидир?»—суалына поемада верилән чаваб чох мараглы олуб, бүтүнлүкдә поетик сөзүн гүдрәти һаггында Низаминин мәшһур гәнаәтини ифадә едир:

Сәнчә көһнә гызылмы, тәзә сөзмү јахшыдыр?
Сөз сәррафы сөјләди: «Сөз дүнјанын нахшыдыр.

Сөз гасиди бәләдсиз баша вурар јоллары,
Сөз һүнәр мејданында јенәр мәрд оғуллары

(«Сирләр хәзинәси». Бакы, 1981, сәһ. 48)

«Хосров вә Ширин» романында Низами бәдии јарадычылығын һәјати гајнагларына, сәнәтдә варлыға, керчәклијә сәдагәт мәсәләләринә тохунур вә гәтијјәтлә е'лан едирди:

Доғру јазмаға вар мадам ки, имкан,
Нечин кәлмәлидир ортаја јалан?!
Сөзүн гијмәтини салды јаланлар,
Доғруну данышан һөрмәтли олар.

Бөјүк шаир сәнәтдә орижиналлығы јүксәк гијмәтләндирир, өзүнүн кимсәни тәкрар етмәдијини билдирәндән сонра көстәрирди ки, дејилмишләрин тәкрарындан һеч кәсә бир фајда јохдур. О, һәмкарларыны сөз үзәриндә дөнә-дөнә ишләмәјә, јарадычылыға гаршы јүксәк дәрәчәдә тәләбкар олмаға, «јүз сөзүн јериндә бир кәлмә» галанадәк ифадәни чилаламаға дә'вәт едирди. Мә'на вә фикир јүкүндән мәһрум олан сөзү пуч һесаб едән Низами «Лејли вә Мәчнун»да көстәрирди ки, анчаг мә'на илә зәнкин олан һәр бејтин «бир мисрасы дүрдүр, бир мисрасы гызыл». Јенә бу өлмәз мәһәббәт дастанында шаир сәнәтин маһијјәтинә зидд олан гејри-әхлаги, ејбәчәр, атрибутларын поезијаја кәтирилмәсинин әлеһинә чыхыр, белә һесаб едирди ки,

Ајыблы сөзләрин јазылмасындан
Јахшыдыр, бир дәфтәр ағ галса, инан!

Сәнәтдә һәмишә јенилик, тәзә сөз, тәравәтли фикир мүчаһиди кими танынан Низами «Шәрәфнамә»дә нәинки өз мүасирләрини, өзүндән сонра кәлән гәләм саһибләрини дә даим ахтарышлар апармаға дә'вәт етмиш, јалныз белә олан тәгдирдә јарадычылыг аләминдә тәзә чығыр ачмағын мүмкүнлүјүнү тә'кидлә билдирмишдир:

Сөзләр падшаһынын бир мәсәли вар:
Нә көзәл сөјләмиш: «Ахтаран тапар!»

(«Низаминин һикмәт вә нәсиһәтләри». Бакы, 1981, сәһ. 67—80).

Фүзули поезија сәнәтинин ән вачиб мәзијјәтләриндән бирини онун елмилијиндә көрүр вә бу кејфијјәтдән мәһрум олан әсәрләри сәнәтин дәркаһындан узаг һесаб едирди. Онун ана дилиндә тәртиб етдији диванына өзүнүн јаздығы дибачәдәки (мүгәддимәдәки) бу сөзләр дедијимизә сүбутдур: «Елмсиз ше'р әсасы јох дивар олур вә әсассыз дивар гајәтдә (сон дәрәчәдә) бие'тибар олур». (Әсәрләри, биринчи чилд, Бакы, 1958, сәһ. 43).

Əlbəttə, elə başa düşülməsin ki, şe'rlə elmin vəhdətinin labüdlüjündən danışanda Füzuli sənət əsərindən elmin problemlərinin həllini tələb edirdi. Böjük sənətkar öz şəxsi me'jarına əsaslanaraq belə hesab edirdi ki, poezija jaratmaq dövrün jüksək intellektual səvijjəsinə ujalmış iste'dad sahiblərinin işi olmalıdır; onu hər nadanın at ojnadacağı mejdana çevirmək olmaz. Şe'rin elmiliji, hər şejdən əvvəl, onun sxolastikadan uzaq, xalqi, həjati əsaslar üzərində inkişafı deməkdir. Axı şairin dikər qənaətinə körə, «ləfzi xalq arasında işlənməjən» «xoşa kəlməz» söz jaşamaq, tə'sir köstərmək imkanından məhrumdur. (Əsərləri, III cild, Bakı, 1958, səh. 20).

Füzuli sözə, söz sənətinin ən uca məqamı hesab etdiji poezijaja çox jüksək qijmət verir, onun «joxdan var jaratmaq» qüdrətini incə bədii vasitələrlə əsaslandırırdı:

Xəlqə ağzın sirrini hərdən qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə joxdan var söz...

...Kər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Köründüjü kimi, bu qəzəldə şair ejni zamanda sənətdə ölçü hissi məsələsini qojur, xüsusən şe'rdə az sözlə çox mətləb ifadə etməji, bədii əsərdə sözün mejdanını dar, fikrin mejdanını vüs'ətli körmək istədijini e'lan edirdi.

Estetik qənaətlərin poezija əsərlərində in'ikası Azərbajcan ədəbijjatında uzun müddət davam edən, bu kün də özünü ara-sıra büruzə verən bir ən'ənədir. Nəsimi (XIII—XIV əsrlər), Saib (XVII əsr), Qövsi (XVII—XVIII əsrlər), S. Ə. Şirvani (XIX əsr) və dikər şairlərimizin jaradıcılığında ifadə olunmuş bu cür fikirlər üzərində dajanmajıb, XIX əsrə aid bir fenomeni — Mirzə Şəfi Vazehin poetik aja dair mülahizələrini qejd etməklə kifajətlənəcəjik. Maraqlı burasıdır ki, XIX əsrdə Azərbajcanda poetikanın müxtəlif məsələləri bir tərəfdən M. Ş. Vazeh, S. Ə. Şirvani kimi dövrün müqtədir şairlərinin əsərlərində qaldırılır, dikər tərəfdən M. F. Axundovun jaradıcılığı timsalında bizdə ilk professional ədəbi tənqidin jaranması prosesi başlajır, onun çox mö'təbər elmi özülü qojulurdu.

M. Ş. Vazehin poetik irsində bu baxımdan nəzəri cəlb edən ən mühüm məsələ sənət əsərinin mövzusu məsələsidir.

Şair müasiri olan həmkarlarını ujdurma macəralardan, cənnət-cəhənnəm əfsanəsindən uzaqlaşmağa çağırır, beləliklə də poezijanı zamanın irəli sürdüjü ən vacib problemlərə doğru istiqamətləndirirdi:

Qulağı oxşajan boş heçalardan
Min cürə ujdurma macəralardan,
Cənnət-cəhənnəmdən, dənizdən, cajdan
Küldən və bülbüldən, künəşdən, ajdan
Hicrandan, vüsaldan, qəmdən, kədərdən.
Min dəfə çejnənmiş qafijələrdən
Şe'r quraşdırıb mızıldajanlar,
Sizə şair kimi min nifrətim var!

(«Nəğmələr», Bakı, 1961, səh. 74)

Əlbəttə, bu misralar Vazehin hicrandan — vüsaldan, qəmdən-kədərdən, künəşdən, ajdan jazmağın əlejhinə olduğu kimi jalnış nəticə çıxarmağa əsas vermir. Əslində M. Ş. Vazeh sənətdə köhnəlijin, təkrarın əlejhinə e'tiraz səsini ucaldır, üræji coşdurmağa iqtidarı olmajan nimdaş jazıların, «çejnənmiş qafijələrin» müəlliflərini şair jox, «şe'r quraşdıran» adlandırır, onların əlindən çıxmış jazıları isə «qananların başına bəla» hesab edirdi. Onun fikrincə, «nəğməsindən məscid havası kələn» şairlər dərin ağıl sahibləri dejildir.

Bəs M. Ş. Vazehin öz müasiri olan sənətkarlardan umduğu nə idi? O belə hesab edirdi ki, sənətkar müasirləri qarşısında bojnuna düşən böjük ictimai vəzifəsinin səvijjəsində durmağı və həmin vəzifənin öhdəsindən kəlməji bacarmalı, insanlar arasında ağıl və işıq jajmalıdır. «Nadanlığın hökm sürdüjü bu dünjaja allah hərdən bir şair də köndərir. Təkcə bülbül kimi təranələr saçmaq üçün jox; şairin vəzifəsi bu zülmət və nadanlıq dünjasında insanlar arasında ağıl və işıq jajmaqdır» («Избранное», Баку, 1977, səh. 38).

M. Ş. Vazehin sənət əsəri qarşısında qojduğu jüksək tələblər onun aşağıdakı dördlüjündə özünün çox ajdın və jığcam in'ikasını tapmışdır:

Sellər coşdurub cajlar axıdıran
Köjdə buludlara şimşək çaxdıran,
Sonsuz qüvvələri pejda ejləjən,
Bəşər talejini vəsf edirəm mən.

(«Nəğmələr», Bakı, 1961, səh. 72).

Шаирин елми-нәзәри гәнаәтилә онун поетик ирси бир-бирини нечә дә аһәнкдарлыгла тамамлајыр! Бәли, сәнәтин әсас тәсвир вә тәрәннүм објекти онун мүасири олан бәшәр өвладыдыр. Чалышан, вурушан, өзүнүн һәдди-һүдуду билинмәјән гүввәсилә һәр шејә гадир олан, һәтта, бә'зән заманәси үчүн әлчатмаз һесаб едилән әмәлләрин саһиби инсан! Илк бејтдә тәсвир олунан гүдрәт, ејни заманда М. Ш. Вазеһин поезија әсәрләриндә көрмәк истәдији поезија мө'чүзәсинин ифадәсидир.

Бир мүтәфәккир сәнәткар кими гәдим вә зәнкин ән'әнәләр үзәриндә јетишдијинә бахмајараг, М. Ф. Ахундовун титаник фәалијјәтинин бир чох саһәләри һаггында данышаркән «илк» сөзүнә, «биринчи» тә'јининә дөнә-дөнә мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Јә'ни тарих, ичтимаи керчәклик бүтүн шүурлу һәјатыны тәмәннасыз олараг халгын тәрәггиси ишинә һәср етмиш бу аловлу үрәк вә надир ағыл саһибинин чијинләринә, нечә-нечә мүасиринин күчү чатмајан чох ағыр вәзифәләр гојмушду. М. Ф. Ахундов тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јахын Шәргдә јүксәк дәрәчәдә ајдын консепсијаја малик илк материалист философ иди. Бу рекионун илк вә гүдрәтли драматургу кими танынмаг шәрәфи дә она нәсиб олмушду. Јенә дә бүтүн Јахын Шәрг өлкәләриндә мәһз М. Ф. Ахундов әрәб әлифбасынын илк вә ән ардычыл ислаһатчысы кими танынмышдыр...

Бөјүк ифтихар һиссилә е'тираф едирик ки, М. Ф. Ахундов јенә дә тәкчә Азәрбајчанда дејил, онун чәнуб гоншусу олан өлкәләрдә дә илк пешәкар әдәбијјат нәзәријјәчиси вә тәнгидчиси кими танынмышдыр. Елә бурадан башлајаг ки, тәнгиди мәгаләләрини јазаркән М. Ф. Ахундов бу саһәдә биринчилијин чох чидди чәтинликләрилә гаршылашмалы олмушду. Онун бә'зи мәгаләләринин әввәлиндәки фикирләри охујанда көрүрсән ки, бир чох һалларда тәнгидчи мәтләбә, нечә дејәрләр, ишин әлифбасындан башламалы олмушдур. Елә илк тәнгиди әсәри олан «Фиһристи-китабын көтүрәк. Һамы билир ки, бу мәгалә мүәллифин 1859-чу илдә Тифлисдә нәшр едилмиш «Тәмсилат» китабына јаздығы мүгәддимәдир. Бизим тарихимиздә бу да биринчи дәфә иди ки, чап китабында бәдии әсәр мүәллифи илә нәзәријјәчи, тәнгидчи мүәллиф бир нәфәрин шәхсиндә чыхыш едирди. Өз мүһитинин мәдәни керилијини, аз гала бармагла сајыла биләчәк охучуларынын вә онларын динләјичиләринин сәвијјәсини јахшы билән М. Ф. Ахундов һәмин мүгәддимәдә инсан әһвал-руһијјәсинин икили* характери, драм әсәрләринин нөвләри, комедија вә тракедијанын хүсусијјәтләри, театрын маһијјәти һаггында онлара һәгигәтән

дә һеч бир заман ешитмәдикләри мә'луматы вермәли олмушду: «Фачиә вә комедијанын фајдасы инсанларын әхлаг вә хасијјәтини сөјләмәкдир (көстәрмәкдир, ки, ешидәнләр (көрәнләр) бунларын јахшыларына рәғбәт бәсләјиб мејл көстәрсин, јаманларындан узаг олуб әзабыны көрмәсин... Фирәнкистан өлкәсиндә сағлам ағыл саһибләри бу ишин фајдасыны билиб, гәдим заманлардан бөјүк шәһәрләрин һәр бириндә «театр» ады илә јүксәк имарәтләр тикдирибләр ки, һәмин имарәтләрдә каһ комедијалар, каһ да фачиәләр ојун васитәсилә изһар олунур». («Әсәрләри», икинчи чилд, Бакы, 1951, сәһ. 135—136). «Мирзә Мәлкум ханын пјесләри һаггында критика» адлы әсәриндә М. Ф. Ахундов театра даир мә'луматы бир гәдәр дә кенишләндирәрәк, онун даһа әјани вә ајдын шәрһини вермишди: «Театр уча вә кениш бир салондан ибарәтдир ки, ичәриси үч тәрәфдән диварларла битишмиш олур, алтлы-үстлү ложаларын үзү салонун дөрдүнчү тәрәфинә бахыр. Өлкәнин әһалиси әшрафдан, тачирләрдән тутмуш касыбларадәк һәр синиф адамлар кефи истәјәндә кишили-гадынлы кириш һаггы вермәк шәртилә кечәләр бу салона дахил олуб — бә'зиләри ложаларда, бә'зиләри исә партердә отуруб тамаша едирләр... О вахт драма сәнәтинин усталары ки, франсызча онлара актјор дејирләр, һәр бириси хүсуси бир палтарда сәһнәјә дахил олуб, габагчадан тә'јин едилмиш бир әһвалатын охшатмасыны көстәрирләр, тамашачылар исә онларын данышыгларына гулаг асырлар...» (Әсәрләри, икинчи чилд, сәһ. 181—182).

Бундан сонра Ахундов Мирзә Мәлкум ханын әсәрләринин тәһлили әсасында драм сәнәтинин вачиб шәртләриндән данышыр, онун мәгсәд вә гајәсини ачыб көстәрир, «драма сәнәтинин мәгсәди инсанларын әхлагыны јахшылашдырмаг вә гулаг асанлары ибрәтләндирмәкдир» дејир.

Фәалијјәтинин бир чох саһәләриндә башгаларына, өзүнүн дедији кими, «әндазә вә нүмунә көстәрмәк» вәзифәси М. Ф. Ахундовун илк мәгаләсинин катибә әсәринин үзүнү көчүрәчәк савадлы адамлара, (еләчә дә нагилә, комедијалары башгалары үчүн охујачаг, данышачаг инсанлара) мүрачиәтлә јаздығы бөлмәләриндә, бир нөв тә'лимат характери дашыјан мәсләһәтләриндә дә өзүнү бүрузә верир. Дедијимиз хүсусијјәти биз Азәрбајчан ичтимаи фикир тарихиндә илк професионал ресензија һесаб едилән «Тәнгид рисаләсин»дә көрүрүк. Рзагулу хан Һидајәтин «Рөвзәтүс-сәфаји-Насиријјә» әсәри барәсиндә Теһранда чыхан «Дарүлхилафә» гәзети үчүн јаздығы бу мүфәссәл ресензијасында М. Ф. Ахундов вачиб билмишди ки, охучуларына

«тәнгид» вә «тәнгидчи» анлајышлары һаггында лабүд ил-кин мә'лумат версин: «...бу гајда Авропада мә'лумдур вә онун бөјүк фајдалары вардыр; мәсәлән, бир шәхс бир ки-таб јаздығы заман башга бир шәхс онун әсәринин мәтләб-ләри хүсусунда критика јазыр, бу шәртлә ки, онун јазы-сында мүәллиф һаггында әдәбсиз вә көнүл инчидән бир сөз белә олмасын. Һәр нә дејилсә, инчәликлә дејилсин» (Әсәрләри, икинчи чилд, с. 151—152).

М. Ф. Ахундовун тәнгиди мәгаләләриндән кәтирдији-миз нүмунәләр бугүнүн бә'зи охучуларына бир гәдәр лү-зумсуз көрүнә биләр. Лакин мәгаләнин маһијјәтинә марк-сизм-ленинизм нәзәријјәсинин тарихилик принсипинин тәләбләри әсасында јанашанда ајдын олур ки, бөјүк тән-гидчинин драматуркија (комедија, фачиә) театр, тәнгид вә с. һаггында һәмвәтәнләринә өјрәтмәк истәдији мәтләб-ләр онларын һәјатында һәгигәтән дә әсл мәдәни ингилаба бәрабәр мәтләбләр иди. Дини фанатизмин, эталәтин һөкм сүрдүјү, тәк-түк охумушлары чыхмаг шәртилә баштан-баша савадсызлар өлкәси кими танынмыш Азәрбајчанда (еләчә дә гоншу «мүсәлман» өлкәләриндә) Ахундовун вердији бу мә'лумат чох бөјүк идрак әһәмијјәтинә малик иди. Бу күн астрономија елминдән, нүвә-ракет техникасындан, радио-телевизија рабитәсиндән хәбәри олмајан динләјичиләрә космик тәдгигатларын перспективиндән данышмаг фајда-сыз олдуғу кими, XIX әсрин орталарында драматуркија, театр, тәнгид вә дикәр естетик биликләр һаггында елемен-тар мә'луматы олмајан охучу да драм әсәрини, јахуд ресен-зијаны лазымынча гавраја билмәзди. Бу вәзијјәти билдији үчүндүр ки, М. Ф. Ахундов бир «банији-кар» (ишин әсасыны гојан) кими драматуркија, театршүнаслыг, әдәби тәнгид саһәсиндә јухарыда нүмунәләрини вердијимиз биликләри өз һәмвәтәнләринә ашыламаг истәјирди. М. Ф. Ахундовун јени әлифба саһәсиндә он илләр боју сарсылмаз ирадә вә ардычыллыгла көрдүјү титаник ишин өзү дә әслиндә онун даһа бөјүк мәгсәдә чатмаг, халгы фа-натизм, эталәт вә ичтимаи зүлм бојундуруғундан хилас едиб маарифә, мәдәнијјәтә, елмә, азадлыға говушдурмаг идеалы јолунда илк вә минимум, биликләрин мәчмусу иди ки, јенә дә «банији-кар» һәмвәтәнләринә, еләчә дә гоншу өлкәләрин һансында јашадыгларындан асылы олмајараг, еһтијачы олан мүасирләринин һамысына өјрәтмәк истәјир-ди. М. Ф. Ахундовун «Фиһристи-китаб», «Тәнгид рисалә-си», «Критика. Јүксәк Иранын «Милләт» гәзетинин мүн-шисинә», «Мирзә Мәлкум ханын пјесләри һаггында кри-тика», «Моллаји-Руми вә онун тәснифи бабында», «Нәзм вә

нәср һаггында» әсәрләри, «Тәмсилаты» фарсчаја тәрчүмә едән Теһран сакини Мирзә Мәһәммәд Чәфәр хана мәкту-бу Азәрбајчан әдәби тәнгидинин илк гарангушлары ол-магла јанашы, һәм дә бизим тәнгид тарихимиздә бу жан-рын классик нүмунәләри һесаб едилирләр. М. Ф. Ахундо-вун тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки ирсини бир күлл һалында нәзәрдән кечирдикдә зәманәсинин сон дәрә-чәдә актуал елми-нәзәри проблемләрини әһатә едән бүтөв бир естетик систем олдуғу ашкар көрүнүр.

Әдәби әсәрин халгын ичтимаи һәјатында мүтәрәгги ролу, тәрбијәви әһәмијјәти һәмишә М. Ф. Ахундовун диг-гәт мәркәзиндә дурмушдур. О, истәр классик поезија нүму-нәләрини шәрһ едәндә, истәрсә дә мүасири олан сәнәткар-ларын әсәрләрини тәһлил едәндә һәјат һәгигәтинә сәдагәт, сәнәтдә новаторлуг, форма илә мәзмунун вәһдәти вә аһәнк-дарлығы кими чох вачиб идеја-естетик тәләбләрдән чыхыш едирди. Сәнәтин бөјүк ичтимаи гајәләр уғрунда мүбаризә-си илә әлагәдар олараг мејдана чыхан ән бөјүк манеә М. Ф. Ахундовун фикринчә, ислам дини иди. О, «Кәма-лүддөвлә мәктублары»нда диггәти динин гојдуғу ашағы-дакы јасаглара чәлб едир вә ачы-ачы тәәссүфләнирди: «Нәғмәт чалма, һарамдыр; мәғәмата гулаг асма, һарам-дыр; театр, јә'ни тамашахана гајырма, һарамдыр; театра кетмә, һарамдыр; рәгс етмә, мәкруһдур; рәгсә тамаша етмә, мәкруһдур; саз чалма, һарамдыр; саза гулаг асма, һарам-дыр; шәтрәнч ојнама, һарамдыр; нәрд ојнама, һарамдыр; рәсм чәкмә, һарамдыр; евдә һејкәл сахлама, һарамдыр...» (Әсәрләри, икинчи чилд, с. 45). Инсанын тә'лим вә тәһси-ли, мә'нәви камиллији, бәдии зөвг тәрбијәсиндә чох мүһүм ролу олан бүтүн бу атрибутларын гәти сурәтдә гадаған едилмәси исламын дујғу вә фикирләрә һөкмран олдуғу бир заманда тәкчә бир драматург вә философ кими дејил, бир әдәбијјат вә сәнәт нәзәријјәчиси, тәнгидчи кими дә М. Ф. Ахундовун нечә чәтин бир шәраитдә фәалијјәт көс-тәрдијини, нечә күчлү манеәләрлә гаршылашдығыны тәс-диг едир.

Мәзмуну нәзәрә алмајыб мәгсәди јалныз кәлишикөзәл сөзләр, чохмәртәбәли ибарәләр олан гафијәпәрдазлары М. Ф. Ахундовун көрмәјә көзү јох иди. «Рөвзәтүссәфаји-Насиријә»дә јол верилмиш бу чидди гүсурла әлагәдар ола-раг М. Ф. Ахундов «Тәнгид рисаләси»ндә бизим тәнгид тарихимиздә илк дәфә олараг марагла бир үсулдан (әдәби пријомдан) истифадә етмишдир. О, тәһлил етдији әсәрин маһијјәтинә хәләл кәтирмәдән тәнгид етдији мүәллифлә өзү арасында чанлы бир мүкалимә гурмуш, һәмин мүкали-

мә васитәсилә әсәрин кәсирләрини, хүсусән онун мәзмуну гафијәјә гурбан вермәк, гафијәпәрдазлыг кими нөгсанларыны кәскин сурәтдә писләмишди. Бунунла әлагәдар олараг тәнгидчи диггәти еркән орта әсрләрдән бәри дәб һалыны алмыш бир мәсәләјә дә чәлб едир, о чүмләдән дә тарихи әсәрләри (бә'зән һәтта, лүғәтләри — Б. Н.) нәзмлә јазмаға өз е'тиразыны билдирир, бу саһәдәки ән'әнәнин көкләрини мүәјјән едиб јанлышлығыны тә'кидлә сүбут едирди: «Рзагулу хан, инан ки, нәсрдә гафијә кәламы чиј едир вә зәифләдир. Бу гајда бизә әрәбләрдән галмышдыр, сәккиз јүз илә јахындыр ки, Иранда ишләнмәкдәдир; лакин мүтләг сәһвдир. Инди бу гајданы тәрк етмәјимизин вә бу ушаг ојунундан әл чәкмәјимизин вахтыдыр; чүнки гафијә хатиринә (нәзмдә) рәдифләнән ләфзләр вә чохлу тәкрарлар әмәлә кәлир, кәрәксиз мә'налар мејдана чыхыр, кәламын ајдынлығы итир, зөвг саһибләриндә нифрәт ојадыр...». Тәнгидчи өз мүасири олан Рзагулу ханы да, дикәр мүасирләрини дә јүксәк мәзмундан мәһрум олдуғу үчүн һеч бир фајда вермәјән, шит, формалист чызмагарачылығындан, гафијә дүзмәк кими сүн'и бир ишдән узаглашмаға, «әбләһчәсинә тәшбиһләрдән» әл чәкиб, охучуда вә динләјичидә рәғбәт ојадан көзәл мәзмуна үстүнлүк вермәјә чағырырды.

«Рөвзәтүссәфаји-Насиријјә»дә көрүб тәнгид етдији бә'зи гүсурларын вә дикәр даһа чидди идеја-сәнәткарлыг кәсирләринин Иранда вә харичи өлкәләрдә охунан бир гәзет васитәсилә о заман үчүн бөјүк тиражла чап олунуб јајылмасы пешәкар бир тәнгидчи кими М. Ф. Ахундовун бөјүк нараһатчылығына сәбәб олмушду. Доғрудур, бу мәгаләнин јазылмасы «Сүрүш» тәхәллүслү, «Шәмсүш-шүәра» ләгәбли Иран шаиринин «Милләт» гәзетиндә дәрч едилмиш тәрчүмеји-һалы, «әсил-нәсәби», бир гәсидәси вә бир гәзәли илә бағлыдыр. Лакин, «Критика» сәрлөвһәсилә јазыб һәмин гәзетин редакторуна үнванладығы бу мәгаләдә М. Ф. Ахундовун әдәбијјатын тарихинә, мүасири олан поезијаја, мәтбуата мүнасибәти, бәдии јарадычылығын тәбиәти бејнәлмиләлчилик маһијјәти, сәнәткарлығын сирләри вә с. мәсәләләрә даир бахышлары өзүнүн јығчам сурәтдә әсасландырылмыш ин'икасыны тапмышдыр.

Сәнәтдә хәлгилик принсипләринин ардычыл мүдафиәчиси олан М. Ф. Ахундову Сүрүшүн вә онун кими дикәр мәддаһларын јарадычылығында ән чох наразы салан о иди ки, беләләринин чызмагаралары халгын һәјатыны, онун ачы күзәранызы, авамлыг вә керилијини тәсвир етмәкдән, мәзлумлара нičат јолу көстәрмәкдән узаг иди. Хүсусән Сүрүш она көрә тәнгидчинин синәсиндән гопан гәзәб одуна

һәдәф олмушду ки, онун бәднам гәсидәси халгын фәрјад едән еһтијачларынын јох, заманын ән зүлмкар шаһларындан биринин гүввәт вә гүдрәтинин, олмајан әдаләтинин тәсвиринә, даһа доғрусу, һакими-мүтләгин (деспотун) һеч бир өлчүјә кәлмәјән әсассыз тә'рифинә һәср едилмишди. Ахы деспот шаһларла мәзлум күтләнин мүнасибәтләри барәдә М. Ф. Ахундовун гәти сурәтдә мүәјјәнләшмиш ајдын ингилабчы-демократ гәнаәти варды ки, «1280-чи илдә чәнаб Руһул-гүдсүн өз дилиндән ешидиб јаздығым али бир мәтләбин мәтни'ндә ифадәсини тапмышдыр: «...зүлмү арадан галдырмаг үчүн әсла залыма мүрачиәт етмәк лазым дејилдир вә бәлкә, әксинә, мәзлума демәк лазымдыр ки, еј надан, сән ки, гүдрәт, сај вә бачарыг чәһәтдән залымдан гат-гат артыгсан, бәс нә үчүн зүлмә гатлашырсан? Гәфләт јухусундан ојан вә залымын атасынын коруна од вур!» (Әсәрләри, үчүнчү чилд, с. 47).

Икраһ доғурачаг дәрәчәдә јалтаглыг нүмунәси көстәрән Сүрүш (Мирзә Мәммәдәли хан Исфәһани) «атасынын коруна од вурулмалы» олан Насирәддин шаһ Гачары шит-шит тә'рифләрә гәрг етдији үчүн шаһ она «Шәмсүш-шүәра» ләгәбини әта етмиш, башабәла шаир дә тә'рифләриндә даһа һеч бир әндазә көзләмәдән гәсидә-мәдһнамәләр јазмышды ки, онлардан «Милләт» гәзетиндә дәрч олунан бир нүмунә М. Ф. Ахундовун амансыз тәнгидинә мә'руз галмышды.

Гәзәл вә гәсидәсиндән алдығы үмуми тәәссүрат вә кәтирдији конкрет фактлар әсасында тәнгидчи, Сүрүшүн үмумијјәтлә ше'р демәк габилијјәтиндән мәһрум, ән ашағы дәрәчәли бир шаир олдуғуну сүбута јетирир, онун анчаг һөкмдардан мүмкүн олдугча чохлу ән'ам гопармаг мәгсәди күддүјүнү көстәрирди. Бунунла белә, мәгалә анчаг Сүрүшүн әсәрләринин тәһлилиндән ибарәт олмајыб, бәдии јарадычылығын, поетик сөзүн бир сыра вачиб мәсәләләри барәсиндә М. Ф. Ахундовун мәгаләдән-мәгаләјә инкишаф едиб даһа бүллурлашан гәнаәтләрини әкс етдирмәкдәдир. Бу гәнаәтләрин биринчиси мәзмунла форманын мүнасибәти мәсәләсилә әлагәдардыр.

«Ики шеј ше'рин әсас шәртләриндәндир: мәзмун көзәллији вә ифадә көзәллији»—дејән Ахундовун нәзәриндә мәзмунча көзәл олуб ифадә көзәллијинә малик олмајан әсәр мәгбул нәзмдир, амма ше'ријјәтиндә нөгсан вар...» Ифадә формалары (вәзни, гафијәси, тәшбиһләри) мүкәммәл олуб мәзмун көзәллијиндән мәһрум олан әсәрләри исә тәнгидчи зәиф, кәсаләт артыран нәзм һесаб едир; һәрчәнд ифадә

көзәллијинин өзүнү дә мүәллифин һүнәри кими гијмәтләндирир.

Мәгаләдә биринчи тезисә Моллаји-Руминин мәснәвиси, икинчи тезисә исә Иран шаири Гаанинин ше'рләри нүмунә кәтирилир. Лакин М. Ф. Ахундов үчүн идеал поезија нүмунәси о әсәрдир ки, һәм мәзмунча көзәл олсун, һәм дә ифадә көзәллијинә малик олсун. Фирдовсинин «Шаһнамә»сини, Низаминин «Хәмсә»сини, Һафизин диваныны нәш'ә артырмаг вә һәјәчанландырмаг игтидарына малик бу чүр мүкәммәл поезија нүмунәләри кими тәгдир едән М. Ф. Ахундов «бәшәр нөвүнүн фөвгүндә дуран хәјал вә илһам саһибләри» кими һәмин мүәллифләри чох јүксәк гијмәтләндирир. Гүдрәтли шаирләри пејғәмбәрләрдән сонра ән јүксәк мәхлуг һесаб едән улу бабасы Низамини (еләчә дә Фирдовсини вә Һафизи) Ахундов пејғәмбәрләрә бәрабәр тутур.

Зәманәсинин әдәби һадисәләрини мәһз бу чүр өлмәз сәнәт зирвәләри әсасында гијмәтләндирән М. Ф. Ахундов тәзә фикир вә гајәләрдән, тәсвир вә ифадә васитәләриндән мәһрум олуб, башгаларынын јаздыгларыны тәкрар едән, милли вә дини тәәссүбкешлик мөвгеләриндән јазылмыш әсәрләрә гаршы публисист-тәнгидчи сөзүнүн бүтүн кәсәри илә чыхыш едирди. Сүрүшүн бәднам гәсидәсиндәки бир бејт бу ҹәһәтдән М. Ф. Ахундову хүсусилә гәзәбләндирмишди. Бејтин мәзмуну беләдир: «Она (пејғәмбәрә) табе оланлар вә әјалынын ардынча кедәнләр һәгигәтән адамдырлар, башгалары (исә) һәшәрат».

Зәманәсинин бөјүк һуманисти, бүтүн милләтләрдән вә динләрдән олан инсанларын достлуғу, гардашлығы әгидәсинә хидмәт едән Ахундов бу бејтин үстүндә Сүрүшү, халг арасында дејилдији кими, «ағ јујуб гара сәрмишди»: «Вај Сүрүш, вај Сүрүш, вај еви јыхылмыш Сүрүш! Бу нә рүсвајчылыгдыр ки, сән бизим башымыза кәтирмисән? Ахы бу ағзыјавалығын сәнә нә фајдасы вар ки, өз һәммәзһәбләрини харичи өлкәләрдә бәла вә гаһынч охуна һәдәф едирсән?.. Сиз бизим башымыза нә бәла олдунуз?! ...Дүнјанын бүтүн халгларыны мурдар вә һәшарат һесаб едиб... биздә онлара гаршы кин ојадырсыныз. Елә бил бүтүн дүнја тиканлыгдыр, тәкчә сиз бир дәстә гызыл күлсүнүз ки, тиканлығын ортасында битмишсиниз! Сизин әлиниздән дүнјанын һансы тәрәфинә баш көтүрүб гачаг?! Сизин бу чүр әгидәнизин нәтиҹәси о олачаглыр ки, кет-кедә дүнјанын бүтүн милләтләри бизимлә әдавәт едиб зәлил вә мәһв олмағымызы истәјәҹәкләр» (Әсәрләри, икинчи ҹилд, с. 177—178).

Мирзә Мәлкум ханын пјесләринин тәһлилинә һәср етдији әсәринин сонунда М. Ф. Ахундов «Күлүстан» вә «Зинәтүлмәҹалүс» кими Шәргдә чох јајылмыш әсәрләрин вахтынын кечдијини ,онларын артыг халгын ишинә јарамадығыны е'тираф етмиш вә көстәрмишдир ки, «Бу күн милләт үчүн фајдалы вә охучуларын зөвгү үчүн рәғбәтли олан әсәр драма вә романдыр». М. Ф. Ахундовун бу мүлаһизәсиндә диггәти ҹәлб едән ики мәсәләни ајрыҹа гејд етмәк лазымдыр. Биринҹиси будур ки, тәнгидчи јашадығы дөврдә Авропада, Русија чох кениш интишар тапмыш драм вә романа диггәти хүсуси ҹәлб едир вә исте'дадлы гәләм саһибләрини мәһз бу саһәдә фәалијјәт көстәрмәјә чағырырды. Халг һәјатынын кениш лөвһәләрини чанлы инсан талеләри, мүкәммәл характерләр васитәсилә әкс етдирмәк, ичтимаи тәрәггијә көмәк етмәк, охујанларын, көрәнләрин вә динләјәнләрин хасијјәтинә, фикир вә дујғулар аләминә сафлашдырыҹы тә'сир көстәрмәк бахымындан драма вә роман чох бөјүк имканлара малик олдуғундан, еләчә дә шәрг әдәбијјатлары үчүн тамамилә јени олдуғундан Ахундов онлары хүсуси бир еһтирасла тәблиғ едирди.

Гејд етмәк истәдијимиз икинчи мәсәлә исә јенә Сүрүшүн тәнгидилә бағлыдыр. Нечә јүз илдән бәри тәкчә Иранда дејил, Түркијәдә, Азәрбајҹанда, Дағыстанда вә с. јерләрдә мәктәбләрдә дәрслик әвәзинә ишләдилән Сә'ди «Күлүстан»ыны, ондакы гијмәтли нәсиһәтамиз ше'рләри дә Ахундов милләтин мүасир инкишаф еһтијаҹларыны өдәмәк бахымындан вахты кечмиш һесаб едирдисә, Сүрүш кими исте'дадсыз, формалист вә мәддаһ бир назимин јаздыглары онун нәзәриндә, әлбәттә, јалныз ҹәфәнкијат ола биләрди.

М. П. Вагифлә Г. Закирин ше'рләр мәҹмуәсинә мүгәддимә кими јаздығы күман едилән мәгаләсиндә* М. Ф. Ахундов ше'рдә сәнәткарлыг, поетик тә'сир проблеминин шәрһини вермишдир. Онун фикринҹә, ше'р нәзмлә јазылдығына бахмајараг, һәр нәзмә ше'р демәк олмаз. Бир сыра мәтләбләри јадда сахламаг асан, сөјләмәк көзәл олсун дејә нәзмлә јазырлар. «Әлбәттә, белә нәзмләрә ше'р, назиминә шаир демәк хәтадыр». Онларын әксәр нәзмләриндә доғру бир мәзмун да тапылмаз. Бу чүр нәзми тәртиб етмәк о дәрәҹәдә асандыр ки, тәһсил көрмүшләрдән һәр бири азаҹыг мәшг етмәклә онун өһдәсиндән кәлә биләр. Амма «белә кимсәнәләрә шаир демәк гәләтдир».

* Әзиз Мирәһмәдов М. Ф. Ахундовун «Әсәрләри»нин икинчи ҹилдини чапа һазырлајыб, редактә едәркән, һәмин мәгаләни «Нәзм вә нәср һаггында» шәрти башлығы алтында вермишдир. (Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 220—222).

Охучусунда вә динләјичисиндә «шөвг вә вәчд» әмәлә кәтириб, ону мүтәәссир етмәк игтидарына малик олан ше'р нүмунәләрини М. Ф. Ахундов, Гарабаға сәјаһәти заманы Молла Пәнаһ Вагифин вә Гасымбәј Закирин јарадычылығында көрмүшдү. Хүсусән Закирин әсәрләрилә әлагәдар дедији мүлаһизәләрә диггәт јетирилсә, көрмәк чәтин дејил ки, М. Ф. Ахундовун јүксәк дәрәчәдә бәјәндији, онун «һејрәтинә баис олан» әсәрләр, әслиндә XIX әсрин реалист Азәрбајчан поезијасынын нүмунәләридир: «Гасымбәј гафијатында өз мәһбубәсилә бир нөв илә мүхатибә вә мүкалимә едир ки, адам валеһ олур». Бу тә'риф Г. Закирин мәһәббәт лирикасына аиддир. Лакин тәнгидчинин дикәр бир гәнаәти билавасите Закирин сатирик әсәрләринә, мәнзум һекајә вә тәмсилләринә аиддир. Ахундова көрә Закир һадисә вә әһвалатлары мүасири олан гочаларын, чаванларын давранышыны елә тәсвир едир ки, инсан һејран галыр. Јалныз бу чүр һејранлыг дујғусунун ифадәсидир ки, М. Ф. Ахундов өз бөјүк мүасири вә сонралар јахындан достлуг етдији Г. Закирин поезијасы һаггында демишдир: «Бунун хәјалати бинәзирдир. Охујанда мүстәме инана билир ки, ше'р вагеән ләззәтә баис олурмуш».

Беләликлә дә бүтүн шүурлу өмрү боју әлејһинә мүбаризә апардығы мәдһијјәчи, дини-мистик, мүртәче нәзмә гаршы М. Ф. Ахундов мәhз конкрет тә'сир күчүнә, бәдии тә'сир имканларына малик олан реалист поезијаны гојурду.

М. Ф. Ахундовун демәк олар ки, бүтүн тәдгигатчылары, о чүмләдән дә әдиб һаггында мараглы китаб вә мәгаләләр јазмыш Ч. Чәфәров һаглы олараг белә бир чәһәтә нәзәри чәлб едирләр ки, бу илк Азәрбајчан тәнгидчисинин естетик көрүшләрилә рус естетик фикри арасында бөјүк бир јахынлыг вардыр. Белински, Добролјубов, Чернышевски, Писарев кими Ахундов да халгын идејача силаһланмасында әдәбијјаты гүввәтли бир васитә һесаб едир, онун ојанмасы вә өз күчүнә инамынын мөһкәмләнмәси уғрунда мүбаризәсиндә бәдии јарадычылығын ролуна бөјүк әһәмијјәт верирди. М. Ф. Ахундов јахшы билдији рус әдәбијјатынын нәзәријјәсинә вә зәнкин тәчрүбәсинә әсасланараг о заманкы шәраитдә әдәбијјат, онун маһијјәти вә вәзифәләри һаггында өз материалист көрүшләрини ајдын бир шәкилдә ифадә едә билмишди. Рус дилинә, Русија тарихинә, рус халгынын мүтәрәгги мәдәнијјәт вә әдәбијјат хәзинәсинә Ахундовун һәлә илк кәнчлик илләриндән јахындан бәләд олдуғуну көстәрән ән мө'тәбәр әдәби сәнәд исә 1837-чи илдә јаздығы мәшһур «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»дыр.

Бу фикир тамамилә доғрудур ки, өзүнүн зәнкин естетик вә тәнгиди-нәзәри әсәрләрилә М. Ф. Ахундов јени мәзмунлу материалист естетиканын вә елми бәдии тәнгидин бүнөврәсини гојмушдур. (Ф. Гасымзадә, М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы, Бакы, 1962, с. 355).

М. Ф. Ахундовдан сонракы мәрһәләдә Азәрбајчан әдәби тәнгидинин вә нәзәри фикринин мәнзәрәси проф. К. Талыбзадәнин «XX әср Азәрбајчан тәнгиди» монографијасында өзүнүн кениш елми ин'икасыны тапмышдыр. Бу әсәрдә Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Р. Әфәндијев, М. Т. Сидги, С. М. Гәнизадә вә башгаларынын әдәби көрүшләриндәки јени чәһәтләр ишыгландырылмыш, әсримизин әввәлләриндә мәдәни-ичтимаи һәјатда әдәби тәнгидин мөвгејинә, әсас чәрәјанларына (демократик тәнгид, буржуа тәнгиди, марксист тәнгид) вә проблемләринә ајрыча фәсилләр һәср едилмиш, Ф. Көчәрли вә С. Һүсејн һаггында мүфәссәл очеркләр верилмишдир. Буна көрә дә биз XX әср әдәбијјатшүнаслығынын, әдәби тәнгидинин вә нәзәри фикринин үмуми проблемләри үзәриндә дајанмајыб, онун ән көркәмли нүмајәндәси олан Ф. Көчәрлинин зәнкин вә чохчәһәтли фәалијјәтиндән бир гәдәр әтрафлы бәһс едәчәјик.

БӨЈҮК ЈОЛУН БАШЛАНҒЫЧЫ

Фиридун бәј Әһмәдаға оғлу Көчәрли 1863-чү илдә јанвар ајынын 26-да Шушада анадан олмушдур*. Онун ушаглыг илләри шәһәрин Көчәрли мәһәлләсиндә кечмишдир. Ф. Көчәрлинин улу бабаларындан олан Мәһәммәд, Чаваншир маһалынын

* Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд 422, сијаһы I, инвентар 5639, «Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын мүәллими Ф. Көчәрлинин хидмәти һаггында формулјар сијаһы», вәрәгә 35. 1901-чи илдә Ф. Көчәрлинин өз хәттилә тәртиб едилмиш һәмин сијаһыда көстәрилән тәвәллүд тарихи (1863-чү ил) сонралар «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын биринчи чилдиндәки «Ф. Көчәрлинин мүхтәсәр тәрчүмеји-һалы» адлы мәгаләдә, Фәрһад Ағазадәнин Ф. Көчәрлинин биографијасы» мәгаләсиндә, һабелә проф. М. Ч. Пашајевин докторлуг диссертасијасындакы «Ф. Көчәрли» бөлмәсиндә верилмиш тарихә мүвафиг кәлир. Лакин Көчәрлинин һәмин илин јанварын 26-да (көһнә стилдә) доғулдуғуну јалныз јухарыдакы формулјар сијаһы тапылдыгдан сонра өјрәнмәк мүмкүн олду.

164—3

Көчәрли кәндиндән кәлиб, Шуша шәһәринин шимал-гәрбиндә јурд салмыш вә сонралар онун өвладлары бүтүн әтрафда Көчәрлиләр кими танынмышлар.

Азәрбајҹанын Русијаја бирләшмәси онун тәкҹә Шуша, Нахчыван, Губа кими мәркәзи шәһәрләринин дејил, еләҹә дә әјаләтләринин игтисади-сијаси һәјатына, мәдәнијјәтинә ҹидди мүсбәт тә'сир көстәрмишди. Гафгазын игтисади тәрәггисинин Русијанын тә'сири илә әлагәси һаггында В. И. Ленинин дедији бу сөзләр о дөврү баша дүшмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир: «...Русија капитализми Гафгазы дүнја әмтәә тәдавүлүнә ҹәлб едирди, онун јерли хүсусијјәтләрини — гәдим пәдәршаһи гапалылыг галыгларыны арадан галдырыр вә өзүнә базар јарадырды». (Әсәрләри, үчүнҹү ҹилд, сәһ. 579).

Русијанын мәркәзи игтисади рајонлары илә әлагәләри кенишләндикдән, нәтиҹәдә исә бүтөвлүкдә Үмумрусија игтисади һәјатына дахил олдугдан сонра Азәрбајҹанда натурал тәсәррүфат дағылмаға вә өз јерини артыг әмтәә тәсәррүфатына вермәјә башламышды. Кәндли тәсәррүфатынын мүһүм бир гисми базар үчүн ишләјиб әмтәә һазырлајырды. Азәрбајҹанын мүхтәлиф рекионлары арасында, хүсусилә Бакы, Кәнҹә кими мәркәзләрлә Гарабағ кими уҹгарлар арасында әлагә вә мүнасибәтләр сүр'әтлә кенишләнирди. Патриархал феодал гапалы һәјат тәрзи позулур, синфи тәбәгәләшмә күҹләнирди (Бах: «Азәрбајҹан тарихи», биринҹи ҹилд, Бакы, 1960, сәһ. 190—192).

Гарабағда кәнд тәсәррүфатынын, әсасән бәјләрин әлиндә олан үзүмчүлүк, ипәкчилик, түтүнчүлүк, малдарлыг, јоңгарчылыг кими саһәләри сүр'әтлә инкишаф едирди. Һәлә 1846-чы илин декабрында верилмиш хүсуси фәрманла бәј вә ағаларын һүгугларыны даһа да кенишләндирән чар һөкумәти јерли феодалларла өз әлагәсини мөһкәмләндирмиш, зәһмәткеш кәндлиләрин исә даһа сәрбәст истисмар едилмәси үчүн «ганунла» ҹидди тә'минат вермишди. Фәрманла тәсдиг едилмиш әсаснамәјә көрә бәјләр ҹамаат торпагларынын саһиби олуб, кәндлиләрлә истәдикләри шәкилдә рәфтар едә биләрдиләр. Бәј торпагларында јашајан кәндлиләр бәјә верки вермәли, онун үчүн бијара кетмәли, нөкәрчилик етмәли идиләр. Бәјләр исә кәндлиләри мүһакимә едиб, ҹәзаландыра биләрдиләр. 1870-ҹи илдә шәһәрләр һаггында верилмиш дикәр бир әсаснамәјә көрә Шушада јерли өзүнүидарә органы олан шәһәр думасы јарадылмышды ки, онун бүтүн үзвләри мәһз шәһәрин буржуазијасындан, бәј вә мүлкәдарлардан ибарәт иди.

Ф. Көчәрлинин атасы Әһмәдаға да Шушанын ортабаб бәјләриндән иди. Бәрдә јахынлығындакы Әјричә кәндиндә онун хырда әкин саһәси вә тут бағы варды. Онун аиләси, һәр илин гыш фәслиндә Әјричә кәндинә кедәр, баһарын әввәлләринәдәк орада јашардылар.

О заманкы бә'зи башга Шуша бәјләри кими Әһмәдаға да савадлы бир шәхс иди. Фарс дилини јахшы билән Әһмәдаға Шәрг классикләринин әсәрләрини һәвәслә мүталиә едәр, Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән бүтөв фәсилләри әзбәр демәклә һәмсөһбәтләрини һејран гојармыш...

Ф. Көчәрлинин ушаглыг вә кәнҹлик илләри онун доғма шәһәри Шушанын игтисади вә иҹтимаи-мәдәни һәјатында дирчәлишин башланғыҹына тәсадүф едир. 1868-ҹи илдә балаҹа Фиридун беш јашында икән Шуша инзибати ваһид кими дахил олдуғу Бакы әјаләтиндән ајрылараг мәркәзи Кәнҹә олан Јелизаветпол губернијасына табе едилди. Мәнбәләрдә көстәрилдији кими, бу вәзијјәт шәһәрдә кедән тикинти вә абадлыг ишләринә, үмумән Шушанын мәдәни һәјатынын ҹанланмасына мүсбәт тә'сир көстәрирди. Шуша—Шәки—Кәнҹә—Тифлис, еләҹә дә Шуша—Корус почт јолларынын ачылмасы ејни заманда тиҹарәтин кенишләнмәсинә, сәнәткарлығын инкишафына сәбәб олмушду. Инди шушалылар, Тифлис, Мәрв, Бухара, Москва, Марсел, Хорасан, Кәлкуттә кими шәһәрләрлә алвер едир, мәдәни әлагәләр сахлајырдылар. Узаг сәфәрдән гајыданларын совгатлары арасында дикәр әнтиквар шејләрлә јанашы рәсм әсәрләри, надир китаблар, бә'зи әлјазмалары да олурду. Шәһәрин сүр'әтлә артмагда олан сәнәткарлары арасында нәггаш, рәнксаз, зәркәр, ҹилдчи, сазәндә, мусиги мүәллими вә мүдәррисләрин сајы да кетдикҹә чохалырды. О заман Шушада 25 мин нәфәр әһалинин јашадығы «Кавказ» гәзетиндә гејд олунмушдур (№ 59, 1868-ҹи ил). Тәбии олараг шәһәрдә мәктәб вә мәдрәсәләрин дә сајы артмагда иди. 1866-чы илдә шәһәр газиси Мирзә Әбүлгасым (о, һәм дә «Гази» тәхәллүсү илә ше'рләр јазармыш) әрәб, фарс вә рус дилләриндә дәрс кечилән үчсинифли бир мәктәб ачмышды. Бурада әсасән шәһәрин варлы, имтијазлы аиләләринин ушаглары охујурдулар. Дәрсләрин мүнтәзәм кечилдији бу чүр тәдрис мүәссисәләриндән бири дә Мирзә Кәрим Мүншизадәнин мәктәби иди. Мәшһур ханәндә Кор Хәлифәнин мәктәбиндә исә кәнҹләр мусиги вә инҹәсәнәт тарихи илә мәшғул олур, ифачылыг сәнәтинин сирләрини өјрәнирдиләр. Истеʼдадлы кәнҹләр арасында поезија вә инҹәсәнәтә һәвәс кетдикҹә гүввәтләнирди. Ме'марлыг, нәггашлыг, рәссамлыг, пәрвәриш тапырды. Зијалыларын бир

дәстәси тез-тез шаир Һачы Аббас Акаһын евинә топлашыр, мүталиә, мүсаһибә едир, ше'рләрини бир-биринә охујурдулар. 1872-чи илдә Мирзә Рәһим Фәнанын сә'јләри нәтичәсиндә Хуршидбану Натәванын һавадарлығы вә рәһбәрлији алтында «Мәчлиси-үнс» адлы шаирләр бирлији јарадылды. Бу, Азәрбајчан әразисиндә јарадылмыш илк шаирләр мәчлиси иди. Мәчлис үзвләри гәзәл, һекајә, тәмсил вә с. јазыр, классикләрин әсәрләрини фарс вә әрәб дилләриндән тәрчүмә едир, мусигијә, тәғаннијә хүсуси мејл көстәрирдиләр. Шәһәрин мәшһур ханәндәләри тез-тез «Мәчлиси-үнс»үн јығынчагларына дә'вәт едилирдиләр. «Мәчлиси-үнс»үн катиби Мирзә Рәһим Фәна, мәсләһәтчиси исә гочаман сәнәткар Мирзә Садыг Пиран иди. Мәчлисин үзвләри арасында Ибраһим бәј Азәрин, Абдулла бәј Асинин, Мирзә Мәммәд Катибин, Мир Меһди Хәзанинин, Мирзә Һүсејн Саларын, Мирзә Әбдүл Шәһидин вә башгаларынын адлары мә'лумдур. Бу мәчлисин тә'сирилә тезликлә Шушада «Мәчлиси-фәрамушан» дејилән дикәр шаирләр бирлији дә јарадылды. Онун тәркибиндә Мир Мөһсүн Нәвваб, Һәсәнәли хан Гарадағи, Мәшәди Әјјуб Баки, Һәсән Гара Һади, Фатма ханым Кәминә вә башгалары фәалијјәт көстәрирдиләр. «Мәчлиси-үнс»үн шөһрәти тезликлә бүтүн Загафгазијаја јајылмыш, мүхтәлиф јерләрдән онун адына тәбрикләр кәлмишди. О чүмләдән көркәмли сәнәткар С. Ә. Ширвани мәчлис үзвләринә хүсуси гәзәллә мүрачиәт етмишди. Шушанын о заманкы мәдәни һәјаты, хүсусән шаирләрин мәчлисләри барәдә М. Р. Фәнанын Республика Әлјазмалары фондунда горунан «Мәчлиси-үнс» адлы хатирәләриндә вә Бәјләр Мәммәдовун «Хуршидбану Натәван» китабында (Бакы, «Јазычы», 1983) әтрафлы мә'лумат верилир.

«Мәчлиси-үнс»үн уғурларындан руһланан Шамахы шаирләри «Бејтүссәфа», Бакы шаирләри «Мәчмәүшүәра», Ләнкәран шаирләри исә «Фөвчүл фүсәһа» дејилән бирликләр тә'сис етдиләр. Үзвләринин сајына, фәалијјәтинин кенишлијинә вә мәшғәләләринин мүнтәзәмлијинә көрә «Мәчлиси-үнс» дикәр әдәби мәчлисләрдән фәргләнирди. «Мәчлиси-үнс»чүләр тәкчә Азәрбајчан шәһәрләриндә дејил, Тифлис, Бухара, Мәрв, Кәлкүттә вә Бомбејдә јазыбјарадан һәмкарлары илә дә јазышыр, ше'р мүбадиләси едирдиләр. 1903-чү илдә Тифлисдә рус дилиндә чап олунмуш китабында Ф. Көчәрли әбәс јерә образлы шәкилдә демәмишди ки, «Гарабағ шаирләри нәһәнк гарталлар кими Шуша дағларынын зирвәсиндә мәскән салыб о учалыгдан поезијаја тон верирдиләр».

Мәчлисин үзвү олуб-олмамасындан асылы олмајараг XIX әсрин сон рүбүндә Гарабағда 50-дән артыг шаир гәзәл-гәсидә вә шәрг поезијасынын башга формаларында ше'рләр јазырды*. Белә бир шәраитдә јашајан вә шәрг поезијасы нүмунәләрини јахшы билән Әһмәдаға өз оғлунда ше'рә вә сәнәтә мејл ојатмаг вә она фарсча тәһсил вермәк мәгсәдилә 9 јашлы Фиридуну Шушанын о заманкы мүдәррисләриндән Мирзә Кәрим Мүншизадәнин мәктәбинә гојур. Бурада Ф. Көчәрли бүтүн көһнә типли мәктәб вә мәдрәсәләрдә бир ән'әнә олараг кечилән чәрәкә вә чүз'ләри, «Күлүстан» вә «Бустан»ы өјрәнир, «Лејли вә Мәчнун» дастаныны охујур.

Бир гәдәр сонра хәзинә вә тичарәт ишләриндә рус дилинин бөјүк рол ојнадығыны, рус дили билән бәјләрин чар мә'мурлары јанында нүфуз саһиби олдуғуну, бә'зән һәтта мүәјјән вәзифә дә тута билдикләрини көрән Әһмәдаға оғлуна русча тәһсил вермәк гәрарына кәлир. Бу мәгсәдлә о, Шушанын хәзинә мә'мурларындан Ованес бәјлә данышыб рус дили вә һесаб фәнләри үзрә оғлуну чалышдырмағы ондан хаһиш едир. Рус дилини өјрәнмәјә бөјүк сә'ј көстәрән Фиридун 1876-чы илдә Шушадакы рус мәктәбинә дахил ола билир. Һәмин мәктәбин ики синфини мүвәффәгијјәтлә битирән Көчәрли үчүнчү синифдә охујаркән онун һәјатында чох дәрин из бурахмыш унудулмаз бир һадисә баш верир: Көчәрли көркәмли мүәллим А. О. Чернјајевски илә илк дәфә көрүшүр. А. О. Чернјајевскинин Шушаја сәфәриндә мәгсәди Гори семинаријасынын јенича тә'сис едилмиш Азәрбајчан бөлмәсинә шакирдләр топламаг иди.

Мә'лум олдуғу кими, Гори шәһәриндәки Загафгазија мүәллимләр семинаријасы (Гори семинаријасы) 1876-чы илдә ачылмыш, 1879-чу илдә исә Азәрбајчан бөлмәси тә'сис едиләркән А. О. Чернјајевски (1841—1894) һәмин бөлмәјә мүфәттиш тә'јин олунмушду.

Республика Әлјазмалары фондунда сахланан бир сәнәддән мә'лум олур ки, Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәси көркәмли мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. Вахтилә һәмин бөлмәдә охумуш, сонралар исә мүәллимлик етмиш јазычы Рәшидбәј Әфәндијевә (1863—1942) мәхсус «ЗМС Азәрбајчан бөлмәсинин

* Ф. Гасымзадә. «XIX әсрдә Азәрбајчан әдәбијјатында реалист демократик чәрәјанын инкишафы», 1956, докторлуг диссертасијасы, II һиссә, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр, сәһ. 663.

инспектору А. О. Черnjајевски һаггында мүхтәсәр тарихи мә'лумат» адлы бу сәнәддән көрүндүјү кими, семинарија-нын Азәрбајҹан бөлмәсинин лајиһәси дә билаваситә елә М. Ф. Ахундовун өзү тәрәфиндән һазырланмышдыр. Гаф-газ ҹанишини М. Ф. Ахундовун јазылы тәгдиматыны вә лајиһәсини охујуб, сәрәнҹам вермишдир ки, «тәҹрүбә мәг-сәдилә ЗМС јанында өлкәнин азәрбајҹанлы әһалиси үчүн үч иллијә мүстәгил Азәрбајҹан шө'бәси ачылсын». Һәмин сәрәнҹамда тәҹрүбә мәгсәдәујғун нәтиҹә верәҹәји тәгдирдә үч илдән сонра бу шө'бәнин әсасында азәрбајҹанлылар үчүн мүстәгил семинарија јарадылмасы вә онун Азәрбај-ҹана көчүрүлмәси дә нәзәрдә тутулурду. (Ә. Мирәһмәдов. Азәрбајҹан әдәбијјатына даир тәдгигләр. Бакы, 1983, сәһ. 85).

Азәрбајҹан мүәллимләринин һазырланмасында Гори семинаријасынын ролу мәсәләсинә хүсуси китаб (1960) һәср етмиш профессор Әһмәд Сејидовун фикринҹә, һөкумәт семинаријаны Азәрбајҹанын пајтахты Бакыда ачмаға ҹүр'-әт етмәмишди. Бәһанә дә бу олмушду ки, куја кәнҹ нәсли мүсәлман диндарларынын мәнфи тә'сириндән горумаг истә-мишләр. Әсл сәбәб исә башга иди. Рәсми даирәләр фәһлә синфинин кетдикҹә гүввәтләнмәкдә олдуғу бир шәһәри, пролетар мәркәзини семинарија үчүн идеал јер һесаб едә билмәздиләр. Чаризмә садиг галан дөвләт мә'мурлары кә-ләҹәк мүәллимләрин, дилманҹларын, тәрҹүмәчиләрин, јер-өлчәнләрин вә каркүзарларын 6—8 ил ингилаби әһвал-руһијјәли фәһлә күтләсилә билаваситә гоншулугда тәһсил алыб јетишмәсинә разы ола билмәздиләр. Буна көрә дә Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын фәалијјәти үчүн Бакыны, Бакы илә сых әлагәдә олан Кәнҹәни, гардаш Күр-ҹүстанын пајтахты Тифлиси дә јох, сәнаје вә пролетар мәркәзләриндән хејли узаг олан Гори шәһәрини сечмиш-диләр.

Азәрбајҹан КП МК-нын А. О. Черnjајевскинин 140 иллијини бајрам етмәк һаггында гәрарында (октјабр 1981-ҹи ил) көстәрилдији кими, А. О. Черnjајевски Азәр-бајҹанда вә үмумән Загафгазијада педагожи фикрин инки-шафы тарихиндә көркәмли јер тутур. Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушинскинин идејаларынын Азәрбајҹанда илк тәб-лиғатчыларындан бири олмуш А. О. Черnjајевски азәр-бајҹанлы ушагларын ана дилиндә вә рус дилиндә ибтидаи тәһсилинин елми ҹәһәтдән әсасландырылан методикасыны ишләјиб һазырламышды. Азәрбајҹан дилиндә сәрбәст да-нышан педагог о заманкы Азәрбајҹан зијалыларындан Һәсәнәли хан Гарадағи вә Сүлејман бәј Вәлибәјовун јахын-

дан көмәјилә «Вәтән дили» дәрслијини јазмышдыр. Һәмин дәрслик дил тәдрисиндә Шәргдә илк дәфә тәтбиг едилән сәс методу әсасында тәртиб олунмушдур. Узун мүддәт бу китаб Азәрбајҹанын ингилабындан әввәлки мәктәбләрин-дә әсас дәрс вәсаити олмушдур. Азәрбајҹанлы ушаглара рус дилинин әсасларынын тәдриси методикасынын ишлә-ниб һазырланмасынын да тәшәббүскары А. О. Черnjајевс-кидир. О, биздә «Рус дили» дәрслијинин илк тәртибчиси, тәрбијә вә тә'лим методикасы мәсәләләринә даир чохлу мәгаләнин мүәллифидир. А. О. Черnjајевскинин педагожи идејаларынын бир чоху заманын сынағындан чыхмышдыр вә милли мәктәб үчүн өз актуаллығыны инди дә сахлајыр. А. О. Черnjајевски 1868-ҹи илдә Мәрәзә кәндиндә Шама-хы гәзасынын илк халг мәктәбини ачмышды. Јухарыда көстәрилдији кими, о, Гори шәһәриндә Загафгазија мүәл-лимләр семинаријасы Азәрбајҹан шө'бәсинин тәшкилиндә јахындан иштирак етмиш, бурада тә'лим-тәрбијә ишинә башчылыг етмишдир. Билаваситә онун тә'сири алтында һәмин тәдрис мүәссисәсиндә Азәрбајҹанын мүәллим кадр-ларынын бөјүк бир дәстәси јетишдирилмишдир. Онун шакирдләриндән Ф. Көчәрли, М. Маһмудбәјов, Т. Бајрам-әлибәјов, С. Вәлибәјов, С. С. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов вә бир чох башгалары сонралар көркәмли дөвләт хадими вә иҹтимаи хадим ингилабчы, јазычы, алим олмушлар. А. О. Черnjајевскинин педагожи ирсини сонра-лар бир чох Азәрбајҹан алимләри тәдгиг етмишләр, онун фәдакар фәалијјәти Азәрбајҹан јазычыларынын бәдии әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр.

Көчәрли сонралар һаглы олараг јазырды ки, Азәрбај-ҹан бөлмәсиндә «јахшы вә диггәтәлајиг һәр нә варса, А. О. Черnjајевски илә башланмышдыр». Чејнјајевскинин Гори семинаријасына илк азәрбајҹанлы тәләбәләр топла-маг саһәсиндәки фәалијјәти хүсусилә диггәтәлајигдир. Күрҹүстан Халг Маарифи Музејинин Загафгазија Мүәл-лимләр Семинаријасы фондунда раст кәлдијимиз, Черnjа-јевскинин өз әлилә јазылмыш ики мәктуб бу фикри бир даһа тәсдиг етмәкдәдир. Үзәриндә «24 ијун 1879-ҹу ил» тарихи јазылмыш һәмин мәктублардан бири Гафгаз тәд-рис даирәси Попечителинә, дикәри исә ЗМС директоруна көндәрилмишдир. Мәзмунларындан ајдын олур ки, Черн-јајевски бу мәктублары тәләбә топламаг мәгсәдилә Гафгаз шәһәрләринә етдији сәфәри баша вурдугдан сонра јазмыш-дыр. Нәҹиб вә хејирхаһ гајәләр изләјән бу сәфәри заманы о, әввәлҹә Нахчыванда олмуш, орадан Јеревана, Јелизавет-пола (индики Кировабада) кетмиш, сонра Шуша, Нуха,

Шамахы, Бакы маршруту илә һәрәкәт едәрәк, нәһајәт Дәрбәндә кәлиб чыхмышды. Биринчи мәктубда дејилдији кими, Чернјајевски күнәшин јандырычы шүалары алтында, 35—40 дәрәчә истидә 3.500 верст јол гәт етмишдир. Бүтүн бунлар Чернјајевскинин о гәдәр дә сағлам олмајан сәһһәтинә чох пис тә'сир көстәрмишдисә дә ону руһдан салмамышды. Лакин кәздији шәһәрләрдә бу хејирхаһ мүәллим истәдији гәдәр вә лазыми һазырлығы олан тәләбә топлаја билмәмишди. Мәсәлән, Бакыдакы икисинифли шәһәр мәктәбинин мүдири она билдирмишди ки, бу мәктәбдә охујанларын әксәријјәти варлы балаларыдыр вә валидејнләрдән һеч бири өз ушағыны семинаријада охумаға вермәјәчәкдир. Бу һал ејнилә Дәрбәнддә дә тәкрар едилмишди. Чернјајевскинин ијунун 9-да ЗМС директоруна көндәрдији башга бир мәктубда јаздығы кими, бә'зән шакирдләри полис васитәсилә топлајырмышлар. Тәсадүфи дејил ки, Чернјајевски Нахчывандан 3, Шушадан 13, Нухадан 8, Шамахыдан 9 нәфәр шакирди сијаһыја алдығы һалда, Бакыдан вә Дәрбәнддән семинаријаја бирчә нәфәр дә олсун шакирд чәлб едә билмәмишди.

Чернјајевски кәздији шәһәрләрдә шакирдләри сечир, онларын һәр бири илә ајрылыгда сөһбәт едир, Азәрбајчан балаларынын мүәллим вә јени мәктәбә олан бөјүк еһтијачларындан, мүәллимлијин шәрәф иши олдуғундан сәмимијјәт вә еһтирасла данышыб, чаванларын гәлбини чошдурур, онлары Гори семинаријасында охумаға һәвәсләндирирди. Чернјајевскинин Шушада етдији бу чүр сөһбәтә хүсуси шөвг вә диггәтлә гулаг асанлардан бири дә о заман шәһәр мәктәбиндә охујан Көчәрли иди. Савадыны артырмаг, билијини зәнкинләшдирмәк вә халгын маарифләнмәси јолунда чалышмаг һәвәсилә гәлби дөјүнән Көчәрли Шушада бу бөјүк рус мүәллиминин сәсинә сәс верән илк шакирдләрдән бири олур. Атасы Әһмәдаға дөрд бачынын јеканә гардашы олан оғлунун* көзүндән узаг олмасыны истәмәдијиндән, әввәлчә бу ишә разылыг вермир. Лакин аз сонра сөзүнүн үстүндә мөһкәм дуран Фиридунун тә'кидли хаһишләри гаршысында о, јумшалыр... Көчәрли атасынын рүсхәтинә наил олараг, Горијә јола дүшүр вә имтаһан вериб ЗМС-нин али еһтијач синфинә гәбул едилир. Лакин өзүнә гаршы чох тәләбкар олан кәнч елм һәвәскары, биликләрә даһа дәриндән јијәләнмәк мәгсәдилә өз хаһишинә әсасән семинаријанын ашағы еһтијат синфинә кечирилир*.

Чернјајевскинин сечдији илк шакирдләрин сијаһысында биз Ф. Көчәрлинин ады илә јанашы сонралар Азәрбајчан маарифинин инкишафында көркәмли хидмәтләри олмуш Сәфәрәлибәј Вәлибәјовун (1861—1902), Рәшидбәј Әфәндијевин (1863—1942), Маһмудбәј Маһмудбәјовун (1859—1923) вә башгаларынын адларына раст кәлирик.

* * *

Көчәрлинин 6 ил (1879—1885) тәһсил алдығы, сонралар исә 23 ил (1895—1918) дәрс дедији Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы үч әсас вә бир һазырлыг синфиндән, һабелә семинаристләрин педагожи тәчрүбә кечмәләри үчүн рус, ермәни, күрчү вә Азәрбајчан ибтидаи мәктәбләриндән ибарәт иди. Өз билији вә көрүш даирәси илә Азәрбајчан бөлмәсинин һазырлыг синфинә кирмәјә мүвәффәг олмајанлар үчүн әлавә олараг ашағы һазырлыг курсу да ачылмышды. Һәмин семинаријада, онун еһтијат групларында вә педагожи тәчрүбәләрин апарылдығы ибтидаи синифләрдә дәрсләр о заманкы тәһсил мүәссисәләрининин чохундан, хүсусилә мәдрәсә вә моллаханалардан хејли фәргли олараг, мүтәрәгги үсулла апарылырды. Бу чәһәтдән «Кәшкүл» гәзетинин 3 декабр 1888-чи ил тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмуш бир мәгалә чох мараглыдыр.

Семинарија илә јахындан марагландығыны, онун ишләрини өз көзү илә көрүб, таныш олдуғуну еһтимал етдијимиз намә'лум бир мүәллиф «Гори дарүлмүәллимининдә бир имтаһан дәрси» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Орада нә бизим мәктәбханаларымызы басан бир зүлмәт вә бир үфунәт көрүлүр вә нә дә шәлпә вә һәсир парәләр үзәриндә тоз вә торпаг ичиндә бәсләниб галмыш бир тагым кечәлкүчәл тифилләр булунур вә нә дә «чим, әлиф, һеј!» дејиб һајгыран дилләр вә фәләггә-мәләггә көзә дәјир».

Азәрбајчан дилини өјрәнәнләр үчүн «Ана дили» дәрслијинин дә илк дәфә мәһз ЗМС-нин Азәрбајчан бөлмәсилә әлагәдар олараг мејдана кәлмәси тәсадүфи дејилди. А. О. Чернјајевски тәрәфиндән јазылыб, 1883-чү илдә Тифлисдә нәшр едилмиш һәмин дәрслик семинаријанын азәрбајчанлы мүдавимләрини узун илләр боју өз вахты

* Көчәрлинин бачысы оғлу, Н. Нәриманов адына Тибб Институтунун мүәллими Ағалар Һачыјев Ф. Көчәрлинин Бөјүкханым, Губа, Афәрин вә Султан адлы дөрд бачысы олдуғуну сөјләјирди.

* Ф. Ағазадә. (Шәргли). «Ф. Көчәрлинин биографијасы». Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архиви, инвентар № 566.

үчүн чох гијмәтли дәрс васаити илә тә'мин етмиш, һабелә сонралар бир силсилә јени Азәрбајчан дили дәрсликләринин јарадылмасында бөјүк мүсбәт рол ојнамышдыр. Көчәрлинин јаздығына көрә, түрк дилли халглар арасында илк дәфә сөвти үсулла дәрс кечилмәси тәшәббүсү дә билаваситә һәмин дәрслик вә Гори семинаријасы илә бағлыдыр.

Гори семинаријасында синифдәнкәнар тәрбијә васитәләриндән кениш истифадә едилирди. Шакирдләр тез-тез шәһәрин үрәкачан мәнзәрәләринә, һабелә Тифлисә тәнәззөһә кедир, о заманкы Гафгазын ән издиһамлы шәһәрләриндән олан күрчү пајтахтында театр тамашаларына баһырдылар. Һәр бир шакирд дәрсдәнкәнар вахтда охудуғу әсәрләрә даир хүсуси албом тәртиб едирди. Бу албомларда Ломоносов, Пушкин, Гончаров кими сәнәткарларын тәрчүмеји-һалларындан мүәјјән һиссәләр, Гогол, Лермонтов вә Л. Толстојун әсәрләриндән ајры-ајры парчалар јазылыр, бу јолла да онларын дәрсләрдә газандыглары биликләр даһа да мөһкәмләндирилирди. Бүтүн бунлар шакирдләрин үмуми фәаллығыны артырмагла јанашы, ејни заманда онларын синифдә өјрәндикләринин даһа да кенишләнмәсинә вә мөһкәмләнмәсинә бөјүк јардым едир, кәләчәк мүәллимләрин мәдәни, һазырлыглы вә һәртәрәфли инкишаф етмиш мүтәхәссисләр кими авамлыға вә чәһаләтә гаршы мүбаризә руһунда јетишмәсинә күчлү тә'сир көстәрирди.

Јухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, дүнјәви вә һуманитар биликләрин, педагожи вәрдишләрин, һабелә дилләрин өјрәдилдији Азәрбајчан бөлмәсиндәки тә'лим-тәрбијә үсуллары илә о заманкы Гафгазын башга мәктәбләринин тә'лим-тәрбијә үсуллары арасында чох бөјүк фәрг олмушдур.

Семинаријанын тәдрис үсуллары о замана көрә чох әлван вә зәнкин иди. Дәрсләрдә мүһазирә, нағыл, сөһбәт вә суал-чавабдан кениш истифадә олунурду. Дәрсликләр, мүхтәлиф оху материаллары, хүсусән елми вә бәдии әдәбијјат үзәриндә ишләмәјә, чанлы мүкалимә тәрзиндә апарылан изаһлы гираәтә ,үзүндән көчүрмә, әзбәр јазы, имла, ифадә, инша, ше'р вә тәмсилләрин нәсрә чеврилмәси, әдәби парчаларын мүгајисәси, ана дилиндән рус дилинә, русчадан азәрбајчанчаја тәрчүмә, тәбиәт тәсвири, рәсм әсәрләринин, фотоларын шәрһи кими јазы нөвләринә кениш јер верилирди. Мүдавимләрә әризә, тәрчүмеји-һал, хасијјәтнамә, илтизамнамә, е'тибарнамә, дәфтәрхана илә әлагәдар нөв-нөв мәктублар, кағызлар тәртиб етмәк өјрәдилир, садә чоғрафи хәритәләр чәкдирилир, мүһүм тарихи һадисәләрә, көркәмли шаир, әдиб, бәстәкар, рәссам вә алимләрин һәјат вә јара-

дычылығына, семинаристләрин өз мәишәтинә, аиләсинә, мараг даирәсинә, доғулуб бөјүдүкләри јерләрин игтисадијјатына, етнографијасына даир рефератлар һазырлатдырылырды.

Мүхтәлиф тарихи һадисәләрә, көркәмли елм вә сәнәт адамларынын хатирәсинә һәср едилмиш тематик кечәләр, мүсамирә — сәһәрчикләр семинаријанын һәјатында мүһүм јер тутур вә бу саһәдә кечирилән тәдбирләрин әсас јүкү семинаристләрин өз чијинләринә дүшүрдү. Бу гәбилдән олан тәдбирләрә һазырлыг заманы семинаристләр китабханада чидди сурәтдә чалышмалы, чохлу материал, сәнәд арашдырмалы, рефератлар јазмалы, албом, схем, диаграм, хәритә һазырламалы, сәркиләр, фото-стендләр тәртиб етмәли идиләр. Мараглыдыр ки, дә'вәт олунмуш гонаглары гаршылајыб мүшајиәт етмәк, бөјүкләрә еһтирам, кичикләрә шәфгәт көстәриб әјләндирмәк дә мүәллимләрин нәзарәти алтында билаваситә семинаристләрин өзләри тәрәфиндән ичра едилирди. Бүтүн бунлар онларын истe'дад вә габилијјәтини чилалајыр, билијини зәнкинләшдирир, һәјат тәчрүбәсинә, давраныш мәдәнијјәтинә, инсанларла үнсијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрирди. Лакин тә'лим-тәрбијә саһәсиндәки бүтүн бу үстүн чәһәтләринә бахмајараг, нә үмумијјәтлә Гори мүәллимләр семинаријасыны, нә дә онун Азәрбајчан бөлмәсини идеаллашдырмаг олмаз. Чар һөкумәтинин бүтүн гајда вә ганунларына чидди сурәтдә әмәл едилдији бу семинаријанын мәһдуд чәһәтләри дә чох иди. Семинарија башлыча олараг хәзинә һесабына ишләјән, буна көрә дә империјанын сијасәтинә садиг галан бир мүәссисә иди. Бурада әсас диггәт рус дилинә вә шәриәт «елминин» тәһсилинә верилирди. Проф. Әзиз Шәрифин өз докторлуг диссертасијасында јаздығы кими, «Чар мүтләгијјәтинин фикринчә, рус дили кәләчәк мүәллимләри чаризмин јерләрдәки руслашдырма сијасәтинин тәблиғатчысына чевирмәли, шәриәт исә онларын гуллуг вахты диндарлыг мөвгеләриндә мөһкәм дурмаларыны тә'мин етмәли иди».

Рус дилинин вә шәриәтин тә'лими саһәсиндә семинарија директорлуғунун көрдүјү тәдбирләр бә'зән лап ифрата варырды. Бу чәһәтдән Рза Мәммәдәлизадә адлы бир ушағын нәзарәтчиләр тәрәфиндән вахташыры долдурулан шәхси вәрәгәси чох мараглыдыр. Вәрәгәнин бир јериндә һәмин шакирд һаггында дејилир: «Сакит, габил, чох чалышган вә сәлигәли шакирддир. Јахшы билији вә әхлаги кејфијјәтләри вардыр... Лакин бә'зән чох ағылсыз (?!) һәрәкәтләрә јол верир». Бу, тә'бири чаизсә «хасијјәтнамә» адамда һаггы тәәччүб һисси доғурур: ағыз долусу тә'рифләнән бу

«сакит, габил, чох чалышган вә сәлигәли», нәһајәт «јахшы билији вә әхлаги кејфијјәтләри» олан шакирдин јол вердији «чох ағылсыз һәрәкәтләр» нәдән ибарәт ола биләр? Һәмин вәрәгәнин башга сүтунларыны охудугда биз бу суалын чавабыны тапырыг: «Апрелин 22-дә Азәрбајчан дилиндә данышмышдыр. Көрүлән тәдбир: нәзәринә чатдырылмышдыр... Октјабрын 12-дә Азәрбајчан дилиндә данышмышдыр. Көрүлән тәдбир: төһмәт е'лан едилмишдир. Инспекторун дәркәнары: төһмәт тәсдиг едилир. Педагожи шуранын гәрары Рза Мәммәдәлизадәнин әхлаг гијмәти «4»-ә ендирилсин»*. Горидә Ф. Көчәрлинин шакирди олмуш Әли Сәбринин хатирәләриндән мә'лум олур ки, о заман семинаријада мүтәрәгги рус јазычыларынын ичтимаи бәрабәрсизлији тәнгид едән мәгаләләрини, хүсусилә ингилабчы-демократларын әсәрләрини охумаг, мүхалифәтчи руһда олан нүмајиш вә јығынчагларда иштирак етмәк гәти гадаған едилмишди.

Бүтүн бунларла јанашы Гори семинаријасынын мүәллимләри арасында һәлә кечән әсрин 80-чи илләриндә бә'зи ингилабчы зијалылар да фәалијјәт көстәрирдиләр. Бу мүәллимләр јери кәлдикчә тәләбәләрлә ачыг сөһбәтләр едир, онларда буржуа-мүлкәдар гурулушуна гаршы мүбаризә әһвали-руһијјәси ојатмаға чалышырдылар. Ф. Ағазадә (Шәргли) Көчәрлинин һәлә семинарист икән күрчү ингилабчыларындан Александр Капиани илә јахын әлагәдә олдуғуну көстәрир. О, башга бәј балаларындан фәргли олараг, Ф. Көчәрлинин јохсуллара һәмишә меһрибан достлуг мүнасибәти бәсләдијини дә билаваситә А. Капианинин тә'сирилә әлагәләндирир. Ф. Ағазадәнин јаздығындан мә'лум олур ки, А. Капиани ингилаби фәалијјәти үстүндә чар һөкумәти тәрәфиндән Сибирә сүркүн едилмиш, орада бир ајағыны шахта апармыш, Гафгаза гајытдыгдан сонра исә Гори семинаријасына мүәллим тә'јин едилмишди. Лакин А. Капиани бурада да өз тәблиғатчылыг фәалијјәтини давам етдирмиш, рус, азәрбајчанлы, күрчү вә ермәни тәләбәләри арасында бөјүк нүфуз газанмышды. Дәрсдәнкәнар вахтларда А. Капиани инандығы тәләбәләри өз евинә чағырыр, ингилаби мәзмунлу китабча вә гәзетләрлә онлары таныш едирмиш. «Тәләбәләр, о чүмләдән дә Көчәрли алдығы китаблары апарыб дағ тәпәсиндә булунан көһнә бир гәл'әнин хәрабәсиндә кизлинчә охујур вә јүксәк дүшүнчәләрә далырдылар... Сонра Капианини јенә дә тутдулар вә јол хәрчи үчүн тәләбәләр тәрәфиндән топланмыш вәсаити дә она вермәдиләр... Көчәрлинин бәјзадәләрин гуру ловғалығындан хилас олуб, рәијјәтә јанашмасында, онун дәрдләринә чарә арамасында А. Капианинин дә ролу вардыр»*.

* Күрчүстан Халг Маарифи Музеји; ЗМС фонду, иш 127 «1881-чи илдән 1915-чи иләдәк семинаријада тәһсил алмыш шакирдләрин фәрди вәрәгәләри (пәракәндә), вәрәгә 12.

Гори семинаријасынын мә'зунлары Азәрбајчанда маариф вә мәдәнијјәтин јорулмаз тәблиғатчылары кими ардычыл сурәтдә фәалијјәт көстәрир, ингилабдан әввәлки чох мүрәккәб шәраитдә авамлыға, чәһаләтә гаршы мүбаризә апарыр, халгы савадландырыр, мүтәрәгги рус мәдәнијјәтини тәблиғ едирдиләр. Бу она көрә белә олмушду ки, чар акентләринин һәр чүр тә'гибләринә вә мәһдудијјәтләринә бахмајараг, семинаријанын көзүачыг мүәллимләри, рус халгынын габагчыл фикирли, азадлыг севән мүтәхәссисләри үрәк кенишлији вә фәдакарлыгла чалышыр, Русија империјасынын азлыгда галан халгларынын өвладларыны заманын һәртәрәфли инкишаф етмиш зијалылары кими јетишдирмәјә мүвәффәг олурдулар. Бир сыра мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләринә бахмајараг, Гори семинаријасында тәтбиг едилән тәдрис үсулу, тә'лимин јоллар о заман тәкчә Русија мигјасында дејил, бејнәлхалг аләмдә тәгдир олунурду. Тәсадүфи дејил ки, семинаријанын тәдрисин методикасы саһәсиндәки фәалијјәти мүхтәлиф сәвијјәли јохланышларда вә мүсабигәләрдә дөнә-дөнә бәјәнилмиш, мүәллимләр һазырлајан семинарија вә институтларына бејнәлхалг сәркисинин (Парис, 1900-чү ил) гызыл медалына лајиг көрүлмүшдү.

Ушаглыг илләриндән данышаркән көрдүјүмүз кими, Көчәрлинин илк тәһсили чох да јүксәк сәвијјәдә кечмәмишди. Буну һисс етдији үчүндүр ки, о, әризә верәрәк јухары һазырлыг синфиндән ашағы һазырлыг синфинә кечирилмәји хаһиш етмишди. Лакин Көчәрли өз сә'ји вә чалышганлығы сајәсиндә тезликлә семинарија һәјатына алышыр вә онун ән јахшы мүдавимләриндән бири олур. Ф. Көчәрлинин икинчи һазырлыг синфиндә охудуғу 1880—1881-чи дәрс илинә аид бир синиф журналындан өјрәнирик ки, о, елмләрин әсасына тәдричлә јијәләнир вә өз тәһсилини мүвәффәгијјәтлә давам етдирирмиш. О, һәмин тәдрис илинин биринчи рүбүндә тә'лим едилән сәккиз фәннин икисиндән «ә'ла», галанларындан «јахшы», икинчи рүбүндә исә алтысындан «ә'ла», јалныз икисиндән «јахшы» алмыш-

* Фәрһад Ағазадә (Шәргли) «Ф. Көчәрлинин биографијасы», Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архиви, инвентар 566.

дыр. 1883—1884-чү дәрс илинә аид икинчи синфин журналындан биз Көчәрлинин сонралар синифдән-синфә кечдикчә рус дили, «јерли дил», педагожи, тәбиәт, тарих, ҹоғрафија кими кәләчәк мүәллим үчүн мүһүм сајылан башлыча фәнләрдән һәмишә јүксәк гијмәтләр алдығыны өјрәнирик. Семинаријанын сон синфиндә охујаркән Көчәрли артыг рус вә Азәрбајҹан дилләриндә мүкәммәл савада малик иди. Бундан башга, о, јашадығы дөврүн бир сыра ичтимаи-мәдәни һадисәләри һаггында мүстәгил фикир сөјләјиб, мүһакимә јүрүтмәк вәрдишләринә дә јијәләнмишди ки, хүсусилә бу ҹәһәтин кәләчәк әдәбијјатшүнасын фәалијјәтинә мүсбәт тә'сири олмушдур. Буну Көчәрлинин семинаријада тәртиб олунмуш ахырынҹы имтаһан јазысы да ашкар сурәтдә көстәрмәкдәдир. Мүстәгил инша үсулу илә јазылмыш бу имтаһан јазысында Көчәрли үмумијјәтлә халглар достлуғунун хүсусилә рус халгы илә Гафгаз халгларынын әлагәләринин кәләчәкдә даһа да инкишаф етдирилмәси јолларындан чох ајдын бир дил вә дәрин мәнтиглә данышыр.

Көчәрлинин семинаријаны гуртармасы мүнасибәтилә алдығы аттестатын әсли әлимизә кечмәмишдир. Лакин һәмин аттестатын 1885-чи ил ијунун 12-дә Гори шәһәриндә чыхарылмыш вә педагожи шуранын сәдри, үзвләри вә катиби тәрәфиндән имзаларла тәсдиг едилмиш сурәтиндән мә'лум олур ки, «Фиридун бәј Көчәрли 22 јашында икән ә'ла әхлагла семинаријаны битирмиш вә шәриәт, педагожи, рус дили, һесаб, һәндәсә, јерөлчмә, тарих, ҹоғрафија, тәбиәт, һүснхәт фәнләриндән, һабелә тәҹрүби мәшғәләләрдән мүвәффәгијјәтлә имтаһан вермишдир... Буна көрә дә мәзкура ибтидаи халг мәктәби мүәллими ады верилир вә о, лајиг көрүлдүјү вәзифәнин бүтүн һүгугларындан истифадә едә биләр».

Семинаријада мүвәффәгијјәтлә охујан Көчәрли билији, сә'ји вә чалышганлығы илә мүәллимләрин, нәзарәтчиләрин, һабелә маариф идарәләринин диггәтини ҹәлб етмишди.

Мә'лум олдуғу кими, семинаријаны битирән һәр бир мә'зун бурада охудуғу илләрин сајы гәдәр, јә'ни ән азы алты ил кәнд мәктәбиндә мүәллим олуб, семинарија гаршысындакы формал борҹуну јеринә јетирмәли иди. Ермәнистан ССР Мәркәзи Дөвләт Архивиндә горунан сәнәдләрдән мә'лум олур ки, Гори семинаријасынын бир сыра башга мә'зунларындан фәргли олараг, Көчәрли тәһсилини битирән кими, мүәллимләринин тәгдиминә әсасән Ирәван кимназијасында дәрс демәјә тә'јин олунур вә 1885—1886-чы дәрс илиндән илк мүстәгил педагожи ишә башлајыр.

* * *

О заманкы Ирәван елм, маариф вә тәрәгги нөгтеји-нәзәриндән Азәрбајҹан шәһәрләриндән о гәдәр дә ирәли кетмәмишди. Хүсусән онун азәрбајҹанлы сакинләри арасында савады олан надир тапылларды. Көчәрли јазырды ки, бурада зијалы, мүәллим вә шаир «вар исә дә онларын әдәди авама нисбәтән чох аздыр, јохлуг мәнзиләсиндәдир». Көчәрли бу азачыг зијалы вә шаирләри ахтарыб тапыр, онларла сыхы достлуг әлагәси сахлајырды. Мараглыдыр ки, Көчәрлинин Ирәвандакы достларынын мүһүм гисми (Мәшәди Исмајыл Бәзми, Мирзә Казы Мәтлә' вә башгалары) һәм мүәллимлик едир, һәм дә ше'р јазырдылар. Көчәрли бу шаирләрин јарадычылығы илә таныш олур, тәрҹүмеји-һалларыны өјрәнир вә онларын васитәсилә башга, өлүб кетмиш әдибләр һаггында мә'луматыны тамамлајырды. Дикәр тәрәфдән исә Көчәрли һәмин мүәллимләрлә педагожи саһәдә тәҹрүбә мүбадиләси апарыр, онларын ишләдикләри мәктәбә кедиб нүмунә дәрсләриндә иштирак едир, бу мүәллимләрдән хүсусилә Бәзминин јени, сөвти үсулла дәрс демәсини тәгдир едирди. Көчәрли кимназија директору Брошниковдан вахташыры иҹазә алыб, Ирәванын Азәрбајҹан мәктәбләринин бә'зи мүдәррисләрини кимназијада тә'лимин гојулушу илә таныш едир, онларын иштиракилә өзү дә ачыг дәрсләр дејирди. Өзүнүн јорулмаг билмәјән фәалијјәти вә чалышганлығы илә бөјүк һөрмәт вә е'тимад газанан Көчәрли чох чәкмәдән кимназија директорунун хаһиши, Гафгаз тәһсил даирәси Попечителинин әмри илә ејни заманда пансион мүрәббисинин көмәкчиси тә'јин олунур.

Охудуғумуз әлјазмалары Көчәрлинин чох көзәл вә сәлигәли хәтти олдуғуну сүбут едир. Көрүнүр, елә буна көрә дә директорлуг ҹидди педагожи һазырлығы олан бу јорулмаз мүәллимә әсас вәзифәсилә јанашы I, II, III синифләрдә һүснхәт дәрсләрини апармағы да тапшырыр.

Бүтүн дәрсләриндә јери кәлдикҹә тәләбәләринә гардаш рус халгындан, онун зәнкин мәдәни ирсиндән данышан, ушаглары XIX әсрин көркәмли сәнәткарларынын јарадычылығы илә таныш едән Көчәрли һәмин мөвзуда ана дилиндә синифдәнкәнар гираәт үчүн материал төвсијјә етмәкдә бөјүк чәтинликлә гаршылашырды. Кимназистләрин истифадәсинә вермәк үчүн рус јазычыларынын Азәрбајҹан дилиндә чап едилмиш бирҹә дәнә дә олсун әсәри јох иди. Буна көрә дә Көчәрли өз үзәринә чох ағыр, ејни заманда

шәрәфли бир вәзифә көтүрүб, рус әдибләринин бә'зи әсәрләрини Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмәјә башлајыр. Бунун үчүн Көчәрли әввәлҹә кимназијанын ибтидаи синиф шакирдләринин дүнјакөрүшүнә вә сәвијјәсинә ујғун кәлән «Балыгчы илә гызыл балығын нағылы»ны (А. С. Пушкин) сечир.

Халг балаларынын тәрәггиси јолунда атдығы бу ҹәсарәтли аддым Көчәрлини ики бөјүк чәтинлик гаршысында гојмушду. Бунлардан биринчиси мәтбәә хәрҹләри вә чап олунмағын чәтинлији иди ки, о заманын бүтүн мүтәрәгги јазычыларынын фәалијјәтини мәһдудлашдыран сәдд кими һәмишә онларын өнүндә уҹалырды. Лакин дөврүн башга јазычылары кими мадди вәзијјәти о гәдәр дә јахшы олмајан Көчәрли руһдан дүшмүр, ишин мадди ҹәһәтини биртәһәр јола верир вә јерли зијалыларын көмәјилә Ирәванда А. С. Гуламирјанын чапханасында һәмин әсәрин бурахылмасына разылыг алыр.

Көчәрлинин гаршысында дуран икинҹи чәтинлик исә онун бир мүтәрҹим кими билаваситә јарадыҹылыг һәјәҹанлары иди. О, бөјүк рус шаиринин әсәрини тәрҹүмә етмәк үчүн бүтүн јарадыҹылыг имканларындан истифадә едир вә нәһајәт, 1892-ҹи илдә Пушкинин мәшһур нағылыны «Торчу вә балыг» ады илә чап етдирмәјә наил олур. Бу саһәдә атдығы илк аддым Көчәрлини руһландырмыш вә о, Ирәванда икән Лермонтовун «Үч хурма ағаҹы» вә М. В. Колтсовун «А киши, нијә јатыбсан?!» ше'рләрини дә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмишдир. Бу сон ики ше'ри Ф. Көчәрли 1895-ҹи илдә Шушада ермәни мәтбәәсиндә бир китабча шәклиндә чап етдирмишдир.

Көчәрли Ирәванда ишләркән өзүнүн елми вә мүһәррирлик фәалијјәтини дә хејли кенишләндирир. О, хүсусилә Азәрбајҹан драматургларынын комедијалары үзәриндә киниш тәдгигат апарыр вә бунун әсасында 1895-ҹи илин әввәлләриндә «Татар (Азәрбајҹан) комедијалары» адлы бөјүк бир мәгалә јазыб «Новое обозрение» гәзетиндә тәфригә һалында чап етдирир.

Вахтынын сон дәрәҹә аз олдуғуна бахмајараг, Көчәрли педагожи ишдә јенә дә сә'јлә чалышыр вә нүмунәви мүәллим кими һамынын, һәм шакирдләринин, һәм дә һәмкарларынын бөјүк һөрмәтини газаныр.

Он ил Ирәван кимназијасында ишләдикдән сонра, Ф. Көчәрли Гафгаз тәһсил даирәси Попечителинин 30 октјабр 1895-ҹи ил тарихли әмрилә Гори мүәллимләр семинаријасына көчүрүлүр. Бу тә'јинат Көчәрлини хејли мәмнун едир вә о, бөјүк бир һәвәслә өзүнә доғма билдији Гори семинаријасында фәалијјәтә башлајыр. Бурада о, дөврүнүн габагҹыл вә көркәмли педагогларындан Р. Әфәндијев, А. Ломаури вә башгалары илә даһа да јахындан әлагә сахлајыр, о вахт бүтүн Гафгазда ән зәнкин китабханалардан бири олан семинаријанын китабханасындан сәмәрәли истифадә едир, тәкҹә Азәрбајҹанда вә үмумијјәтлә Гафгазда дејил, Русијанын мәркәзи шәһәрләриндә вә бә'зи харичи өлкәләрдә чыхан гәзет вә журналлары, јени китаблары мүнтәзәм олараг изләјир, «Гафгаз», «Загафгазје», «Каспи», «Шәрги-Рус», «Иршад», «Тәрәгги», даһа сонралар исә «Игбал», «Јени игбал» кими гәзетләрин даими вә ән мәһсулдар мүәллифләриндән бири кими мүнтәзәм олараг мәгаләләр јазыр.

Елми фәалијјәти ҹәһәтдән дә Гори илләри Көчәрлинин һәјатында ән долғун илләрдир. Онун семинарија гапыларынын сол јанындакы көмәкчи бинада јерләшән отағынын пәнҹәрәсиндән кечә јарысындан хејли кечәнәдәк ишыг кәләр, јорулмаз мүәллим вә тәдгигатчы өз иш масасынын архасындан ајрылмазды. Гори дөврүнүн илк вә чох гијмәтли мәһсулу кими Көчәрлинин «Әрәб әлифбасы вә онун гүсурлары» мәгаләсини («Гафгаз» гәзети, 1 сентјабр, 10 сентјабр, 8 октјабр 1898-ҹи ил) вә «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» (Тифлис, 1903) китабыны көстәрмәк олар.

Көчәрли Горидә ишләркән Азәрбајҹан әдәбијјатында реалист демократик ҹәрәјанын ән бөјүк нүмајәндәси, милли драматуркијамызын баниси, көркәмли мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун јарадыҹылығыны әтрафлы тәдгиг етмәклә мәшғул олмуш, әдибин тәвәллүдүнүн јүз иллијилә әлагәдар олараг, хүсуси бир китабча јазмышды. О, халг әдәбијјатымызын көзәл нүмунәләрини: «нәгл вә һекајәләри, мәсәл вә тапмаҹалары нөвбәнөв мәнзумәләри» дә хүсуси бир мәһәббәтлә топламыш вә чап етдирмишдир («Балалара һәдијјә», Бакы, 1912).

Һәмин илләрдә Көчәрли Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә даир материал топламаг саһәсиндә фәалијјәтини даһа да кенишләндирмиш, ики ҹилддән (дөрд һиссәдән) ибарәт олан бу бөјүк әсәринин чап олунмасы уғрунда ардыҹыл мүбаризә апармышдыр.

Истәр педагожи, истәрсә дә әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндә јорулмадан чалышан Көчәрлинин бу хејирхаһ ишләриндә она севимли һәјат јолдашы, дөврүнүн зијалы вә вәтәнпәрвәр гадынларындан бири олан Бадсәба ханым јахындан көмәк едәрди. Азәрбајҹан маарифинин вә әдәбијјатынын гәдрини билән бу нәҹиб гадын Көчәрлијә садәҹә һәјат јол-

дашы олараг галмамыш, ејни заманда онунла иш, мәсләк вә әгидә јолдашлығы етмишдир. О, әринин ишләмәси үчүн лазыми шәраит һазырламагдан башга, ејни заманда Фиридун бәји һәвәсләндирир, вахты аз, иши исә чох олуб баш-дан ашан Көчәрлинин зәһмәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди. Көчәрлинин әлавә вә дүзәлишләриндән сонра Бадсәба ханым сәбирлә онун әсәрләринин үзүнү чыхарырды.

Халг шаири Сәмәд Вурғунун ата гоһумларындан олан Бадсәба ханым 1881-чи ил мартын 22-дә Газах гәзасынын Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. 16 јашында икән бөјүк гардашынын кечмиш мәктәб јолдашы Ф. Көчәрлијә әрә кетмиш, әри онун тәһсилилә фәрди мәшғул олмушдур.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра халг маарифи саһәсиндә Бадсәба ханымын атдығы илк чидди вә хејирхаһ аддым онун јеничә тәшкил едилмәкдә олан халг мәктәбләринә көмәји илә әлагәдардыр. О, Газах мәктәбләринә мадди чәһәтдән хејли көмәк етмиш, М. Ф. Ахундовун, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Р. Әфәндијевин, Ф. Көчәрлинин вә башга јазычыларын әсәрләрини, һабелә бир чох журналларын комплектләрини онлара бағышламышдыр. 1921-чи илдә Бакы педагожи техникумуна тәрбијәчи тә'јин едилән Бадсәба ханым ишләјә-ишләјә педагожи институтда охумуш, 1925-чи илдә исә педагожи техникум тәшкил етмәк үчүн Загаталаја көндәрилмишдир. Елә һәмин ил Бадсәба ханым Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәрини чап етдирмәк үчүн Азәрнәшрә тәгдим етмишдир. О, 1929-чу илдә Губа педагожи техникумунда мүдир мүавини, 1930-чу илдән өмрүнүн сонунадәк (1954) исә Шәки Ушаг евинин директору олмушдур. Бадсәба ханым 1945-чи илдә Азәрбајчан ССР әмәкдар мүәллими адыны алмыш, «Шәрәф нишаны» ордени вә «Гафгазын мүдафиәси үчүн» медалы илә тәлтиф едилмишдир. (Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду. Арх-24, Г-1. Бадсәба ханымын тәрчүмеји-һалы). Јорулмаз маариф хадими Б. Көчәрлинин бәдии сурәти, хүсусән онун Азәрбајчан рајонларында ушаг евләринин тәшкили саһәсиндә сә'јләри вә сәмәрәли хидмәтләри Һ. Чүмшүдлүнүн «Бадсәба» (Бакы, Азәрнәшр, 1963) китабында мәһәббәтлә әкс етдирилмишдир.

* * *

Көчәрлинин әдәбијјат мәсәләләри илә чидди мәшғул олмасы педагожи фәалијјәтинә нәинки мане олмур, әксинә,

вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны, халгы савадландырмаг, онун көзләрини ачмаг һәвәсини даһа да аловландырырды. Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт архивиндә вә Күрчүстан Халг Маарифи Музејинин архивиндә сахланан сәнәдләрдән көрүндүјү кими, Горидәки фәалијјәтинин он или тамам оларкән Көчәрли артыг семинаријанын ишинә ,онун бүтүн еһтијач вә вәзифәләринә һәртәрәфли бәләд олан нүфузлу бир мүәллим иди.

Көчәрли семинаријанын Азәрбајчан бөлмәсиндә ана дили вә шәриәт дәрсләри дејирди. Јухарыда көстәрдијимиз кими, семинаријада шәриәт дәрсләри үчүн чохлу саат ајрылмышды. Бундан истифадә едән Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин әсәрләринин өјрәнилмәси вә тәһлилинә кениш јер верирди.

Көчәрли илә бир заманда семинаријада шәриәт дәрси демиш Рәшид бәј Әфәндијев дә шәриәтин мөвһумат чәһәтләринә тәләбәләрдә һәмишә нифрәт ојадырды. Буну һисс едән семинарија директору дејирди: «Сиз бурада нә Өмәр, нә дә Әли ичтиһадларындан данышырсыныз!.. Бурада Рәшид бәј вә Фиридун бәј ичтиһады сөјләнир»*.

Күрчүстан Халг Маарифи Музејинин архивиндә сахланан сәнәдләрдән көрүндүјү кими, Көчәрли семинарија шакирдләринин тә'лим-тәрбијәсини јахшылашдырмаг мәгсәдини күдән бүтүн тәдбирләрдә јахындан иштирак едирди. О, семинаријада биоложи тәчрүбәләр саһәсиндә кечирилән мәшғәләләрин фәал тәшкилатчыларындан бири, даһа сонралар рәһбәри иди.

Көчәрли семинарија тарихинин јазылмасында, тәбии фәлакәтдән зәрәр чәкмиш Чәнуби Русија ачлары үчүн вәсаит топлајан, тәнтәнәли сәһәрчикләр вә тематик кечәләр кечирән комиссијаларын ишиндә сә'јлә чалышырды.

Көркәмли педагог бурахылыш синфи шакирдләрилә хүсуси мәшғул олур, онларын мүвафиг ишә дүзәлмәси үчүн әлиндән кәләни едир, исте'дадлы чаванлары тәһсилләрини давам етдирмәјә руһландырырды. Ү. Һачыбәјов, А. Әмиров кими азәрбајчанлы зијалыларын семинаријаны битирмәси мүнасибәтилә Ф. Көчәрли јазырды ки, онларын һамысы гејрәтли, хошмәсләк чаванлардыр вә һамысынын гәлби вәтән мәһәббәтилә долудур. Көчәрли һәмин мә'зунларын курсу мүвәффәгијјәтлә баша вурдугларындан, ана дилиндә камил савада малик олдугларындан, һәтта педагожи китабыны өз гүввәләрилә Азәрбајчан дилинә тәрчү-

* Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Р. Әфәндијев архиви, иш 12 а.

мә етдикләриндән ифтихар һиссилә бәһс едирди («Шәрги-Рус» гәзети, 11 ијун 1904-чү ил).

1903-чү илдә Тифлисдә «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшри Көчәрлинин мүһәррир, публисист фәалијјәтинин хејли кенишләнмәсинә сәбәб олмушду. Бә'зи мәһдуд чәһәтләринә, бир сыра ичтимаи-сијаси мәсәләләрин шәрһиндә руһанилярлә бир чәбһәдән чыхыш етмәсинә бахмајараг, «Шәрги-Рус» Азәрбајчан мәтбуаты тарихиндә мүтәрәгги бир һадисә иди. «Кәшкүл»үн бағланмасындан сонра «Шәрги-Рус» Азәрбајчан дилиндә мүнтәзәм сурәтдә чыхан илк гәзет иди. Гәзетин мүдири вә баш мүһәррири 25 илдән чох журналистлик саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш нахчыванлы Мәһәммәдаға Шаһтахтлы иди. 1852-чи илдә анадан олмуш М. Шаһтахтлы Азәрбајчан, рус, франсыз, алман, әрәб, фарс, түрк дилләрини мүкәммәл билирди. О, узун мүддәт «Московские ведомости» вә «Новое время» журналларынын Истанбул мухбири олмушдур. 1898-чи илдә Парисә кедәрәк, орада беш илә јахын шәргшүнаслыг саһәсиндә чалышмыш, әсәрләри Франсанын елми ичтимаијјәтинин рәғбәтини газанмыш вә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. 1901-чи илдә Парисдә хүсуси мәктәб битирмиш М. Шаһтахтлы Франсанын Societe Asiatgue чәмијјәтинин үзвү сечилмишдир. Парисдә икән шәрг дилләринин фонетикасы илә дәриндән мәшғул олан М. Шаһтахтлы бу дилләрин елми әсаслар үзрә фонетик әлифбасыны тәртиб етмиш вә русча изаһаты илә бирликдә 1902-чи илдә Тифлисдә чап етдирмишдир.

«Шәрги-Рус» гәзетинин тәшкили, хүсусилә мәтбәә алынмасы М. Шаһтахтлыны бөјүк мадди чәтинликләр гаршысында гојмуш вә о, атадангалма мүлкүнү 17 мин маната сатыб, мәтбәә аваданлығы алмаға хәрч етмишди. Буна бахмајараг, јенә дә онун кәлири чыхарыны өдәмәмиш, гәзет бағлананда М. Шаһтахтлы 2 мин манат борчлу галмышды (Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 480, сијаһы 1, сахлама ваһиди 1803, вәрәгәләр 3—4).

«Шәрги-Рус» гәзетиндә М. Шаһтахтлынын, Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин, Ф. Көчәрлинин вә башгаларынын мәгалә, һекајә, ше'р, ресензија вә тәрчүмәләри чап олунурду. Ф. Көчәрли «Шәрги-Рус» гәзети редаксијасы илә јахындан әлагә сахлајырды. Гәзетдә о, мәгалә, мәктуб, рә'ј, бәдии тәрчүмә вә ичмал характерли јазыларла чыхыш едирди. (М. Шахтахтлы редаксијанын мүзакирә ачдығы мәсәләләр үзрә кәлән мәгалә вә мәктубларын ичмалыны һазырламаг үчүн тез-тез Көчәрлијә мүрачиәт едәрди).

«Шәрги-Рус» гәзетиндә Көчәрли кәнд јерләриндә халгын хүсусилә ағыр олан һәјат тәрзини вә мәдәни керилијини көстәрән «Үч күнлүк сәфәр», мәктәбләрдә ана дилинин тә'лимини јахшылашдырмаг зәрурәтиндән бәһс едән «Бир адама чаваб», көркәмли рус сәнәткарларынын јарадычылығынын јығчам тәһлилини верән «А. П. Чехов» кими мәгаләләрини, Шекспирин Азәрбајчан дилиндә бурахылмыш «Отелло» фачиәси, М. Һ. Әлгәдаринин «Асари-Дағыстан» әсәри вә с. һаггында рә'јләрини чап етдирмишди.

Көчәрлинин мәтбуат вә тәрчүмә саһәсиндә көстәрдији мәһсулдар фәалијјәт һәлә онун өз сағлығында тәгдир едилмишди. 1900-чү илдә Гори мүәллимләр семинаријасынын мүдиријјәти Парисдә ачылмыш Үмумдүнја сәркисинә көндәрдији експонатлар сырасына Көчәрлинин дә бир сыра мәгалә вә тәрчүмәләрини дахил етмишди. «1900-чү ил Үмумдүнја Парис сәркисиндә нүмајиш етдирилән Гори семинаријасы експонатларына даир изаһат вәрәгәси»ндә дејилир: «Семинаријанын кечмиш мә'зунларынын интеллектуал мараг дәрәчәсини сәчијјәләндирмәк үчүн нүмунә олараг Гори семинаријасы мүәллимләриндән Ф. Көчәрлинин чап едилмиш әсәрләрини көстәрмәк олар». Һәмин әсәрләрин сијаһысына Көчәрлинин «Әрәб әлифбасы вә онун гүсурлары», «Азәрбајчан комедијалары» кими гијмәтли елми мәгаләләри илә јанашы, А. С. Пушкиндән, М. Ј. Лермонтовдан вә А. В. Колтсовдан тәрчүмәләри дә дахил едилмишди. Парис сәркисиндә Гори мүәллимләр семинаријасынын башга експонатлары кими Ф. Көчәрлинин әсәрләри дә бөјүк мараг вә рәғбәтлә гаршыланмышды.

* * *

Азәрбајчан ичтимаи фикир тарихиндә көркәмли хидмәтләри олан «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшрә башламасы Көчәрлинин үмид вә арзуларына хүсуси вүс'әт вә гол-ганад верди. Журналын һәлә илк нөмрәсилә танышлыг Көчәрлидә онун шәрг эталәтинә, авамлыг вә чәһаләтә гаршы мүбаризәдә бөјүк рол ојнајачағына бөјүк үмид ојатмышды. О, бу журнал һаггында мәтбуатда кениш вә хејирхаһ мәгалә илә чыхыш едән илк Азәрбајчан әдәбијјатшүнасы иди. Көчәрли журналын илк илинин үч ајлыг нөмрәләри һаггында гијмәтли бир ичмал јазмышды («Тифлисски листок» гәзети, 13 ијул 1906-чы ил).

«Молла Нәсрәддин» журналы Көчәрлинин јарадычылыг чәсарәтини артырмыш вә үслубуна мүбариз бир руһ

ашыламышды. Онун чидди протест руһунда јарадылмыш «Әчәлсиз өләнләримиз», «Мүсәлман гадыны инди» мәгаләләри, ана дили вә онун һәр чүр ассимилјасијаја гаршы мүбаризәси мөвзусунда кәскин фикирләри, ермәни-мүсәлман гырғынынын әсл сәбәбкарларыны ифша едән јазылары, аловлу ингилабчы сатирик Мирзә Әләкбәр Сабир һаггында «Молла Нәсрәддин» журналына мәшһур мәктубу вә бир сыра башга чыхышлары 1905-чи ил ингилабынын тә'сири вә «Молла Нәсрәддин» журналынын фәалијјәти илә сыхы сурәтдә бағлыдыр.

Көчәрли Азәрбајчан зијалылары илә мүнтәзәм олараг көрүшүр, онларын јени әсәрләрини охујур вә әксәријјәти илә јазышырды. Мәсәлән, онун Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, А. Сәһһәт, Н. Вәзиров, А. Шаиг, Ү. Һачыбәјов, С. Мүмтаз, Һ. Чавид, Ј. В. Чәмәнзәминли, М. Сидги, Ә. Гәмкүсар вә XX әсрин јүзә јахын башга шаир, әдиб вә зијалысы илә узун мүддәт мәктублашдығы мә'лумдур.

Габагчыл бир тәдгигатчы кими дөврүнүн ичтимаи-әдәби һадисәләрини диггәтлә изләјән Көчәрли хүсусилә 1905-чи ил ингилабындан сонракы мәктубларында шаир вә әдибләри фәаллыг көстәрмәјә халгын тәрәггисинә көмәк едән әсәрләр јазмаға чағырырды.

Көчәрлинин Шамахыда јашајан мүасирләри илә әлагәси даһа јахын иди. Аббас Сәһһәтин јаздығына көрә, Көчәрли Ә. Сабирлә һәлә 1903-чү илдә көрүшүб таныш олмушду*. О, ара-сыра Шамахыја кәлиб Ә. Сабир, А. Сәһһәт, Насеһ, Тәрраһ, «Гырхајаг» имзасы илә ше'рләр јазан дәрзи Уста Гафар вә башгаларындан ибарәт олан әдәби мәчлисин јығынчагларында иштирак едирди. Сонралар Ф. Көчәрли бу чәмијјәтлә А. Сәһһәтә вә Ә. Сабирә јаздығы мәктублар васитәсилә әлагә сахлајырды. Шамахы шаирләринин мәтбуат сәһифәләриндәки чыхышлары сејрәлән кими, Ф. Көчәрли өз мәктублары илә онларын башларынын үстүнү кәсәр, «јенә сәсинизи ешитмирәм?!», «нијә сусубсунуз?»— дејә онлары һәрәкәтә кәтирәрди. Сабир вә Сәһһәт исә она шәхсән јаздыглары мәктублардан башга, мәтбуатда јени ше'рләр чап етдирәрдиләр ки, бу да онларын Фиридун бәјә лајигли чаваблары оларды»**. Аббас Сәһһәтин «Јазмам»,

---

* «Һопһопнамә». Бакы, 1912, сәһ. 8. «Сабирин тәрчүмејиһалы» мәгаләсиндән.

** Әлимәммәд Мустафајев (С. М. Киров адына АДУ-нун Азәрбајчан дили кафедрасынын мүәллими). «Көчәрли һаггында хатирәләрим», Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх-24 Г-27 (1 8 3).

«Бәрадәрим Фиридун бәј Көчәрли һәзрәтләринә» адлы ше'рләри бу фикри сүбут етмәкдәдир.

* * *

Азәрбајчанда кениш күтләләри тәһсилә чәлб етмәк, бу мәгсәдлә јени мәктәбләр ачмаг, һәмин мәктәбләрдә дәрс демәк үчүн һазырлыглы мүәллимләр јетишдирмәк уғрунда мүбаризә Көчәрлини бүтүн шүурлу һәјаты боју мәшғул етмишдир. Гафгаз тәһсил даирәси Попечителинә вә Гори семинаријасынын директоруна көндәрилмиш мәктублардан бир даһа мә'лум олур ки, Азәрбајчанын нәинки Губадлы, Гутгашен, Загатала кими учгарларында, һәтта, Бакы, Кәнчә, Шамахы кими шәһәрләриндә белә мөвчуд олан тәк-түк мәктәбләр һазырлыглы мүәллимин јохлуғундан чох корлуг чәкирдиләр. ЗМС-нин директору А. И. Слонимскинин гејдләриндән көрүндүјү кими, 1881-чи илә гәдәр һәмин семинаријаны гуртаранлар арасында бир нәфәр дә азәрбајчанлы олмамышдыр. Гори семинаријасыны 1881-чи илдә 3, 1884-чү илдә 3, 1889-чу илдә 6 нәфәр вә и. а., үмумијјәтлә ијирми ил әрзиндә һәр ил орта һесабла 5 нәфәр азәрбајчанлы битирмишдир. (А. И. Слонимски. «ЗМС 1901-чи илин пајызында Тифлисдә кечирилән јубилеј сәркисиндә», Тифлис, 1901, сәһ. 3). Бунунла әлагәдар олараг А. О. Чернјајевски, Ф. Көчәрли, Н. Нәриманов, С. Вәлибәјов кими ишин ичиндә олан вә маарифин еһтијачларыны даһа дәриндән һисс едән мүәллимләр јени семинарија (дарүлмүәллиминин) ачмаг, јахуд Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәсини Азәрбајчан шәһәрләриндән биринә көчүрмәк мәсәләсини галдырмышдылар. Сәфәрәлибәј Вәлибәјов һәлә 1884-чү илдә бу барәдә өз рә'јини јазыб семинаријанын педагожи шурасынын мүзакирәсинә вермишди. Көчәрли 1906-чы ил августун 19-да Бакыда «Нәшри-маариф» чәмијјәтинин ичласында бөјүк бир нитглә чыхыш едәрәк, ЗМС-нин Азәрбајчан бөлмәсиндә тәдрисин ағыр вәзијјәтдә олдуғундан данышмышды. О, хүсусилә семинаристләрин өз ана дилләрини јахшы билмәдикләри факты үзәриндә кениш дајанмыш вә буна биринчи сәбәб олараг көстәрмишди ки, мүдир вә назирләр Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләсинә кәме'тиналыг көстәрирләр. Һәмин күнүн сәһәри Көчәрлинин нитгини мүзакирә едән чәмијјәт Азәрбајчан дили дәрсләри үчүн верилән саатлары артырмаг, һабелә семинаријанын Азәрбајчан бөлмәсини тезликлә Азәрбајчан шәһәрләринин биринә көчүрмәк һаггында тәләбләрини Гафгаз комитәсинин маариф мүдиринә көндәри-

лән хүсуси әризәјә дахил етмишди. Чох чәкмәдән мәтбуатда Көчәрлинин «Бир дарүлмүәллиминин кифајәтдирми?» адлы мүфәссәл мәгаләси дәрч едилмишди. («Иршад» гәзети, № 203, 1906-чы ил). Бу мәгаләдән ајдын олур ки, һәмин тәдрис илиндә Гори семинаријасынын Азәрбајҹан бөлмәси үчүн ајрылмыш беш јерә 50-дән артыг шакирд әризә вермишдир. Тәһсилә олан бу мејли Көчәрли тәгдирәлајиг бир әламәт кими гијмәтләндирәрәк јазырды: «Әлли нәфәр узаг јердән зәһмәт чәкиб имтаһана кәлән елм вә камал тәшнәси ҹаванларын анҹаг беш нәфәри... шө'бәјә көтүрүлүб, јердә галан гырх беш нәфәри наәлаҹ евләринә кәрәк мүраҹиәт етсинләр». Мәктәбә гәбул едилмәк һәсрәтилә чырпынан кәнҹләрин бу аҹынаҹаглы һалы Көчәрлини чох мә'јус едир вә о, өз бөјүк кәдәрини ашкар ифадә едәрәк јазырды: «Гәрибә һалдыр, елм вә билик ахтаранлар елм вә биликдән мәһрум... олурлар. Бу исә бөјүк зүлм вә әдаләтсизликдир, бу она бәнзәр ки, аҹлара јемәк, сусузлара су вермәјиб, мәһрум едәсән!».

Азәрбајҹанда халг маарифинин вәзијјәтинә чох јахшы бәләд олан тәҹрүбәли вә нүфузлу мүәллимин дедији бу сөзләр аз-чох вәтәнпәрвәрлик дујғусу олан зијалыларын гәлбини риггәтә кәтирмәјә билмәзди. Мәгаләсинин ахырында Көчәрли бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн конкрет јол да көстәрирди: «Она көрә лазымдыр һәр төвр олса, өзкә бир дарүлмүәллиминин аҹылмасына чалышыб сә'ј едәк вә нә гәдәр бу ишә тез игдам етсәк, бир о гәдәр бизим үчүн хејир вә салеһдир...»

XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајҹан шәраитиндә семинарија аҹмаг үчүн әмәли иш көрмәјә аз-чох имканы олан јеканә идарә јенә дә «Нәшр-маариф» ҹәмијјәти иди. Лакин «Нәшр-маариф» ҹәмијјәтинин дә бу саһәдә көстәрдији тәшәббүс нәтиҹәсиз галды. Һәмин ҹәмијјәтин 1907—1911-ҹи илләр арасында көрдүјү ишә даир рәсми һесабатда көстәрилдији кими, «1907-ҹи илдә идарә бир дарүлмүәллиминин аҹды... Низамнамә мөвҹибинҹә дарүлмүәллиминин ики шө'бәдән ибарәт олаҹагды: бириси ибтидаи, дикәри е'дади... Чох пуллу вә таваналы олмајан ҹәмијјәтин е'дади шө'бәни аҹыб сахламаға игтидары јох иди. Бу сәбәбә көрә ҹәмијјәт дарүлмүәллимини бағламаға мәҹбур олду». («Бакы Мүсәлман Нәшр-маариф ҹәмијјәтинин 1907—1911-ҹи илләрә мәхсус дәхл-хәрҹинин һесабнамәсидир», Бакы, «Каспи» мәтбәәси, 1912-ҹи ил, сәһ. 3).

Беләликлә дә Азәрбајҹанда хүсуси семинарија аҹмаға имкан вә вәсаит тапмағын чәтин олдуғуну көрән Көчәрли

бу кәдәрли һадисәдән сонра силаһыны јерә гојмајыб, бүтүн гүввәсини Азәрбајҹан бөлмәсинин Гори шәһәриндән һеч олмаса Азәрбајҹана әразиҹә јахын олан Тифлисә көчүрүлмәсинә иҹазә алмаг ишинә сәрф едир; о, јенә дә јорулмаг билмәдән мәгаләләр јазыр, лајиһәләр тәртиб едир, лакин һәмишә јерли һөкумәт органлары вә семинаријаја рәһбәрлик едән идарәләрин күҹлү мүгавимәтилә гаршылашырды.

Ф. Көчәрлинин тәрҹүмеји-һалында онун Загафгазија мүәллимләр семинаријасындакы фәалијјәти мүһүм мәрһәлә тәшкил едир. Азәрбајҹан ССР ЕА мүхбир үзвү К. Талыбзадәнин, сонра исә бу сәтирләрин мүәллифинин тәдгигатларында бу барәдә нисбәтән әтрафлы бәһс олунса да Көчәрлинин һәјат вә фәалијјәтинин Гори мәрһәләсиндә кифајәт гәдәр аҹылыб шәрһ едилмәмиш бә'зи мәгамлар һәлә дә галырды. «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҹан маарифчи-реалист әдәбијјаты» мөвзусунда докторлуг диссертасијасы (1979) јазан вә мүдафиә әрәфәсиндә В. И. Ленин адына АПИ-дә ејни адда китаб чап етдирән профессор Хејрулла Мәммәдов һәмин мәгамлардан биринә, Көчәрлинин семинаријада инспектор ишләмәси мәсәләсинә ајдынлыг кәтирән хүсуси мәгалә һәср етмишдир. («Ф. Көчәрли нә вахт инспектор олмушдур?» «Улдуз», № 12, 1968-ҹи ил). Арашдырмалар заманы әлдә олунан мараглы сәнәдләр әсасында јазылмыш бу мәгаләдә һаглы олараг көстәрилдији кими, А. О. Чернјајевскидән сонра бу семинаријанын еһтијаҹларыны, зәиф ҹәһәтләрини Көчәрли һамыдан әввәл көрмүш, сон дәрәҹә бөјүк бир һәссаслыг вә фәдакарлыгла онлары дүзәлтмәјә, фәалијјәтинә доғру истигамәт вермәјә тәшәббүс көстәрмиш, бу саһәдә јорулмаг билмәдән чалышмышдыр. Өмрүнүн 25 илини семинарија диварлары арасында кечирән фәдакар халг мүәллими ҹошгун исте'дадыны, гәлбинин һәрарәтини, көзүнүн ишығыны бурада тәһсил алан азәрбајҹанлы ушагларын баҹарыглы, исте'дадлы халг мүәллимләри кими јетишмәсинә сәрф етмишдир. 1884-ҹү илдән башлајараг бир чох зијалыларын Азәрбајҹан шө'бәсини Азәрбајҹан шәһәрләринин биринә көчүрмәк уғрунда тәгрибән отуз беш иллик мүбаризәси мәһз Ф. Көчәрлинин рәһбәрлији алтында һәјата кечмишдир. Фиридун бәј Көчәрлинин маариф фәдаиси олмасы, семинаристләрә меһрибан мүнасибәт бәсләјиб, онлары доғма баласы кими севмәси онун мәһәббәтини һамынын үрәјинә нәгш етмишди. Сөзүн јахшы мә'насында семинаристләр Фиридун бәјә пәрәстиш едирдиләр. Бүтүн бунлара бахмајараг маариф мә'мурларынын тә'гиби, һәдә-горхусу алтында о, исте'дадынын бүтүн күҹүнү һәмвәтәнлиләринин

хидмәтинә верә билмирди. «Тә'лим-тәрбијә ишләрини көзәл билән, бу барәдә ишыглы мүлаһизәләри олан көркәмли педагог кими о, Азәрбајҹан шө'бәсинин ишинә даһа артыг, көнлү истәјән кими зәһмәт сәрф етмәк мәгсәдилә инспекторлуг вәзифәсини тутмаға тәшәббүс көстәрмишди. Лакин бүтүн ҹидди-ҹәһдләрә бахмајараг Көчәрли узун мүддәт бу вәзифәни тута билмәди. Гафгаз ҹанишини Воронтсов-Дашковун әмри илә һәмин вәзифәјә 1905-ҹи илин августунда Султан Мәҹид Гәнизадә тә'јин олунду. О, шө'бәнин фәалијјәт көстәрдији 26 ил әрзиндә һәмин шө'бәнин инспектору вәзифәсини иҹра едән илк азәрбајҹанлы иди. Н. Нәриманов «Гори семинаријасы нерәдә олмалыдыр» мәгаләсиндә бу һадисәни «чар һөкүмәтиндән көрүнмәјән, ешидилмәјән бир иш» адландырмышдыр. С. М. Гәнизадә семинаријаја ајаг басдығы биринҹи күндән Фиридун бәјлә әл-әлә вериб, семинаристләрин һүгуг вә ихтијарыны бәрпа етмәјә, дәрс програмларыны јенидән, заманәнин тәләбләринә ујғун гурмаға башлады. Бу мәсәләләрлә әлагәдар директор Миропијевлә Гәнизадә арасында ҹидди мүбаризә башланды. Үч ил давам едән мүбаризә нәтиҹәсиндә шө'бәдә мүәјјән дәрәҹәдә сәрбәстлик јаранды. Лакин 1908-ҹи илдә бу мүбаризә сон һәддә чатды. С. М. Гәнизадәнин чыхарылмасы һаггында сөһбәтләр кенишләнди. Али маариф органлары С. М. Гәнизадәнин һаглы олдуғуну е'тираф етдиләр. Лакин онун Миропијевлә бир јердә ишләмәсини мәгсәдәујғун сајмадылар. Белә мүрәккәб шәраитдә гаршыда әлдә едилмиш ҹүз'и сәрбәстлији итирмәмәк мәсәләси дururду. Она көрә С. М. Гәнизадә белә бир план ҹызды; маариф органларында онлара рәғбәт бәсләјәнләр васитәси илә Фиридун бәј Көчәрлини инспектор, М. Ә. Сабири исә Шамахыдан Горијә кәтириб, Көчәрлинин јеринә мүәллим тә'јин етдирмәк! 1908-ҹи илин августунда С. М. Гәнизадә Бакы губернијасы вә Дағыстан вилајәти халг мәктәбләринин икинҹи рајону үзрә инспектор тә'јин едилди. Лакин Ф. Көчәрлинин али тәһсили олмадығыны бәһанә едиб, ону инспектор тә'јин етмәдиләр...

Проф. Х. Мәммәдовун апардығы тәдгигат нәтиҹәсиндә ајдын олмушдур ки, Фиридун бәј Көчәрли 1910-ҹу илдә Азәрбајҹан шө'бәсиндә инспектор ишләмишдир. Бу заман шө'бәнин она тапшырылмасы Әли Дибир Магомајевин хариҹә мүалиҹәјә кетмәси илә әлагәдар олмушдур. Фиридун бәјә мүвәггәти е'тибар едилмиш вәзифәнин өмрү хејли гыса олмушдур. Елә һәмин илдәҹә Магомајев семинаријаја гајытмыш, 1913-ҹү илин јајына гәдәр бу вәзифәдә ишләмишдир. Магомајев вәфат етдикдән сонра да Фиридун бәј

һәмин вәзифәни тута билмәмишди. Бу дәфә шө'бәнин инспекторлуғуна 1912-ҹи илдә Лазарев адына Шәрг дилләри институтуну битирмиш В. Андроников тә'јин олунмушду. О, Горијә ајаг басдығы илк күндән семинаријада өзү барәдә мәнфи рә'ј доғурмушду. Сон дәрәҹә кәркин әмәк тәләб едән шө'бәнин ишинә Андроников јүнкүл мүнасибәт бәсләјир, күнләрлә јатыб ишә чыхмыр, семинаристләрин тә'лим-тәрбијәсилә ҹидди мәшғул олмур, нүмунә дәрсләриндә, онларын мүзакирәсиндә иштирак етмирди. Бүтүн бунлар ону семинаријанын әсас ишиндән узаглашдырмышды. Андроников өзүнүн кобуд рәфтары илә дә семинаристләри ҹана дојдурмушду. Чохиллик ән'әнәјә малик олан шө'бәдә педагожи иш өлкүнләшмәјә башламышды. Тәбиидир ки, бу вәзијјәт семинарија коллективини бәрк нараһат едирди. Тәләбәләр, мүәллимләр она гаршы е'тираз сәдаларыны галдырырдылар. Нәһајәт 1914-ҹү илин 18 ијулунда семинаријанын директору Андрониковун 9 ајлыг фәалијјәти һаггында попечителә һесабат көндәрди. Андрониковун инспектор вә тәрбијәчи кими ишә јарамадығыны, онун кәлиши илә шө'бәдә тәрбијә вә тә'лим ишләринин сүгут етдијини, ҹанлы, мәһсулдар педагожи ишин зәифләдијини попечителин нәзәринә чатдыран директор көстәрирди ки, «әкәр о, икинҹи ил дә вәзифәсинә белә мәс'улијјәтсиз јанашса, мән семинаријадан чыхарылмасыны зати-алиләриндән хаһиш етмәјә мәҹбур олаҹағам».

Бу вәзијјәтдә Андроников 1917-ҹи илин августуна гәдәр семинаријада «ишләди». 1917-ҹи ил феврал буржуа ингилабындан сонра Русија империјасынын әразисиндә бир сыра дәјишикликләр олду. Харламовун сәдрлији илә Гафгаз тәһсил даирәси јанында хүсуси комиссарлыг јаранды. Халг маарифи мүәссисәләрини идарә едән бу комиссарлығын тәркибинә Гафгаз халгларынын нүмајәндәләри дә сечилди. Комиссарлыгда азәрбајҹанлылары Һәмидбәј Шаһтахтлы тәмсил едирди. Комиссарлыг 1917-ҹи илин мартында мәктәблиләри миллиләшдирмәк һаггында әмр верди. Лакин Андроников һәлә дә Азәрбајҹан шө'бәсинин инспектору вәзифәсиндән узаглашдырылмамышды. Бу исә семинаристләр арасында ҹидди тәшвишә сәбәб олмушду. Она көрә һәмин илин август ајында Әбдүл-мә'буд Сәркаров семинаристләрин адындан Гафгаз тәһсил даирәсинә Һәмидбәј Шаһтахтлыја вә «Возрожденије» гәзетинин редаксијасына телеграм көндәриб, Андроникову семинаријадан чыхармағы, онун јеринә һамынын севимлиси Ф. Көчәрлини тә'јин етмәји семинаријанын тәләбәләри вә мә'зунлары

адындан тәләб етди. Телеграмын мәтни беләдир: «Загафгазија семинаријасы Азәрбајчан шө'бәсинин инспектору Андроников һәлә дә вәзифәдән кәнар едилмәмишдир. Русијанын деспотизм зәнчириндән азад олдуғу илк күнләрдән, биз семинаристләр үмид едирик ки, Загафгазија мүсәлманлары үчүн әзиз олан семинаријанын бу шө'бәси һеч бир тактикасы олмајан, педагожи мүәссисәјә рәһбәрлик етмәк бачарығындан мәһрум олан Андроников кими адамдан јахасыны гуртара биләр. Андрониковун ишдән кәнар едилмәсинин вачиб олмасы барәдә шакирдләр семинаријанын директоруна мә'лумат вермишдиләр. О, вә'д етмишди ки, бу хаһишләрә әмәл едәчәкдир. Шакирдләрин хаһишини мүдафиә етмәји Гори мүәллимләри иттифагы да вә'д етмишди. Мәшғәләләр тезликлә башланачаг вә семинаристләр һеч бир мәһсулдар педагожи ишә габил олмајан Андроникову јенә дә көрәчәкләр. Чанлы педагожи ишин наминә Сиздән хаһиш едирәм ки, Андрониковун тә'чили сурәтдә кәнар едилмәси вә онун јеринә бүтүн шакирдләрин дәрин еһтирамыны газанмыш Фиридун бәј Көчәрлинин тә'јин олунмасы барәдә бинакүзарлыгла тәдрис даирәсини идарә едән комитәјә кедәсиниз. Бунунла сиз Миропијев вә онун тәрәфдарларынын 40 ил давам едән әсарәтиндән тәнкә кәлмиш Азәрбајчан шө'бәсини азад едәр, семинарија шакирдләри комитәсинин сәдри Баһадыр Рзајевә чанлы педагожи иш көрмәк имканы верәрсиниз. Бундан сонра да Андрониковун Азәрбајчан шө'бәсиндә галмасы, шүбһәсиз әдаләтсизлик акты һесаб олунмалыдыр. Андроников әслә педагог дејилдир. Бунун сүбута еһтијачы јохдур. О, һәр аддымда чанлы иши позмуш, мүасир педагокиканын тәләбләри илә һесаблашмамышдыр. Онун мөһтәрәм Ф. Көчәрли илә әвәз олунмасы мүәллимләр тәрәфиндән, семинаријанын кечмиш мә'зунлары вә Азәрбајчан шө'бәсини севәнләрин һамысы тәрәфиндән тәнтәнә илә гаршыланачагдыр».

Телеграм мүзакирә едилдикдән сонра августун 17-дә Загафгазија тәһсил даирәси јанында тәшкил олунмуш комиссарлығын сәдри Харламов Азәрбајчан шө'бәсинин инспектору Андрониковун ишдән азад едилмәси, јеринә Көчәрлинин тә'јин олунмасы һагда әмр верди. Беләликлә дә Ф. Көчәрли Азәрбајчан шө'бәсинин инспектору вәзифәсинә тә'јин олунду. Сәрбәст сурәтдә һәмин шө'бәнин ишини мүвафиг тәләбләр әсасында өзү билдији кими идарә етмәјә башлады...

* * *

Загафгазијада һакимијјәтин Азәрбајчан мүсаватчылары, күрчү меншевикләри вә ермәни дашнакларынын әлинә кечмәсилә әлагәдар олараг өлкәдә һәрч-мәрчлик күчләнмишди. 1917—1918-чи тәдрис илинин ахырларына доғру Гори семинаријасы да артыг өз әввәлки нүфуз вә гүввәсини итирмишди. Бә'зән бурада күнләрлә дәрс кечилмирди. Бу вәзијјәти көрән Көчәрли узун иллардән бәри үрүнда чалышдығы мәгсәдинә наил олмаг үчүн чидди әмәли ишә кечир. О, Бакыја кәлиб, Маариф Назирлијиндән ичазә алмаға мүвәффәг олур. Чох бөјүк әзаб-әзијјәтләрдән вә сајсыз-һесабсыз мәһрумијјәтләрдән сонра бу иш баш тутур; 1918-чи илин сентјабрында семинаријанын Азәрбајчан бөлмәсинин тәдрис ләвазиматы вә аваданлығы Газаға көчүрүлүр.

Јерли зијалыларла әлагәјә кирән Көчәрли бөлмәнин базасы әсасында Азәрбајчанын илк семинаријасы олан Газах мүәллимләр семинаријасыны тәшкил едир. О заман Газахда мүәллимлик едән Әһмәд Сејидов, Дағкәсәмән ибтидаи мәктәбинин мүдири Сәлим Әфәндијев, Салаһлы ибтидаи мәктәбинин мүдири Әли Һүсејнов семинаријанын комплектләшдирилмәси үчүн шакирдләр топламаг ишиндә Ф. Көчәрлијә јахындан көмәк едирләр. Нәһајәт, 1918-чи ил сентјабрын 17-дә илк Азәрбајчан мүәллимләр семинаријасында илк дәрсин башландығыны хәбәр верән зәнк чалыныр*. (Ф. Көчәрлинин 1918-чи илдә Горидән кәтирдији мебелин вә китабларын мүһүм гисми, хүсусилә Петербургда вә Москвада чап едилмиш енсиклопедија комплектләри инди дә Газах педагожи мәктәбиндә дурур).

Газах семинаријасында тарих-чоғрафија дәрсләрини Әли Һүсејнов, әдәбијјат дәрсләрини Көчәрлинин кечмиш тәләбәләриндән, Гори семинаријасыны битирмиш Јусиф Гасымов, педагожи дәрсләрини исә семинаријанын директору Көчәрли өзү апарырды.

Газах семинаријасы Азәрбајчан зијалыларынын бөјүк бир дәстәсинин јетишмәсиндә диггәтәлајиг рол ојнамышдыр. Азәрбајчанын халг шаирләри С. Вурғун, О. Сарывәлли, вахтилә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын сәдри олмуш Сејфулла Шамилов, еләчә дә сонралар мүәллим, һәким, агроном, мүһәндис, јазычы кими танынмыш бир чох

* Газах педагожи мәктәбинин архиви, 1948-чи илдә кечирилмиш 30 иллик јубилеј хатирәсинә аид материаллар говлуғу, вәрәгә 18.

башгалары Газах мүәллимләр семинаријасында тәһсил алмышлар. Шаир Осман Сарывәлли 1948-чи илдә Газах педагожи мәктәбинин 30 иллији мүнасибәтилә мәктәбин коллективинә көндәрдији тәбрик мәктубунда јазмышды: «Газах семинаријасы бир чох зијалылар кими мәним дә илк вә меһрибан тәрбијә бешијим олмушдур. Әјнимдән дөшләри чарпазлы боз архалығы, ајагларымдан чырыг чарыглары, башымдан јун папағы илк дәфә о мәктәбдә чыхармышам... Низам-интизам, сәлигә, мәс'улијјәт, мүталиә, рәфтар кими сөзләри дә илк дәфә о мәктәбдә ешитмиш вә бунларын нә олдуғуну орада көрмүшәм... Елмләрин әсасыны мәктәбдә өјрәнмиш, әдәбијјаты вә инчәсәнәти орада севмәјә башламыш, онларча одлу, ашиганә кәнчлик ше'рләрими дә орада јазмышам».

Көчәрли илә Сәмәд Вурғунун илк көрүшүнүн мараглы тарихчәси вардыр. Шаирин гардашы М. Вәкилов Ф. Көчәрли һаггында хатирәләриндә јазыр: «...Семинаријанын ашағы ибтидаи һазырлыг курсуна дахил олмаг үчүн имтаһан вермәјә кәлмишдик. О заман арыг, зәиф, балачабој, гыздырмадан рәнки солмуш Сәмәди Көчәрли имтаһана бурахмаг истәмәди вә мәсләһәт көрдү ки, ону мүаличә етдирәк, бир гәдәр бөјүјүб, әтә-чана кәләндән сонра имтаһан верәр... Көрүнүр Сәмәдин заһири көркәми бу тәчрүбәли мүәллимдә беләбир тәәссүрат ојатмышды ки, «бундан бир шеј чыхмаз». Көчәрлинин е'тираз сөзләрини ешидән о «зәиф ушаг»—Сәмәд сағ әлини сол дөшүнүн үстүнә гојуб, үрәјинә ишарә едәрәк, чох аһәстә бир сәслә:

— Аһ, а Фиридун бәј! — деди. — Бирчә биләјдин ки, бурада нәләр вар...

Сәмәдин охумаг, тәһсил алмаг һәсрәтилә гәлбиндән гопардығы бу «аһ» Көчәрлини бир гәдәр јумшалтмышды. Сонрадан гоча нәнәмиз Аишәнин дә ишә гарышыб, Көчәрлидән илтимас етмәсилә әлагәдар олараг, о, Сәмәди имтаһана бурахмаға разы олду. Илк имтаһаны верәчәјимиз күн кәлиб јетишди... Вахтилә зәиф һесаб едиб, имтаһана бурахмаг истәмәдији Сәмәдин зәнкин һафизәсинә вә чох дүрүст тәләффүзүнә һејран галан Көчәрли өзүнү сахлаја билмәјиб, јериндән галхды, Сәмәдә јахынлашыб:

— Бу ки, од парчасы имиш, — дејә ону бағрына басды. Елә һәмин күндән башлајараг Көчәрли илә Сәмәд арасында сәмими мүәллим-тәләбә мүнасибәтилә јанашы бир дә ата-бала мүнасибәти јаранды»*.

* Меһдихан Вәкилов. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г-7 (183).

Көчәрли көрүшләринин бириндә Сәмәдин мәлаһәтли сәсә малик олдуғуну сезмиш, сонралар өзүнүн билаваситә рәһбәрлији алтында семинаристләрин һазырладығы «Әсли вә Кәрәм» тамашасында Кәрәм ролуну Сәмәдә вермишди. Тәләбәләр семинаријанын дәһлизиндәки аракәсмәни көтүрүб, «салон» дүзәлтмиш вә үмумијјәтлә бу тамашаја чох чидди һазырлашыблармыш. Динләјичиләр Кәрәм ролунда чыхыш едән Сәмәди вә Әсли ролунун ифачысы тәләбә Гијасбәјлини хүсусилә бәјәнмишдиләр*.

Көрүндүјү кими, Көчәрли Газах семинаријасында да тәкчә дәрс демәк, јахуд бир мүдир кими мәшғәләләри тәшкил етмәклә фәалијјәтини мәһдудлашдырмыр, јашынын 60-а јахынлашдығына бахмајараг, јенә дә икигат һәвәслә чалышыр, өзфәалијјәт дәрнәкләри тәшкил едир, јашлылардан өтрү савад курслары ачырды. Газахда илк ушаг еви јарадылмасынын тәшәббүскарлары да Ф. Көчәрли илә онун һәјат јолдашы Бадсәба ханым олмушдур.

Бир сөзлә, Көчәрли бүтүн мәһәббәтини, меһр вә үлфәтини семинаријаја, үрәкдән севдији мүәллимлијә, шакирдләринә, халгымыза, онун әдәбијјатына, зәнкин әдәби ирсимизи топлајыб, нәшр етдирмәк ишинә бағламышды.

* * *

Халгы маарифләндирмәк вә савадландырмаг проблеми о заман һеч дә көјдәндүшмә бир шеј олмајыб, һәјатын өзүнүн ирәли сүрдүјү вә һәллини көзләдији чох чидди проблемләрдән бири иди. Чүнки Көчәрлинин бөјүк бир тәәссүфлә јаздығы кими, «Молла Пәнаһ Вагифин, Молла Вәли Видадинин вәтәнләри һесаб олунан Газах маһалында түрк (Азәрбајчан — Б. Н.) лисанында гәләтсиз, имла вә иншасы дүз бир кағыз јазан нүдрәтән тапылырды» («Үч күнлүк сәфәр», «Шәрги-Рус» гәзети, 20 нојабр, 1904-чү ил). Јалныз Газах дејил, о заман Кәнчә, Ширван, Гарабағ вә үмумијјәтлә Азәрбајчан башдан-баша бу вәзијјәтдә олан савадсызлар өлкәси иди. Бу бөјүк ичтимаи бәланы арадан галдырмаг үчүн чохлу мәктәб, һәмин мәктәбләрдә ишләјә биләчәк мүәллимләр лазым иди. Буна көрә дә Көчәрли биринчи нөвбәдә јени мәктәбләр ачылмасы уғрунда ардычыл мүбаризә апарырды. Педагожи ишдә јениликчи олан

* Мәһбуб Чәфәров. Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында шосе јоллары баш идарәсинин агроному. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», Низами Музејинин архиви, инвентар 1794.

Көчәрли көһнә мәктәбин гусур вә нөгсанларыны да аддым-бааддым тәнгид едир, вахты кечмиш әхлаг вә тәрбијә нормаларыны јени вә мүасир нормаларла әвәз етмәјә чағырырды.

Көһнә мәктәбләрин ишиндә вә о заманкы тәрбијә системиндә Көчәрлини тә'мин етмәјән башлыча ҹәһәт онларын һәјатдан вә мәишәтдән ајры дүшмәси иди. Бу көркәмли мүәллим ачыгча дејирди ки, «мәишәт илә мәктәбин мабејниндә әсла иттифаг вә сазиш јохдур. Мәмләкәтимиздә гәдим замандан бәридир ки, мәишәт өз јолу илә, мәктәб дәхи өз чығыры илә кедиб, бир-бириндән хәбәри олмајыбдыр, бир-биринин гејдинә, дәрдинә вә еһтијаҹына мүлтәфиг олмајыбдыр» («Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 19 феврал 1909-ҹу ил). Көчәрли маариф саһәсиндә модабазлыг едән, халгын зәрури еһтијаҹларындан, онун арзу вә тәләбләриндән бихәбәр олан маариф назирини «Авропада филан нөв мәдрәсәләр вә филан нөв мәктәбләр вар, биздә дә олсун» — дејә мода үчүн мәктәбләр ачмаг үстүндә тәнгид етмәкдән дә чәкинмирди. О, һәтта чар һөкумәти тәрәфиндән Азәрбајҹан мәктәбләри үчүн көстәрилән «гајғы» һаггында ачыгча јазырды ки, «азәрбајҹанлыларын маарифләнмәси үчүн көрүлән бүтүн тәдбирләр формал олуб, ҹанлы ишә чиновник мүнасибәтиндән башга бир шеј дејилдир» («Азәрбајҹанлыларын маарифләнмәси мәсәләси», «Каспи» гәзети, 4 јанвар 1906-ҹы ил).

О заман мәзмун әвәзинә заһири дәбдәбәјә даһа чох фикир верән көһнәпәрәст ҹаһилләр, көһнә мәктәбин мүһафизәкар нүмајәндәләри тә'лим просесиндә маһијјәтлә бағлы олан әсл јенилик һаггында һеч бир шеј ешитмәк истәмирдиләр.

Көчәрли тә'лимдә вахты кечмиш схоластик үсулун әлејһинә чыхыр вә ҹәсарәтлә көстәрирди ки, өз көзәл ушаглыг илләрини Гуранын анлашылмаз ајәләрини чејнәмәк вә әрәб сәрфини әзбәрләмәклә кечирән балаларымызын зәһмәти һәдәр кедир, онларын һафизәси күтләшир, билијә олан һәвәси азалыр, нәһајәт он-он ики илдән сонра, бөјүк јашлы адамлар кими јетишәндә белә, јенә дә онлар савадсыз галыр. Гураны механики олараг охумагдан вә бә'зи әрәб фе'лләрини һалландырмагдан башга һеч шеј билмирләр.

Истәр көһнә мәктәбин тәнгидиндә, истәрсә дә ана дилинин тә'лими мәсәләләриндә Көчәрлинин фикирләри кечән әсрин мәшһур рус педагогу К. Д. Ушинскинин (1824—1870) фикирләри илә сәсләшир. Фактлар көстәрир ки, Көчәрли «рус педагокикасынын атасы» К. Д. Ушинскинин

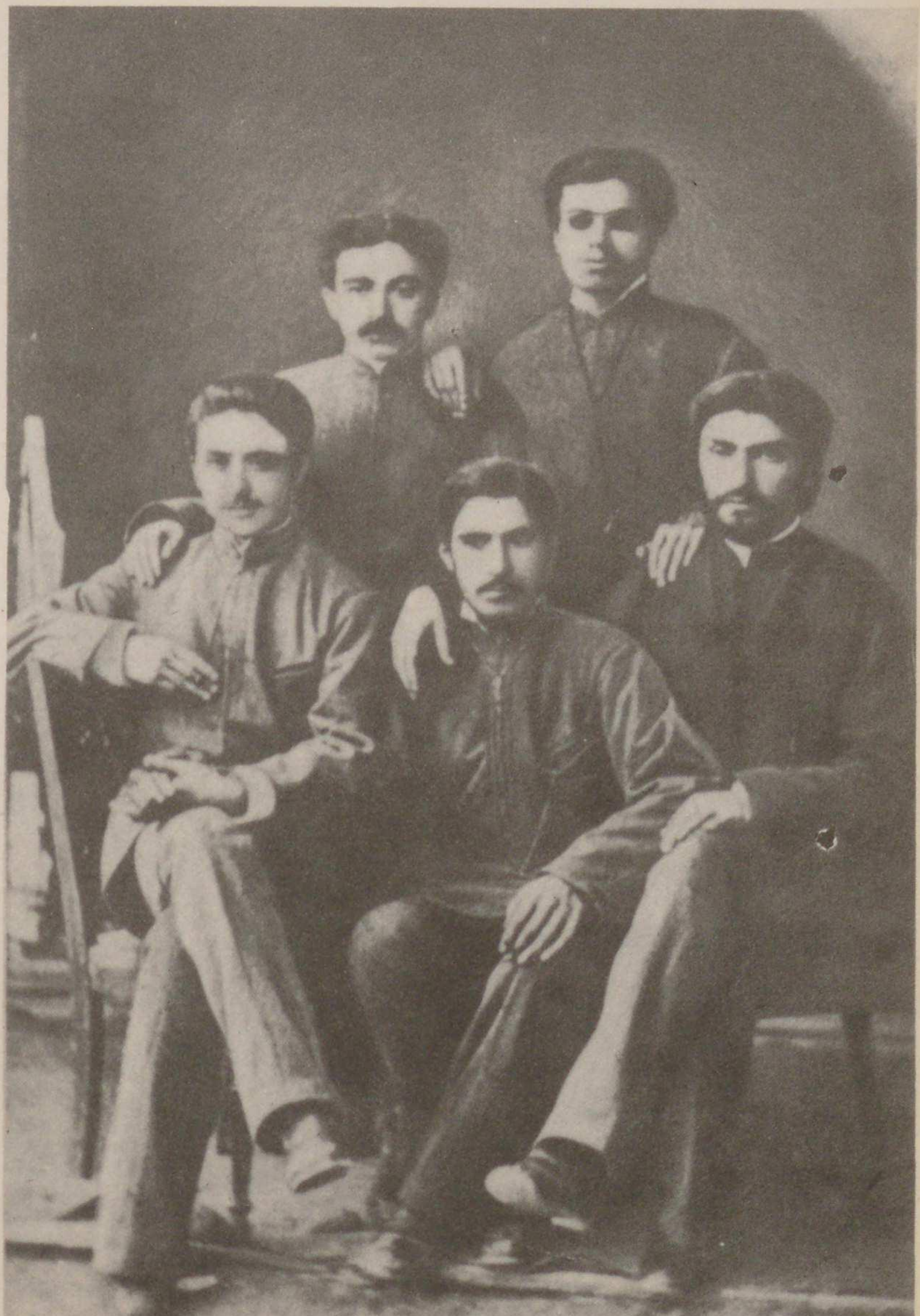

Ф. Көчәрли јолдашлары арасында /отуранлардан сағдан биринчи/

Ф. Көчәрли 1910-чу илләрдә.

Азәрбајчанда ән јахшы давамчыларындан бири олмушдур. К. Д. Ушински кими Көчәрлинин дә педагожи фикирләринин әсасында хәлгилик дурур. Өз мәгаләләриндә јери кәлдикчә К. Д. Ушинскини хатырламасы вә бир сыра фикирләрини әсасландырмаг үчүн мәһз онун әсәрләринә мүрачиәт етмәси бу јорулмаз Азәрбајчан мүәллиминин бөјүк рус педагогунун јарадычылығына јахындан бәләд олдуғуну сүбут етмәкдәдир.

К. Д. Ушинскинин системиндәки хәлгилик башлыча олараг, ана дилинин тә'лимин мәркәзинә кечирилмәси проблеминдә өз әксини тапмышдыр. К. Д. Ушински ана дилинин лајигинчә тәдрис едилмәсинә чох јүксәк гијмәт верәрәк јазырды ки, «Ушаг ана дилини өјрәнәркән... јалныз шәрти сәсләри өјрәнмир; о, ејни заманда ана дилинин доғма дөшүндән мә'нәви һәјат вә гүввәт ичир. Ана дили тәбиәти она һеч бир тәбиәтчинин изаһ едә билмәдији бир шәкилдә изаһ едир. О, ушағы халг е'тигадларына, халг поезијасына һеч бир әдәбијјатчынын едә билмәјәчәји бир тәрздә дахил едир; нәһајәт о, елә мәнтиги анлајышлар вә фәлсәфи көрүшләр верир ки, буну һеч бир философ ушаға верә билмәз» (К. Д. Ушински. «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 113). Тәсадүфи дејил ки, Көчәрли дә Азәрбајчан дилини мәктәбләрдән сыхышдырыб чыхармаг истәјән бә'зи «маариф» чиновникләринин гәними кәсилмишди. О, К. Д. Ушинскинин мә'лум фикирләринә гол-ганад верәрәк дејирди ки, «Бир милләтин малыны, дөвләтини вә һәтта вәтәнини әлиндән алсан, өлүб-итмәз, амма дилини алсан, фот олар вә ондан бир нишан галмаз» («Молла Нәсрәддин» журналы, № 22, 1913-чү ил). Дилин һәр һансы ассимилјасијаја гаршы күчлү мүгавимәт көстәрдијини исбат етмәк үчүн Көчәрли мәһз Азәрбајчан дилини нүмунә кими көтүрүр вә узун әсрләр боју Азәрбајчанын Иран нүфузу алтында јашамасына бахмајараг, халгын өз дилини горујуб сахладығыны, ону даһа да сафлашдырыб бүллурлашдырлығыны гејд едирди. О, тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Гафгазда јерли дилләрин «чох зәиф вә позғун» тәдрис олундуғуну тәнгид едир, руһсуз, гәлбсиз чиновникләрин бу мәсәләјә формал мүнасибәтини писләјиб јазырды: «Гафгазда падшаһлыг мәктәбләриндә гәдим әјјамдан вәтән дилләринин тә'лими көрк үчүн, ады вар, өзү јох мислиндә бир шеј кими гојулубдур». Көчәрли буна мүһүм сијаси көкләри олан бир мәсәлә кими бахыр вә конкрет фактлар әсасында чаризмин руслашдырма сијасәтини ифша едирди.

«Д. А. А. — в» имзалы бир нәфәрин «Вопрос о прос-

вешении татар» («Русская школа» журналы, 7-8-чи китаб, 1905-чи ил) адлы мәгаләсиндә ирәли сүрдүјү мисјонерлик иддиаларыны ифша едәркән Көчәрли азлыгда галан милләтләрин көзүачыг бир нүмајәндәси кими чох гәзәбләнмиш, дилинә, адәт-ән'әнәсинә, тарихинә мәһәл гојмадан, Русијада јашајан бүтүн мүсәлманлары руслашдырмағы тәклиф едән мүәллифи әтрафындакы һадисәләри анламамагда, азадлыг һәрәкатыны көрмәмәкдә иттиһам етмиш, 1905-чи илдә кенишләнән азадлыг һәрәкатыны хатырладараг јазмышды: «Бизим үчүн јалныз бирчә шеј ајдын дејил, нә үчүн ҹәнаб Д. А. А—в өз нәтиҹәләри илә Русијада епоха јарадан бир заманда јашадығы һалда, өлкәдәки азадлыг һәрәкатынын сәдаларыны ешитмир, һисс етмир вә јенә дә ирәлики кими, башгаларыны руслашдырмаг үчүн лајиһәләр тәртиб етмәклә мәшғул олур?!» («Каспи» гәзети, 4 јанвар 1906-чы ил).

Мәктәбләрдә ана дилинин тә'лими үчүн мәһз ана дилинин зәнкин мәнбәләриндән гидаланан, мәзмунча долғун, формача мараглы, стабил дәрсликләрә о заман бөјүк еһтијаҹ вар иди. А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили» (Тифлис, 1883), Р. Әфәндијевин «Ушаг бағчасы» (Истанбул, 1903), Н. Нәримановун «Түрк — Азәрбајҹан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» (Бакы, 1907), А. Шаигин «Күлзар» (Бакы, 1912) китаблары кими узун мүддәт Азәрбајҹан мәктәбләриндә истифадә олунмуш дәрсликләр артмагда олан тәләбләри өдәјә билмирди. О заманын бә'зи дәрсликләри исә ән мүһүм бир ҹәһәтдән — дил ҹәһәтиндән нөгсанлы олурду. Бу китабларын әрәб, фарс, түрк дилләриндә тәһсил көрмүш мүәллифләри доғма дилимизин зәнкин хәзинәсиндән кифајәт гәдәр истифадә етмир, аз јашлы ушаглара тәгдим етдикләри дәрсликләрдә әҹнәби дилләрин тә'сириндән хилас ола билмирдиләр. Көчәрли бу нөв китаблары нәзәрдә тутараг јазырды: «Үч-дөрд јүз сәһифәлик тә'лим гираәт китабларында ата, ана, јахшы кими чох ишләнән вә әзиз сөзләр дәрман үчүн ахтарылса белә, тапылмаз. Бизим фикримизҹә, бу, мүгәллидлик вә милләтә хәјанәт демәкдир» (Абдулла Шаигә көндәрдији 14 ијун 1913-чү ил тарихли мәктубдан. Әсли јазычынын архивиндәдир).

Көчәрли тә'лим-тәрбијә ишиндә бөјүк ролу олан дәрслик вә програмларын тәртибинә ҹидди әһәмијјәт верирди. Хүсусилә дәрсликләрә, халгын кәләҹәји олан минләрлә балаларын истифадә едәҹәји гираәт китабларына гаршы о, даһа тәләбкар иди. Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији Ф. Көчәрлинин ән чох бәјәндији вә дәфәләрлә тәгдир етдији дәрсликләрдән бири иди. Азәрбајҹан дилинин сәрфини ибтидаи мәктәбдә тә'лим етмәк үчүн ән көзәл васаит адландырдығы һәмин китабын мүвәффәгијјәтини Көчәрли онун Азәрбајҹан дили фәннини мәһз ибтидаи синифләрдә тәдрис едән чох бачарыглы бир мүәллим тәрәфиндән «тәҹрүбә үзү илә» јазылмасында көрүрдү.

Көчәрлинин дәрсликләрә гаршы тәләбкар олдуғуну А. Шаигин «Күлзар» китабы һаггында онун мүәллифинә јаздығы мәктубдан да ајдын көрмәк олар. «Тә'лим вә тәдрисә лајиг чохлу метариалы әһатә едән» бу дәрслији Көчәрли «али синифләрдә охујан шакирдләр үчүн ән јарарлы вә мүнасиб гираәт китабы» һесаб едирди. Бунунла бирликдә һәмин дәрслијин тәртибиндә мүәјјән тәләсиклијә јол верилмәси фактыны да нәзәрдән гачырмамыш вә јазмышды: «Онун («Күлзар» китабынын — Б. Н.) әҹәлә илә тәртиб олунмасы һәр бир сәһифәсиндән көрүнүр. Әлбәттә, тәләсик ишдә гүсур чох олар, бир һалда ки, о иш дә тә'лимә даир китабын јазылмасындан ибарәт олсун». Көчәрли дәрслик јазмағын чох мүһүм вә чәтин иш олдуғуну көстәрәрәк, мүәллифдән белә һалларда «артыг еһтијатлы вә диггәтли» олмағы тәләб едирди (Ф. Көчәрлинин бизә мә'лум олан јеканә мәктубудур ки, үзәриндә јазылыш тарихи јохдур. Лакин сөһбәт «Күлзар»дан кетдији үчүн мәктубун 1912-чи илдә јазылдығыны тәхмин етмәк олар).

«Вәтән дили» китабынын икинчи нәшрини чапа һазырлајанда, һабелә ушаглар үчүн ел әдәбијјаты саһәсиндә көзәл бир дәрслик ролуну ојнаја биләҹәк «Балалара һәдијјә» китабыны тәртиб едәндә, јенә дә мәһз кичик јашлылар үчүн рус јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләри тәрҹүмә едәндә Көчәрли беләҹә сәлигәли, «еһтијатлы вә диггәтли» олмағын тәгдирәлајиг нүмунәсини көстәрмишдир.

Көчәрли тәдрис програмларынын мүәллифләриндән тәләб едирди ки, онларын тәртиб етдикләри програмлар әһатәли вә ардычыл олуб, һәмин фәнндән дәрс дејән мүәллимин әсас вәзифәсинә — јүксәк мәнимсәмәјә наил олмасына көмәк етсин. 1917—1918-чи тәдрис или үчүн А. Шаигин тәртиб етдији «Ана дили» програмыны Көчәрли мәһз бу хүсусијјәтинә көрә чох хошламыш вә онун мүәллифинә јазмышды ки, «һәмин програм әсасында дәрс кечсәниз, сизин шакирдләр курсу тамам етдикдә азәрбајҹанча кәрәк јахшы саваддлы олсунлар. Буна да мәним шәкким јохдур» (А. Шаигин архиви).

Көчәрлинин тәртиб етдији Азәрбајҹан дили програмы мүәллифин башгаларындан тәләб етдикләринә өзүнүн шәхсән нечә риајәт етдијини көстәрмәк үчүн әһәмијјәтлидир, Ермәнистан ССР Мәркәзи Дөвләт Архивиндә раст

5*

кәлдијимиз һәмин програмын шәрти олараг кириш һиссәси адландырачағымыз бирчә парчасы галмышдыр. Гејри-азәрбајчан мәктәбләринин биринчи-икинчи синифләри үчүн тәртиб едилмиш бу програмын һәмин һиссәсиндә дејилир: «Тәдрис үсулу сөвти үсул олуб синтетик јолла апарылыр. Әввәлчә тәләффүзү асан, јазылышы садә олан һәрфләр һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Һәр бир һәрф шәкилчә нә гәдәр садә олса да, мүәллим тәрәфиндән гәшәнк вә сәлигәли хәтлә синиф лөвһәсинә јазылыр. Онун јанында исә ирәлики дәрсләрдә өјрәдилмиш һәрфләрдән тәзә һәрфә охшајан вә она јахын олан бир һәрф јазылыр. Шакирдләр бу һәрфләри мүгајисә едир, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини көстәрир, әввәлчә лөвһәдә, сонра исә өз дәфтәрләриндә јазырлар. Бунун ардынча шакирдләрә тәркибиндә тәзәчә өјрәндикләри һәрф олан сөз верилир, ахырда һәмин сөзләрдән чүмлә тәртиб олунур».

Көчәрли бу програмы 1886-чы илин ахырларында, јә'ни мүстәгил мүәллимлијә башладығы илк дөврләрдә јазмышдыр. Нүмунә үчүн вердијимиз парчада о заман нисбәтән аз тәчрүбәли олан кәнч мүәллимин дөврү үчүн мүтәрәгги үсул сајылан сөвти үсулдан истифадә етдији көрүнмәкдәдир.

Һәмин програмда Көчәрлинин тәгдир етдији педагожи принсип индуктив принсип олуб, тә'лим просесиндә садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә доғру тәчрүбәсинә әсасланыр. Бу исә өз нөвбәсиндә кечилән материалын шакирдләрин бөјүк бир гисми тәрәфиндән мәнимсәнмәси үчүн ән јахшы тә'минат јарадыр.

* *

Көчәрли педагожи ишдә ән мүһүм, мәркәзи сима һесаб етдији мүәллимин бөјүк ролуну дүзкүн гијмәтләндирир вә онун гаршысында јүксәк вәзифәләр гојурду. Тәләбәләриндән бири, вахтилә Ассула кәндиндә мүәллимлик едәркән Көчәрлијә мәктуб јазыб, кәнд шәраитиндә ишләмәјин чәтинликләриндән ачы-ачы шикајәтләнмишди. Кәнч мүәллим Сәмәд Сәмәдовун шикајәтләнмәјә, әлбәттә, әсасы вар иди. Бүтүн башга мәктәбләрдә олдуғу кими, о заман Ассула мәктәбиндә дә шәраит дөзүлмәз иди. Бөјүк әзаб-әзијјәтлә тәһсилә чәлб едилмиш шакирдләрлә мәшғул олмаг үчүн мүвафиг бина, вәсаит, дәрслик вә и. а. чатышмырды. Авам вә чаһил һампаларын кәнч мүәллимә истеһза етдикләри бир јана дурсун, С. Сәмәдов өз азачыг мәвачибини дә вахтында ала билмирди. Көчәрли өз чаваб мәктубунда сабиг шакирдини халгын маарифләнмәси наминә бүтүн бу мәһрумијјәтләрә дөзмәјә, чәбһәни тәрк етмәмәјә чағырмыш, ону өз ишинә һәвәсләндирмәк үчүн јазмышды: «гаранлыгда галанларымызын һалына јанмаг вә онлары мә'рифәт нури илә ишыгландырмаг биз мүәллимләрә борчдур». Көчәрли һәмин мәктубунда тә'кидлә өз тәләбәсинә хатырладырды ки, о, бүтүн имкан вә бачарығыны сәрф едиб сәбир вә инадла чалышмалы, елә етмәлидир ки, Ассула кәнди чамаатынын һөрмәт, е'тимад вә мәһәббәтини газансын (С. Сәмәдовун «Пенсијачы мүәллимин хатирәләри» вә Ф. Көчәрлинин С. Сәмәдова јазмыш олдуғу 2 октјабр 1916-чы ил тарихли мәктуб һәмин мүәллифин архивиндәдир).

Шәрәфли мүәллимлик вәзифәсини јеринә јетирмәк о заман сон дәрәчәдә чәтин олса да һәр чүр мәһрумијјәтләрә синә кәрәрәк халгы маарифләндирмәк јолунда өз сә'ј вә бачарығыны әсиркәмәјән мүәллимләримиз аз дејилди. Нәриман Нәриманов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әли Әһмәд Хәлилов, Сәфәрәлибәј Вәлибәјов, Мәммәд Гарајев, Тејмурбәј Бајрамәлибәјов, Султан Мәчид Гәнизадә, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Абдулла Шаиг, Һашымбәј Нәриманбәјов, Сүлејман Сани Ахундов вә башгалары мәһз бу чүр шәраитдә мүәллимлик едирдиләр. «Ишыгдан горхан, милләтин ајылмағындан хәф вә әндишә едән мүлкәдар, бәј вә ағаларын һәр чүр мүгавимәтинә синә кәриб, мәктәби атмајан» — бу гисим педагоглары Көчәрли «үрәји атәшли мүәллимләр» адландырырды.

Өмрүнүн ән тәравәтли чағыны сәрф едиб, ијирми беш ил дәрс демиш Һ. Нәриманбәјову Ирәванын авам вә чаһилләринин тә'гибиндән горумаг үчүн јаздығы «Тә'лимхејр едәнләримизин чәзасы» адлы мәгаләсиндә Көчәрли дејирди: «Чәһаләт мејданында өмрүнүн ахырынадәк кәмали-шөвг илә чәнк едән мүбаризләрә бәнзәр бу гисим мүәллимләримиз аздыр» («Иршад» гәзети, 2 ијун 1906-чы ил). Бу чүр мүәллимләрин јахшы чәһәтини Көчәрли онларын халгы чәһаләтдән гуртармаг уғрунда мәһз үрәклә ишләмәләриндә көрүрдү. О, јахшы мүәллимин ичтимаи вә вичдани вәзифәләрини дә нәзәрдә тутараг, беләләрини «мәктәбин чаны вә ичиндә олдуғу чамаатын чырағы» һесаб едирди. Үмумијјәтлә, Көчәрли бу фикирдә иди ки, өз фәалијјәти үчүн педагожи саһәни сечмиш һәр бир халг мүәллими «ағлы, билији, зәһмәтсевәнлији илә јанашы, һәм дә ушаглара мәһәббәт вә гајғы илә дөјүнән үрәјә малик олмалыдыр». Халгын кәләчәји, онун ән зәнкин вә гијмәтли мә'нәви хәзинәси олан балалары јалныз онлара мәһәббәти

олан адамлар тәрбијә едиб јетишдирә биләрләр. Күндә ики-үч саат көнүлсүз вә һәвәссиз дәрс демәклә өз вәзифәсини битмиш һесаб едән мүәллимләри исә Көчәрли бу чүр атәшин гәлбдән вә ушаглара мәһәббәтдән узаг һесаб едир вә онлары «јарымчыглар» адландырырды.

Көчәрлијә көрә, мүәллим јалныз алдығы тәһсиллә кифајәтләнмәмәли, күндәлик ишилә тәчрүбәсини зәнкинләшдирдији кими, даима өз билик вә мә'лумат даирәсини дә кенишләндирмәли, зәманәнин нәбзини тутмағы бачармалыдыр. «Јарымчыг» мүәллимләр исә өз үзәриндә чалышмыр, «мүталиәјә һәвәсләри олмајыр... өзләринин хәбәрләри олмаја-олмаја кери кедир вә авам һалына дүшүрләр».

Көчәрли «бир дәфә дә олсун әлинә гәзет алыб охумајан, өвзан-зәманәдән хәбәрдар олмајан» мүәллимләри тутарлы дәлилләр әсасында тәнгид едирди. О көстәрирди ки, мүәллим өз билији, бачарығы, мәдәнијјәти, сәлигәси вә әмәксевәнлији илә әтрафындакылардан јүксәкдә дурмалыдыр. Јалныз белә оларса, онун өз шакирдләри арасында нүфузу бөјүк, тә'сири күчлү олар. Чернјајевскинин мүсбәт тәчрүбәсиндән данышаркән, Көчәрли онун шакирдләр арасында газандығы чох бөјүк нүфузу һаглы олараг өн плана чәкир вә бу исте'дадлы мүәллимин педагожи фәалијјәтиндә ушагларын гәлбинә кирмәк вә онлара шәхси нүмунә көстәрмәк бачарығыны ајрыча гејд едирди.

Көчәрли көстәрирди ки, тәбиәтән чох һәссас олан аз јашлы ушаглар кимин онлара нечә мүнасибәт бәсләдијини јахшыча дујур. Буна көрә дә ушағы инчитмәк, онун мәнлијини тәһгир етмәк бу һәссас мәхлугу дүнјада һамыдан јүксәк вә нәчиб сајдығы өз мүәллиминдән узаглашдыра биләр. Ахы, мәктәбә верилән ушаглар арасында фитрәтән хараб олмуш, педагожи тә'сирдән кәнар вә фөвгәлтәрбијә шакирд јохдур. Бу мәсәләдә мүәллимин шәхсијјәтинин һеч бир шејлә әвәз едилә билмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк ролу вардыр. Көчәрли бүтүн өмрүнү балаларын тәрбијәсинә һәср етмиш Абдулла Шаигә о һәлә кәнч икән јаздығы бир мәктубунда дејирди: «Әкәр мүәллим истәсә, һәр гисим шируш вә мүһит ичра олмуш олса да, өз шакирдләринә чох шеј өјрәдә биләр. Габил вә инсафлы мүәллимин әлиндә нагабил вә корафәһм шакирд дә аз чох елм вә билик ала биләр» (6 март 1917-чи ил тарихли һәмин мәктуб А. Шаигин архивиндәдир). Көчәрлинин мүәллимин шәхсијјәтинә вердији бу јүксәк гијмәт К. Д. Ушинскинин һәлә илк елми әсәри олан «Педагожи әдәбијјатын фајдасы» адлы мәгаләсиндәки бу фикирләрә чох јахындыр: «Тәрбијәчинин шәхсијјәтинин чаван руһа олан тә'сири елә бир тәрбијә гүввәсидир ки, ону нә дәрс китаблары илә, нә әхлаги нәсиһәтләрлә, нә дә чәза вә мүкафат системилә әвәз етмәк олар».

Тәрбијәни механики јолла вермәјин нүмунәси олан ушаг дөјмәк һалларына, көһнә мәктәбин бу үзүгара јадикарына гаршы Көчәрли һәмишә ардычыл мүбаризә апармыш, «чубуг зору илә дәрс өјрәтмәјин әсрин тәгазасына мүвафиг кәлмәдијини» көстәрмишдир. Бу чәһәтдән Көчәрлинин амансызлыгла дөјәчләдији башлыча објект моллалар иди. О, дәрсини билән шакирдин әлинә чубуг вериб, зәиф охујан јолдашынын ајагларына зәрбәләр вурдуран моллаларын чәмијјәт гаршысында бөјүк чинајәтә јол вердикләрини көстәрирди. Көчәрли бу антипедагожи үсулун тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән тәһлүкәли нәтичәләр вердијини шәрһ едәрәк јазырды: «Шакирдләри дөјмәк, јахуд онларын бирини дикәринә дөјдүрмәк нәтичәсиндә ушаглар кобудлашыр, бир-биринә нифрәт бәсләјир, ахыр нәтичәдә дәһшәтли ишләр көрән чаниләр олурлар» («Мүсәлманларда ушаг тәрбијәсинин вәзијјәтинә даир», «Новое обозрение» гәзети, 20 декабр 1895).

Көчәрли ингилабдан әввәлки Азәрбајчан мәктәбләри үчүн чох сәчијјәви олан «әти сәнин, сүмүјү мәним» «принсипини» гәти олараг рәдд едир вә мүәллимләрдән тәләб едирди ки, онлар онсуз да аз олан шакирдләрини чубугла горхудуб дәрсдән гачыртмасынлар. Мүәллимләр шакирдләрин мәктәбә һәвәслә кәлмәсинә наил олмалыдырлар. Әкәр белә оларса, «шакирдләр мәктәби өзләри үчүн көзәл бағча, көнүлачан, гәлб сәфаландыран бир бејтүссәфа биләрләр. Мүәллимлә мүтәллимләр арасында кәрәкдир һәмишә сүлһ, меһрибанлыг, үлфәт вә сәдагәт олсун. Шакирдләр һәр фикир вә ишләрини мүәллимләринә ачыг вә горхусуз сөјләсинләр... Ушаг нә гәдәр бәдхасијјәт вә кәчгылыг олмуш олса белә, ону мәһәббәт вә меһрибанлыгла дүзәлтмәк мүмкүндүр. Әхлаг тәрбијәси чубуг, зор вә горху илә ола билмәз. Бу тәрбијә анчаг үрәкдән чуш едән мәһәббәт, үлфәт вә һүсн мүамилә илә вүгуа кәлир». Бүтүн бунлар инсан ләјагәтинин нә демәк олдуғуну дәриндән дујан вә она мүмкүн гәдәр чох еһтирам көстәрмәк принсипини рәһбәр тутан тәчрүбәли бир мүәллимин фикирләри кими чох гијмәтлидир.

* * *

Тәрбијәнин мүхтәлиф амилләри вә онларын тә'лим просесиндә ролу һаггында Көчәрлинин кәлдији нәтичәләрин әксәријјәти бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Көчәрли аиләни, тәбиәти, мәктәби вә ичтимаи мүһити тәрбијәнин даим тә'сир көстәрән амилләри һесаб едир. О, аилә илә тәрбијә арасындакы бағларын үзәриндә хүсусилә кениш дајаныр вә аиләни тәрбијәнин ән мүһүм амилләриндән бири кими гијмәтләндирир. Ф. Көчәрли јазыр ки, «ушаг өз билик вә хәсаили-мә'нәвијјәсинин әсас дүнјасыны аиләдә алыр. Бурада онун гәлбинә бәјәнилмиш хасијјәтләрин, јахуд гәбаһәтләрин тохуму сачылыр, аиләдә һөкмфәрма олан мә'нәви мәфкурәләр (идеал) јаваш-јаваш онун гәлбиндә јер еләјир».

Онун гәнаәтинә көрә ушағын характеринә, əхлаг вә мә'нәвијјатына тәкчә нәсиһәт вермәк јолу илә дејил, даһа чох, нүмунә көстәрмәк јолу илә сафлашдырычы тә'сир көстәрмәк мүмкүндүр. Ушаг гәлби аиләдә һөкм сүрән мә'нәви мүнасибәтләрин күзкүсүдүр. Әкәр ушаг өз аиләсиндә сәмимијјәт вә сәдагәт, әмәксеврлик, инсана гајғы вә мәһәббәт, вәзифәсинә намуслу мүнасибәт көрүрсә, тәбиидир ки, о да әксәр һалларда мәһз бу јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри әхз едир. Әксинә, әкәр аиләдә худпәсәндлик, јалан, кобудлуг, сәрвәт еһтирасы, ачкөзлүк, наданлыг һөкм сүрүрсә, бу чүр аиләдәки ушагларын чәмијјәт үчүн фајдалы вәтәндаш кими јетишмәси чох мүрәккәб вә мүшкүл бир ишә чеврилир. Аиләдә ушағын тәрбијәсинә билавасинтә тә'сир көстәрән ата, ана, бачы, гардаш вә гејри фәрдләр арасында биринчи јери Көчәрли анаја верир вә өз давранышы илә ушагларынын кәләчәји үчүн мәс'улијјәт дашыдығыны она хатырладыр. Көчәрлијә көрә, бу вә ја дикәр хасијјәтләри ушаг јахшы вә јаман төвсијәләр вә нәсиһәтләрлә дејил, «әксәрән әмсала рағиб олмагла көтүрүр». Буна көрә дә Көчәрли ушаглары олан аиләдә аилә башчысынын анаја кобуд мүнасибәт бәсләмәсини чидди тәнгид едир вә көстәрирди ки, атасы тәрәфиндән анасынын иззәт-нәфсинин тапдаландығыны тез-тез мүшаһидә едән ушаглар бир сыра һалларда евин балача залымларына чеврилир, ана нәвазишләринә дә өз кобуд һәрәкәтләри илә чаваб верирләр. Бунунла әлагәдар олараг Көчәрли Загафгазија вә Иранын бир чох јерләриндә аилә башчысынын «аға»! дејә чағрылмасына өз е'тиразыны билдирир вә бу вахты кечмиш адәтин аиләдә һаким-табелик мүнасибәтләринин јаранмасында зәрәрли рол ојнадығыны көстәрир. Әсас амилләрдән бири кими чәмијјәтин тәрбијәјә көстәрдији тә'сирдән бәһс едән Көчәрли јазыр: «Чәмијјәт мә'нәви чәһәтчә нә сајаг исә, онун нүфузу да мәзкур мүтәллимә елә олачагдыр. Мә'нәвијјатча пак олуб, өз һәрәкәт вә әф'алында али мәфкурәләри ибтихаз етмиш олан чәмијјәтин нүфузу да фајдалы вә али олачагдыр. Әксинә, мә'нәвијјатча алчаг, худпәсәнд чәмијјәтин нүфузу да фәна вә мүзүрр олачагдыр». («Тәрбијәнин амилләри», Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Ф. Көчәрлинин архиви, Г-2, (50), 17956).

Ф. Көчәрли «бүтүн гадынларын» вәфасызлығы, «гадын мәкри» һаггында бә'зи мүсәлманлар арасында дилдән-дилә долашан ујдурмалардан хәбәрдар иди. Бир гисм ағзыкөјчәк кишиләр мәчлисләрдә өзләрини көзә сохмаг үчүн бу әсассыз вә мә'насыз сөзләри әзбәрләјиб, јерли-јерсиз тәкрар едирдиләр. Гадынлар һаггында бу гәбилдән олан әдаләтсиз ше'рләр јаздығы үчүн шаир Аға Мирзә Мәһәммәд Бағыр Халхали дә Ф. Көчәрлинин чидди тәнгидинә мә'руз галмышды. Көчәрли һәмин шаир һаггында јаздығы очеркдә М. Халхалинин «О гадын көзәлдир ки, әринә итаәт едир» фикрини көкүндән тәкзиб едәрәк көстәрмишдир ки, итаәткарлыг көзәллик вә һәја әламәти дејил. Гадын һаггында онун шәхсијјәтини, мәнлијини, аналыг гүруруну тәһгир едән, һејсијјәтини алчалдан бә'зи сүжетләрин јајылмасында да Ф. Көчәрли моллалары хүсусилә тәгсирләндирирди. Чүнки онлар өз моизәләриндә һәмишә гадыны «нагис» адландырыр, «гадын мәкриндән» бошбоғазлыгла дәм вурурдулар. «Ана олмаг зијадә чәтин вә мүгәддәс бир иш-дир» дејән Ф. Көчәрли бабәкләрә вә короғлулара, фүзулиләрә вә ахундовлара сүд вермиш Азәрбајчан гадынларынын бачарыг вә габилијјәтләрини тәгдир едир, башгаларыны да буна инанмаға чағырыр, гадынлығын һәјат јолу үзәриндәки чидди манеәләри арадан галдырмағы тәләб едир, гәлби ән јүксәк инсани дујғуларла чағлајан, әринә, аиләсинә садиг олуб өвладларынын, халгынын рифаһы үчүн өзүнү гурбан вермәјә һазыр олан Азәрбајчан гадынларынын сајы-һесабы олмадығыны көстәрирди. Јетишмәкдә олан нәслин сәһһәт вә сәадәтини биринчи нөвбәдә аналарын һиммәт вә мә'рифәтиндә көрән Көчәрли дәрин тәәссүфлә јазырды ки, «Бизим арвадларын һалы күн шәфәги вә тәмиз һава көрмәјән чичәкләрин һалына бәнзәјир ки, онлар шукуфә вә хәндә олмамыш, әтрафа әтирләр сачмамыш солухуб, пуч вә зај олурлар. («Азәрбајчан әдәбијјаты», икинчи чилд, сәһ. 372).

* * *

Ф. Көчәрли педагожи билик вә тәчрүбә чәһәтдән чох һазырлыглы, бачарыглы мүәллим кими танынмыш, өз фәалијјәти, тапшырылан ишә һәссас вә гајғыкеш мүнасибәтилә башгаларына нүмунә олмуш, башлычасы исә, одлу

бир үрәклә ишләмиш, талејинә вичдани мәс'улијјәт дашыдығы шакирдләрини интәһасыз бир мәһәббәтлә севмишдир. Һәм дә бу мәһәббәт һәмишә гаршылыглы олмушдур. Көчәрли сөзүн һәгиги вә ән кениш мә'насында халг мүәллими иди. О, бүтүн шүурлу өмрүнү Азәрбајҹан маарифи јолунда сәрф етмишди. Мәгалә вә сөһбәтләриндә, мә'рузә вә чыхышларында, синифдә вә дәрсдәнкәнар мәшғәләләрдә ирәли сүрүб мүдафиә етдији тәрбијәви принсипләрә өз кениш, чохҹәһәтли фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә нүмунәви сурәтдә әмәл етмәк бир мүәллим кими Көчәрлинин ән јүксәк кејфијјәтләриндән иди. О, узун илләр дәрс дедији шакирдләриндән һәр биринә фәрди јанашмаға вахт тапырды. Көчәрли өз шакирдләрилә јорулмаг нә олдуғуну билмәдән бөјүк һәвәслә чалышар, онлары ана дилинин зәнкинликләринә алышдырар, әдәбијјаты дәриндән өјрәниб, севмәләри үчүн чалышарды.

Тәләбәләрдә ана дилинә бөјүк мәһәббәт ашылајан Көчәрли ејни заманда зәнкин рус әдәбијјатынын тәблиғатчысы кими дә фәалијјәт көстәрирди. Кечмиш тәләбәләриндән јазычы Әли Сәбринин хатирәләриндә охујуруг: «Көчәрлинин билаваситә тәһрики илә башгалары кими мән дә рус дилиндән әсәрләр тәрҹүмә едиб, өзүмдән бә'зи шејләр јазмаға башладым. Илк әсәрим олан «Шәби-һиҹранын» ики нүсхәси Оруҹовлар мәтбәәсиндән Горијә көндәрилмишди. Һәмин күн Көчәрли мәним алнымдан өпүб, — Сағ ол оғлум! — деди». Әли Сәбринин «Солғун чичәк» романынын титул сәһифәсиндә бу сөзләр чап едилмишдир: «Әзиз мүәллимим Ф. Көчәрлијә итһаф олунур!» (Бакы, 1913).

Көчәрли өз мәгалә вә мәктубларында Азәрбајҹанда маарифин чох аҹынаҹаглы вәзијјәтдә олдуғуну үрәк јанғысы илә көстәрмәклә јанашы, һеч бир вахт үмидсизлијә гапылмыр, халгына, онун кәләҹәјинә инанырды. О, сонсуз бир ифтихар һиссилә јазырды ки, «мәктәбләримизин өвзаы дағыныг исә дә Г. Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширвани кими хоштәб шаирләр вә дәгиг әдибләр бу мәктәбләрдә һасилә кәлмишдир». Кәләҹәјә бөјүк инам бәсләјән Көчәрли бә'зән дәрс дедији бүтүн синфә үзүнү тутараг дејирди: «Сизә бахаркән мән Азәрбајҹан халгынын күнәшли кәләҹәјини тә'мин едәҹәк хошбәхтләр нәслини көрүрәм. Охујун, балаларым, халгын ниҹат јолларында она дајаг дурун!»*.

* М. Вәкилов. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г-7 (183).

Тәәссүф ки, Көчәрли өз арзуларынын чичәк ачдығыны көрмәди, Ленин күнәшинин әбәди нура бојадығы, габагчыл вә кутләви маарифин вәтәни олан Азәрбајҹанымызын бу көзәл күнләрини сејр етмәдән 1920-ҹи илдә әбәди олараг көзләрини јумду.

ӘН ДӘГИГ МЕ'ЈАР ХАЛГА ХИДМӘТДИР

Өмрүнүн 35 илини (1885—1920) әдәби-педагожи ишә, әдәби тәнгид вә публисистикаја һәср етмиш Ф. Көчәрлинин мүрәккәб вә мүәјјән дәрәҹәдә зиддијјәтли бир јарадыҹылыг јолу вардыр. Бу, һәр шејдән әввәл онун јашајыб-јаратдығы дөврүн зиддијјәтләрилә әлагәдардыр. Мә'лум олдуғу кими, XIX әсрин орталарында Азәрбајҹан игтисади вә сијаси ҹәһәтдән сон дәрәҹә керидә галмыш феодал-патриархал мүнасибәтләр өлкәси иди. Әһалинин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән јохсул кәндлиләр феодал-бәј зүлмү алтында әзилир, әсрләрин ҹәһаләт вә авамлығындан хилас олмаг үчүн көз ача билмирдиләр. Әдибин өз ушаглыг илләрини кечирдији о заманкы Шуша да, аз-чох тәрәгги әламәтләринә бахмајараг, Азәрбајҹанда бәј-рәијјәт мүнасибәтләринин кәскин сурәтдә өзүнү көстәрдији әјаләтләрдән бири иди. Русијаны бүрүмүш олан кәндли үсјанларындан горхан чарын 1861-ҹи илдә тәһкимчилик һүгугунун ләғв олунмасыны е'лан етмәси кәндлиләрин вәзијјәтини әсла јахшылашдырмамышды. Көркәмли сәнәткар Г. Закирин о заманкы иҹтимаи һәјатын ејбәҹәрликләрини амансызҹасына гамчылајан мәшһур сатираларыны јада салмаг кифајәтдир ки, кәндлиләрин үрәкпарчалајан вәзијјәтини бир даһа көз өнүндә ҹанландырмаг мүмкүн олсун. Бунунла белә, бүтүнлүкдә империјада капитализмин инкишафы Азәрбајҹаны да үмуми игтисади тәрәггијә ҹәлб едирди. XIX әсрин икинҹи јарысындан Азәрбајҹанда капиталист мүнасибәтләри инкишаф етмәјә башламышды.

Бу дөврдә империјанын бир чох јерләриндә олдуғу кими, Азәрбајҹанда да иҹтимаи фикрин мүхтәлиф саһәләриндә өзүнү көстәрән ән мүтәрәгги ҹәрәјан маарифчилик иди. Әлбәттә, рус маарифчилији илә Азәрбајҹан маарифчилији арасында јаранма тарихинә, конкрет јерли шәраитин, сосиал-милли зәминин, психоложи факторун специ-

фик хүсусиjjәтләринә көрә мүәjjән фәргләр вар иди. Бунунла белә, Ермәнистанда, Күрҹүстанда олдуғу кими, Азәрбаjҹанда да бу ҹәрәjан билаваситә рус маарифчилиjинин тә'сирилә тәшәккүл тапырды вә онларын арасында үмуми истигамәт, гаjә вә мәгсәд бахымындан сәсләшән ҹәһәтләр чох иди.

В. И. Ленин 1897-ҹи илин ахырларында jазмыш олдуғу мәшһур «Биз һансы ирсдән имтина едирик» адлы әсәриндә XIX әсрин рус маарифчиләринә jүксәк гиjмәт верәрәк көстәрирди ки, Гәрби Авропа маарифчиләри, 60-ҹы илләрин әдәбиjjат нүмаjәндәләринин чоху «тәһкимчилик һүгугуна вә онун игтисади, иҹтимаи вә һүгуги саһәләрдә доғурдуғу бүтүн нәтиҹәләрә гызғын дүшмәндир»*. В. И. Ленин бүтүн рус маарифчиләри үчүн характер хүсусиjjәтләрдән бири олмаг е'тибарилә көстәрирди ки, бу, «маарифи, өзүнүидарәни, азадлығы, Авропа һәjат формаларыны вә үмумиjjәтлә Русиjанын һәр ҹәһәтдән авропалашмасыны гызғын мүдафиә етмәкдән ибарәтдир». В. И. Ленинин фикринҹә, маарифчилиjин үчүнҹү характер хүсусиjjәти «халг күтләләринин вә башлыҹа олараг кәндлиләрин... мәнафеjини мүдафиә етмәкдир, тәһкимчилик һүгугунун вә онун бүтүн галыгларынын арадан галдырылмасы нәтиҹәсиндә үмуми рифаһ вә она сәмимиjjәтлә көмәк етмәк арзусу jаранаҹағына үрәкдән инанмагдыр». Академик Ф. Гасымзадә 1955-ҹи илдә мүдафиә олунмуш докторлуг диссертасиjасында В. И. Ленинин jухарыдакы мүддәалары ишығында Азәрбаjҹан маарифчилиjинин тарихини тәдгиг етмиш, онун өз инкишафында үч мәрһәлә кечдиjини мүәjjән етмишди. Көһнә һәjата, ҹәһаләтә вә фанатизмә гаршы мүбаризә, елм вә маариф уғрунда чалышмаг, керидә галан учгар Азәрбаjҹаны мүтәрәгги өлкәләрин мәдәни инкишафы jолуна чәкмәк, шәхсиjjәт азадлығы илк Азәрбаjҹан маарифчиләрини марагландыран әсас мәсәләләр иди. Онлар маарифи халгын феодал-патриархал ганунларын буховларындан азад едилмәсинин әсас васитәси кими гәбул едирдиләр. Белэликлә дә А. Бакыханов, И. Гутгашынлы вә М. Ш. Вазеһин фәалиjjәтилә шәртләнән биринҹи мәрһәләсиндә биздә маарифчилик илк формалашма просеси кечирмиш, 50—60-ҹы илләри әһатә едән вә башлыҹа олараг М. Ф. Ахундовун елми-әдәби jарадыҹылығы илә характеризә едилән икинҹи мәрһәләсиндә исә Азәрбаjҹан маарифчилиjи өзүнүн ән jүксәк инкишаф нөгтәсинә чатмышдыр. В. И. Ленинин

* В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллиjjаты, 2-ҹи ҹилд, сәһ. 558.

рус маарифчиләри һаггындакы геjдләриндә көстәрдиjи үч мүһүм әламәт о заманкы Азәрбаjҹанын игтисади-иҹтимаи шәраитини нәзәрә алмагла мәһз икинҹи дөврүн Азәрбаjҹан маарифчилиjинә шамил едилә биләр. Азәрбаjҹан маарифчилиjинин үчүнҹү вә сон дөврү 70—90-ҹы илләрә тәсадүф едир ки, бу дөврдә маарифчилик М. Ф. Ахундовун варисләри: Һәсәнбәj Зәрдаби, Нәҹәфбәj Вәзиров вә башгаларынын симасында инкишаф едир вә әсрин сонунда Бакыда капитализмин инкишафы, фәһлә һәрәкатынын әмәлә кәлмәсилә әлагәдар олараг өз мөвгеjини итирмәjә башлаjыр.

Ф. Көчәрлинин чохҹәһәтли jарадыҹылығы, гызғын иҹтимаи фәалиjjәти өз әсас мәзмуну илә Азәрбаjҹан маарифчилиjинин бу сон мәрһәләсинә тәсадүф едир вә онунла шәртләнир. Одур ки, биздә маарифчилиjин бу «сонунҹу мокиканы»нын бәдии фикримизин, хүсусән дә әдәбиjjатшүнаслыг елмимизин инкишафындакы өлчүjәкәлмәз хидмәтләри дә, онун дүнjакөрүшүндәки бә'зи мәһдуд ҹәһәтләр дә мәһз бу чох мүрәккәб дөврүн мәһсулу кими алыныб шәрһ едилдикдә дүзкүн баша дүшүлә вә обjектив гиjмәтләндирилә биләр.

Русиjада капитализмин инкишафы илә әлагәдар олараг XIX әсрин 50-ҹи илләриндән е'тибарән империjанын спесифик һәjат тәрзинә малик учгарларындан бири олан Азәрбаjҹанда да капиталист мүнасибәтләри меjдана кәлмәjә башлады. Чаризмин jеритдиjи милли-мүстәмләкәчилик сиjасәтинин кетдикҹә даһа да шиддәтләнмәсинә вә Азәрбаjҹанын кениш зәһмәткеш күтләләринин икигат зүлм алтына дүшдүjүнә бахмаjараг, өлкәнин игтисади вә мәдәни һәjатында бир ҹанланма нәзәрә чарпыр, һәр ики халгын мүтәрәгги өвладлары арасында әлагә вә мүнасибәтләр кенишләниб мөһкәмләнирди. XIX әсрин икинҹи jарысында Гафгазда гуллуг етмәjә кәлән рус мә'мурларынын бир чоху, учгарлара сүркүн едилмиш габагҹыл әһвал-руһиjjәли зиjалылар өз үрәкләриндә Азәрбаjҹана Кертсен вә Чернышевскинин, Белински вә Добролjубовун мүбариз руһуну кәтирирдиләр. Әсрин сонларында вә XX әсрин башланғыҹында исә Русиjадан кәлән ингилаби идеjалар, Ленинин мүбариз чағырышлары зүлмдән ҹана кәлиб бир чыхыш jолу ахтаран Азәрбаjҹан зәһмәткешләринин гәлбиндән хәбәр верирди.

Дөзүлмәз истисмар алтында әзилән Азәрбаjҹан кәндлиләри арасында патриархал мүнасибәтләрин галыглары вә мөвһумат һәлә чох күчлү иди. Халгын бу ағыр вәзиjjәти иҹтимаи фикримизин XIX әсрдә jашамыш габагҹыл нүмаjәндәләринин диггәтини ҹәлб едирди. Көркәмли алим вә әдиб-

ләримиздән А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, М. Ш. Вазеһ, С. Ә. Ширвани вә башгалары халгын тәрәгги јолуну көстәрмәјә сә'ј едирдиләр. XIX әсрин сону XX әсрин әвәлләриндә бүтүн варлығы илә доғма вәтәнинә бағлы олуб, халгын тәрәггиси вә рифаһы јолунда чалышан Азәрбајҹан зијалыларындан бири дә Көчәрли иди. О, өз публисист вә тәнгиди мәгаләләрилә вәтәндашларыны ојатмаг, халгын зәнкин әдәби ирсиндән онун тәрәггиси јолунда истифадә етмәк, һәмвәтәнләрини башга халглара һөрмәт вә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк, маариф вә мәдәнијјәти кениш мигјасда тәблиғ етмәк вә халгы ҹәһаләтдән гуртармаг саһәсиндә Һ. Зәрдаби вә Н. Вәзиров кими тәмәннасыз чалышмышды. Һ. Зәрдаби вә Н. Вәзиров кими Көчәрлинин дә фәалијјәти әсрин һүдудларыны кечиб, XX әсрин әввәлләриндә давам етмишдир. Бу дөврдә мә'лум сәбәбләр үзүндән маарифчилик бир идеја ҹәрәјаны кими һәллед ичи рол ојнаја билмәсә дә онун билаваситә тә'лим-тәрбијә, мәктәб вә маарифлә бағлы олан голу јашајыр, Ү. Һаҹыбәјов, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, С. М. Гәнизадә, С. Вәлибәјов, Һ. Маһмудбәјов, М. Сидги, М. Шаһтахтлы вә башгаларынын шәхсиндә инкишаф едирди. Бу маарифпәрвәр демократлар јени мәктәбләр ачыр, Азәрбајҹан дилиндә гәзетләр чыхарыр, мүтәрәгги рус јазычыларынын әсәрләрини тәрҹүмә едир, мәгаләләр јазыб, иҹтимаи ејибләри гырманчлајырдылар. Лакин онларын фәалијјәтиндә бир мәһдудлуг өзүнү көстәрирди, ҹәмијјәтин инкишаф јолларыны баша дүшүб шәрһ етмәкдә зиддијјәтләрдән јаха гуртара билмирдиләр. Онлар «инкишафа көмәк етмәјә, ону сүр'әтләндирмәјә, асанлашдырмаға, ону ләнкидән вә она мане олан бүтүн әнкәлләри арадан галдырмаға» (В. И. Ленин) сә'ј едир, лакин иҹтимаи инкишафын характерини тә'јин едән зиддијјәтләри көрмүрдүләр.

Көчәрли ҹәмијјәтин варлылардан вә јохсуллардан ибарәт олдуғуну көрүр, мәгалә вә китабларында һәмишә икинҹиләри гызғын мүдафиә едир, јери кәлдикдә, һәтта, бүтүн о заманкы үсул-идарәни тәнгид етмәкдән дә чәкинмирди. «Јарымчыгларымыз» адлы мәгаләсиндә диван ишчиләри һаггында јазырды ки, онлар (һәр гисим бәд вә биһесаб ишләр тутмағы, һагды наһагга дөндәрмәји, доғруја јалан либасы кејдирмәји өјрәниб, фәгир вә авам халгын ҹанына вә малына дарашыб, аҹ гурдлар кими сөкүрләр» («Иршад» гәзети, 8 март 1906-чы ил). Бу вәтәнпәрвәр алим «кәнддә һамам јох, әҹзахана јох, китабхана јох, үмумхалгын еһтијаҹына гуллуг едән, тәрәгги вә асајишинә сәбәб олан һеч бир әсәр јох», «әҹәлсиз, дәрмансыз, мүалиҹәсиз өләнләрин

һədди-һесабы јох» — дејә налә чәкир, ҹәримә вермәкдән јорулуб ҹана кәлмиш јохсул, көчәри кәндлиләрин һалына үрәкдән јанырды. Газах гәзасындакы Шыхлы вә Салаһлы кәндлиләринин әсрләрдән бәри мал-гара отардыглары Гарајазы мешәси књаз Галитсынын әмрилә хүсуси ов геруғуна чеврилдикдә, Көчәрли «Динмә, вер!» адлы бөјүк бир мәгалә јазыб, ҹамаатын башына ачылан бу ојунун мүгәссирләрини ифша етмишди («Тәрәгги» гәзети, 3 март 1909-ҹу ил). О, ҹәмијјәтдә садә зәһмәт адамларынын хүсусилә ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтдә олдуғуну ачыг көрүр, «бизим вәгтимиздә фәгирликдән вә јохсуллугдан бөјүк мәшәггәт вә зилләт јохдур» («Материаллар». II ҹилд, II һиссә, сәһ. 236) дејирди. Тәнгидчи јаландан «халг», «милләт» дејән бәј, хан вә ағазадәләрин халгдан узаг тәбиәтини, варланмаг еһтирасынын онларда һәр шејдән күҹлү олдуғуну ајдын дәрк едирди. Беләләрини Көчәрли «бөјүк бир мүлкәдарын» дилиндән алыб јаздығы ашағыдакы сәтирләрдә тутарлы ифша етмишдир; кәнддә мәктәб ачмаг тәклифинә гаршы һәмин мүлкәдар она белә ҹаваб верир: «Филанкәс, сән наһаг јерә белә сөзләри бизим ҹамаатын ичиндә данышырсан вә араларына иғтишаш салырсан. Рәијјәт тајфасына охумаг, јазмаг нә лазымдыр?.. Мән һеч вахт истәмәрәм ки, мәним рәијјәтим елмли вә ганаҹаглы олсун. Ондан мәнә вә өвладыма нә фајда?! Онлар (рәијјәт) зәһмәт чәкиб ишләјир, мән дә раһат јејиб, падшаһ кими доланырам». «Мән әл'ан өз мүлкүмүн ичиндә бир балача падшаһам һәр нә истәјирәм, еләјирәм... Ким истәр падшаһлығыны әлдән версин?..» («Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 23 нојабр 1908-ҹи ил).

Халгы бу ағыр вәзијјәтдән гуртармаг үчүн тәнгидчи зәманәсинин зијалыларындан бөјүк үмидләр көзләјир, онлары фәалијјәт көстәрмәјә, халга гајнајыб-гарышмаға, онун еһтијаҹларынын мәнбәләрини өјрәнмәјә чағырырды. Лакин өз гынына чәкилиб галан вә халгдан ајры дүшән зијалылары да Көчәрли бәрк тәнгид едирди. Онун фикринҹә, бу ишдә бүтүн күнаһ интеллигенсијададыр. «Чүнки бунлар милләтимизи өзләриндән ајры вә өзләринә охшамајан бир ҹисми-кәсиф мәгамында тутуб, она јахынлашмаға мејл вә рәғбәт көстәрмирләр вә кәнара чәкилиб истәјирләр ки, бош сөзләр илә онун дәрдинә әлаҹ еләсинләр. Өзләрини һәр ҹәһәтдән әшрәф вә әфзәл тутуб, гара ҹамаатын ичинә гарышмағы өзләри үчүн бөјүк ејиб һесаб едирләр. Јухары мәртәбәләриндән ашағы енмәји кәсри-шан билирләр. Сөз јохдур ки, кәнарда дурмагла милләтин еһтијаҹыны вә дәрд-

һалыны билмәк олмаз. Вә билмәдији һалда она көмәк вермәк, дәрдинә әлач тапмаг, ону һагга иршад етмәк гејри-мүмкүндүр. Нечә ки, тәбиб нахошун нахошлуғуну билмәмиш буна мүаличә етмәз, һабелә дә бизим интеллиҝенсијамыз өз мәгамларындан тәнәззүл етмәмиш, милләтимизә гарышмамыш онунла мүаширәт вә мүамиләт етмәмиш, онун нәфәс алдығы һава илә тәнәффүс етмәмиш, онун шадлығына вә гәминә шәрик олмамыш, онун чәһаләт мәризләрини өз јериндә билафасилә тәһгиг етмәмиш вә үсули-тәдависинә лазым олан дәрманлары истеʼмал гылмамыш милләтә һәгиги көмәк едә билмәзләр вә милләт дәхи кет-кедә даһа артыг позғун һала вә мөһлик мәрәзләрә дүчар олуб, әлиндә олан сәрвәти зај едәчәкдир вә чобаны итмиш гојун сүрүсү кими зар вә сәркәрдан галыб, ахырда әчнәбиләр әлиндә әсир вә һәр гисим зүлм вә бәлаларә кирифтар олачагдыр...» («Тәрәгги» гәзети, 1 декабр 1908-чи ил). Милләтдән, халгдан ағыз долусу дәм вуруб шәхси мәнфәәти үчүн онун дәрисини сојан залымлара инананлары исә Көчәрли садәлөвһ адландырырды. «Гаранлыгда галанларымыз» адлы мәгаләсиндә о, университетин сон курсунда тәһсил алан бир дөвләтли оғлу илә сөһбәтиндән чох тәʼсирли бир лөвһә тәсвир едир. Бу мүсаһиб милләтин кери галмасындан, халгын ачыначаглы һәјатындан тез-тез, һәм дә ағыз долусу данышырмыш. Ф. Көчәрли ондан университети битирдикдән сонра һарада гуллуг етмәк нијјәтиндә олдуғуну сорушдугда һәмин «дөвләтмәнд ағазадә» чаваб верир ки, «һарада пулу чох версәләр орада». Бу гыса, лакин мәʼналы мүгајисәдән сонра Ф. Көчәрли кинајә илә јазыр: «Бәли, гызыл-күмүшүн гүввеји-чазибәси мүгабилиндә һеч бир әфкар-алијјәмиз давам кәтирә билмир». Доғрудан да гызыл-күмүш ичиндә үзән, јохсул кәндлиләри истисмар етмәк һесабына јашајан бәј вә мүлкәдарларын халг маарифини инкишаф етдирмәкдә һеч бир һәгиги мәнафеји ола билмәзди. Әксинә, охумушлар олмајанда кениш зәһмәткеш күтләләр авамлыг вә чәһаләт ичәрисиндә јашајанда мүлкәдарлар онлары даһа асанлыгла вә даһа да артыг истисмар едә билирдиләр.

1905-чи ил ингилабынын мәғлуб олдуғу, өлкәдә амансыз иртичанын һөкм сүрдүјү бир вахтда бу сөзләри бир силлә кими гәзәблә истисмарчы тәбәгәнин үзүнә чырпмаг онларын мүәллифиндән һәр шејдән әввәл бөјүк вәтәндаш чәсарәти, кишилик тәләб едирди: «Јенә сабиг гәрар үзрә бичарә милләтимиз чәһаләт вә наданлыг гаранлығында зәбун вә сәркәрдән галмышдыр. Ишыглы дүнјадан онун хәбәри јохдур... Бурада һәр кәс өз хырдача ишләринин да-

лынча олуб... һүммәт вә гејрәти бир-бирини алдатмаг, бир-биринә тор гурмаг вә бир-биринин ганыны сормагдыр... Сөз јохдур ки, күчлү күчсүзә галиб кәлир, дәриси сојулан вә ганы сорулан гара рәијјәт тајфасы олур; јәʼни о синиф олур ки, онун елми вә билији вә тәчрүбәси вәһшиләрә вә ган соранлара нисбәтән аздыр... Бу һүрријјәт әсриндә белә әдаләтсизлијә бахдыгда үрәјимиз ган илә долур («Тәрәгги» гәзети, 17 нојабр 1908-чи ил).

ХХ әсрин әввәлләриндә бөјүк вүсʼәт тапмыш ингилаби дөјүшләрдә пролетариаты ,онун апарычы ролуну вә рәһбәр гүввәсини көрә билмәјән Көчәрли варлыларын, мүртәче, халгдан узаг зијалыларын халгын рифаһы үчүн һеч бир фајда вермәдикләринә инандыгдан сонра бәʼзән чыхыш јолуну диндә ахтарырды. Она елә кәлирди ки, чәмијјәтин һәјатындакы бүтүн ејбәчәрликләр вә бәлалар Гуран ајәләринә дүзкүн риајәт едилмәмәсиндән доғур. Үмумијјәтлә, о шәраитдә јетишән маарифпәрвәр зијалыларын ән еʼтибарлы вә халга јахын нүмајәндәләри белә халгын вәзијјәтини көкүндән јахшылашдырмаг, ону зүлм вә истисмар пәнчәсиндән әбәдилик гуртармаг игтидарына малик дејилди. Көчәрли дә өзүнүн бәʼзи мүасирләри кими, XIX әсрин сону ХХ әсрин әввәлләриндә хүсусилә ајдын шәкилдә нәзәрә чарпан әмәклә капитал арасындакы зиддијјәти, истеһсалын үмуми, ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси, фәрди характери арасындакы әксликләри ајырд едә билмирди. Һәр кәсә бојун әјмәмәјә вә һәр зүлмә дөзмәмәјә чағыран «Тајбујнуз өкүз» («Иршад» гәзети, 11 март 1906-чы ил) кими мәгаләләр јаздығына, Чәнуби Азәрбајчанда кедән азадлыг һәрәкатына үрәкдән рәғбәт бәсләјиб онун рәһбәри Сәттархана «тәʼриф вә тәһсинләр» дедијинә («Тәрәгги» гәзети, 17 нојабр 1908-чи ил) бахмајараг, Көчәрли мәһз дүнјабахышынын мәһдудлуғу үзүндән фәһлә һәрәкатыны јахшы баша дүшмәмиш, синфи вурушмаларын вә әгидә мүбаризәләринин фыртынасында пролетариатын бөјүк тарихи ролуну гијмәтләндирә билмәмишди.

Проф. К. Талыбзадә һаглы олараг белә һесаб едир ки, бир маарифчи-демократ кими, Ф. Көчәрлинин көстәрдији әсас, һәлледичи чыхыш јолу халгы маарифләндирмәкдән, мәдәниләшдирмәкдән ибарәт иди. ХХ әсрин башга маарифпәрвәр демократлары кими, о да ичтимаи бәлаларын көкүнү чәһаләтдә, наданлыгда, елмсизликдә көрүр, маарифә, елмә халгы азадлыға чыхаран бир васитә кими бахырды. Көчәрли елә зәнн едирди ки, «мәктәбин чаны вә чамаатын чырағы мәгамында» олан мүәллимләрин үрәјиндә атәш олса, рәијјәт балалары бүтүнлүклә маарифләнсә

манеәләр арадан көтүрүләр, зүлмдән, тәзјигдән азад мәдәни бир чәмијјәт јаранар. Әлбәттә, бу идејаларын о заманкы Азәрбајчанда мүәјјән мүсбәт ролу олмушду. Азәрбајчан Русијанын тәркибинә дахил олса да, өз игтисади-мәдәни вәзијјәти е'тибарилә онунла ејни инкишаф сәвијјәсиндә дејилди. Одур ки, XX әсрдә Азәрбајчанда маарифчилик идејаларынын тәблиғинә мүәјјән еһтијач вар иди вә бу идејаларын тәблиғи објектив олараг халгын ајылмасына, ојанмасына, тәрәггисинә бөјүк көмәк көстәрирди. Анчаг мәсәлә бунда иди ки, сијаси бир эгидә кими, чәмијјәтин гуртулушуну тә'мин едәчәк бир мәсләк кими маарифчилик XX әср үчүн мәһдуд, гисмән вахты өтмүш бир чәрәјан иди; капитализм шәраитиндә милли, демократик тәдбирләри, арзулары һәјата кечирмәк гејри-мүмкүн бир мәсәлә олдуғу үчүн утопик бир маһијјәт дашыјырды. Бунунла белә, Көчәрли өз зәманәсиндән, өзүнүн јаздығы кими, онун «тәгасындан» истәр мәгаләләриндә, истәрсә дә мәктубларында ачы-ачы шикајәтләр јағдырырды. О, бу шикајәтләрини һәлә аз һесаб едир, билдикләринин, көрдүкләринин, дујдугларынын һамысыны демәјә еһтијат едир, лакин үмидсизлијә дә гапылмыр, даһа ачыг данышмаг үчүн мүнасиб фүрсәт көзләјирди. Тәнгидчинин 1911-чи ил апрелин 12-дә Горидән Абдулла Шаигә көндәрдији мәктуб буну сүбут едир. Һәмин мәктубда дејилир: «Ишләр бу гәрар иләдир ки, бизим бу әср-шумда ағзыны ачыб ики кәлмә сөз данышмаға изин вермирләр. Көрәк бир вахт олар, бизим дә ағзымыз ачылар, дәрди-дилимизи сөјләјәрик». (А. Шаигин архиви).

Публисист фәалијјәтинин илк дөврләринә аид олан мәгаләләриндә бә'зи дини мотивләрә јер верилдијинә бахмајараг, Ф. Көчәрли һәмишә фанатизмдән узаг олмушдур. Онун халг арасында фанатизм, чәһаләт вә авамлыг јајан моллалар әлејһинә кәскин чыхышлары хүсусилә марагладыр. Һәлә 1894-чү илдә «Новое обозрение» гәзетиндә чап олунмуш мәгаләләриндән бириндә әдиб јазырды: «Тәкчә шәриәт мүәллими олдуғум үчүн руһаниләримизин бүтүн хасијјәт вә гүсурларыны мәнә дә шамил етмәк чаиз дејил. Әслиндә мән, бәлкә дә моллалара јахындан бәләд олдуғум үчүн, бу «мүгәддәс аталарын» бәд әмәлләрини вә тамаһкарлығыны даһа јахшы өјрәнә билмишәм. Елә буна көрә дә онлара даһа чох нифрәтим вар вә беләләринә һәмишә дүшмән олмушам».

Көчәрли дини хурафатын инсанларын көзүнү гападығыны, һәјатдан, варлыгдан, тәрәгги вә јүксәлишдән узаглашдырдығыны хүсусилә ајдын көрүрдү. О, баша дүшүрдү ки, сајсыз-һесабсыз молла, мәрсијәхан, ваиз вә гејриләринин башлыча мәгсәди өз динләјичиләрини јатырмаг, һиссиз, дујғусуз, фикирсиз, шүурсуз, мүһакимәсиз бир варлыға чевирмәкдир. Ваизин тәрки-дүнјалыг тәблиғ едән «ширин» сәдасы алтында мәсчидләр күнчүндә мүркү дөјүб јатанларын һалына јанан Көчәрли јазырды: «Бунун гәфләт јухусу, кәсаләт, јаинки өзкә бир јуху олдуғуну тәфәһһүм едә билмәдик. Анчаг бизә дүрүст јәгин вә ашкар олду ки, ваизин кәламы биһушдары кими чүмләни јатыздырыб, өлүләр һалына салыр» («Шәрги-Рус» гәзети, 25 мај 1903-чү ил). Көчәрлинин гәләмә алдығы бу өлүләр аләми алты ил сонра бөјүк әдиб Чәлил Мәммәдгулузадәнин өлмәз «Өлүләр» әсәриндә бүтүн чылпаглығы илә көстәрилмиш вә әбәди дамғаланмышды.

* * *

Тәбиәт һадисәләри, даһа конкрет десәк, каинатын гурулушу һаггында Ф. Көчәрли әсасән материалист анлајыша малик иди. Мүхтәлиф илләрдә чап олунмуш ики мәгаләсинә әсасән демәк олар ки, тәһсилиндәки мәһдуд чәһәтләрә вә өзүнүн дә шәриәт мүәллими олмасына бахмајараг, о, бу мәсәләләрин изаһында дини идеалист мүһакимәләрдән узаг олмушдур. Һәмин мәгаләләриндән бири Һашымбәј Вәзировун 1905-чи ил үчүн тәртиб етдији тәгвим мүнасибәтилә «Шәрги-Рус» гәзетинә јаздығы ресензија, дикәри исә мәшһур астроном Улугбәј һаггында 1910-чу илдә «Закавказское обозрение»дә чап етдирдији мәгаләдир. Биринчи мәгаләдә Ф. Көчәрли тәгвим мүәллифинин фикирләрини шәрһ едәрәк јазыр: «Күнәш сәјјарате — аләмин ортасында олуб мәзкур сәјјарата ишыг вә исти верир. Күнәш дә јер кими јумрудур, амма јердән 1 милјон 400 мин дәфә бөјүкдүр».

Бурада нәзәри чәлб едән башлыча чәһәтләрдән бири бу фикри сөјләркән астрономија елми илә хүсуси мәшғул олмајан Ф. Көчәрлинин истифадә етдији мәнбәләрин о замана көрә елми вә дәгиг олмасыдыр. Дикәр даһа мүһүм бир чәһәт исә ислам дини еһкамларынын әксинә олараг, күнәшин каинатын мәркәзиндә јерләшмәси вә јерин дүз дејил, јумру олмасы гәнаәтиндән ибарәтдир. Диггәт етсәк көрәрик ки, Ф. Көчәрли күнәшин бүтүн каинат үчүн ишыг вә енержи мәнбәји олдуғундан данышса да һәлә јерин фырланмасы һаггында бурада һеч бир шеј демир. Јерин фырланмасынын вә үмумијјәтлә һелиосентрик системин кәшфи тәкчә астрономијанын дејил, бүтүн тәбиәтшүнаслығын вә

фәлсәфәнин тарихиндә бир дөнүш нөгтәси олмушду. Илк дәфә Н. Коперникин «Көј чисмләринин фырланмасы һаггында» (1543) китабында әсасландырылмыш бу кәшфи Ф. Енкелс килсәнин нүфузуна мејдан охујан «ингилаби акт» адландырмышды*.

Лакин бу бөјүк ихтира бүтүн дүнјада һеч дә һамы тәрәфиндән бирдән-бирә гәбул едилмәмиш, Шәргдә дә, Гәрбдә дә чох чидди мүгавимәт вә е'тиразлара сәбәб олмушду. Көстәрмәк лазымдыр ки, мүртәче дин ајәләринин кор етмиш олдуғу бир чохлары XX әсрдә белә, һәтта бу күн дә јерин күнәш әтрафында фырланмасына шүбһә илә јанашмагда давам едирләр. Бөјүк халг шаири Сабир беләләринин дилиндән јазмышды ки:

Дүз јери бир јупјумуру шеј саныр,
Һәм дә дејир, сутгада бир фырланыр;
Ај доланыр, көј дајаныр, күн јаныр...
Кафирә бах, көр нә бәд иманды бу,
Дур гачаг, оғлум баш-ајаг ганды бу!

Көрүнүр биринчи мәгалә илә икинчинин арасында кечән алты илдә Ф. Көчәрли бу мәсәләдән бәһс едән әсәрләрлә даһа чох марагланмыш, хүсусилә мәшһур өзбәк астроному Мәһәммәд Тарагај Улугбәјин (1394—1449) «Зич-Улуг» әсәри илә таныш олмуш, Николај Коперникин (1473—1543) һелиосентрик принсипи илә таныш олмуш вә нәһајәт јерин өз оху әтрафында вә күнәш әтрафында фырланмасы фикрини тәгдир етмишдир. Икинчи мәгаләсиндә Ф. Көчәрли Улугбәјин тәрчүмеји-һалы, онун Сәмәргәнддә рәсәдхана тикдирмәси, өз заманәси үчүн чох гијмәтли олан астрономик чәдвәл тәртиб етмәси, әсәрләринин Авропа халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмасы һаггында мә'лумат вердикдән сонра јерин фырланмасынын һәгигәт олдуғуну сөјләјир. Ф. Көчәрли һәмчинин тәәссүф етдијини билдирир ки, «Планетимизин һәрәкәтдә олдуғу» Н. Коперник тәрәфиндән кәшф едиләркән вахтилә өз әсәрләриндә бу һәгигәтә хејли јахынлашмыш олан Улугбәј артыг чохдан өлүб кетмишди.

Биз јухарыда үмумијјәтлә маарифчиләрин чәмијјәт һадисәләринин шәрһиндә идеалист мөвгеләрдән чыхыш етдикләрини көстәрмиш вә Ф. Көчәрлинин нәзәри фәалијјәтиндә мүшаһидә олунан идеализмин әдибин билаваситә ушаглыг илләрини кечирдији шәраитин вә тәһсилинин мәһдудлуғу илә вә дөврүнүн зиддијјәтләри илә әлагәдар

* Ф. Энгельс. Диалектика природы. Москва, 1964, с. 8.

олдуғуну сөјләмишдик. Ф. Көчәрлинин гәдим Јунаныстанын мәшһур философларындан Сократын (ерамыздан әввәл 469—399) тә'лими илә дә јахындан мәшғул олмасы мәһз онун семинаријада тәһсил илләринә тәсадүф едир. Бу мәшғулијјәтин нәтичәси олараг, Ф. Көчәрли «Тә'лимати-Сократ» адлы бир тәрчүмә әсәрини дә 1891-чи илдә Бағчасарајда, «Тәрчүман» мәтбәәсиндә нәшр етдирмишди.

Фәрһад Ағазадә (Шәрглинин) јаздығы «Ф. Көчәрлинин биографијасы»ндан өјрәнирик ки, мәтбәә чәтинликләрилә әлагәдар олараг Ф. Көчәрли «Тә'лимати-Сократ»ы әсәр һазыр олдугдан јалныз једди ил сонра чап етдирә билмишдир. Демәли, јухарыда көстәрдијимиз кими, Ф. Көчәрли бу әсәри һәлә Гори семинаријасынын ахырынчы синифләриндә охујаркән һазырламышды. Көрүнүр Сократын тә'лиминдәки «чамаата хидмәт», «халгын карына кәлмәк», «хејирхаһ олмаг» вә с. кими ифадәләр өзүнү халга хидмәт етмәјә һазырлајан чаван Азәрбајчан зијалысынын диггәтини чәлб етмишдир.

Вачиб дөвләт вәзифәләринә адамларын сечки јолу илә тә'јин едилмәсинә, еләчә дә гулдарлыг чәмијјәтиндә әксәријјәт тәрәфиндән тәгдир олунан бахышлара зидд чыхдығы үчүн Сократы «кәнчлијин әхлагыны корламаг» үстүндә тәгсирләндириб өлүмә мәһкум етмишдиләр. О, бир чам зәһәр ичиб өлмүшдү.

Сократын өзүнүн әсәрләри галмамышдыр. Лакин тәләбәләри вә мүасирләри Ксенофонт (б. е. әввәл 430—354), Әфлатун (б. е. әввәл 427—347) бир гәдәр сонра исә Аристотел (б. е. әввәл 384—322) Сократын тә'лими һаггында өз әсәрләриндә әтрафлы мә'лумат вермишдиләр. Сократ каинатын мәншә вә гурулушуну өјрәнмәјин вачиблијини рәдд едирди. Онун фикринчә, фәлсәфә елминин әсас предмети инсанлара нечә јашамағы өјрәтмәкдир.

Азәрбајчан ССР ЕА мүхбир үзвү проф. Зијәддин Көјүшов «Тә'лимати-Сократ» китабы һаггында» («Бакы» гәзети, 11 март 1965-чи ил) мәгаләсиндә мүәјјән етмишдир ки, бу әсәри Көчәрли «Древнегреческий учитель Сократ» адлы мәнбәдән тәрчүмә етмишдир. Әсәрин русчасы 1888-чи илдә Москвада И. Д. Сытинин мәтбәәсиндә бурахылмышдыр. Көчәрли өз тәрчүмәсинин башлығы алтында белә бир гејд дә вермишдир: «Әһвали-Сократ ки, гәдим јунанларын мүәллими».

Бу китабын Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмәси Азәрбајчан зијалыларыны гәдим јунан фәлсәфәсилә таныш етмәк саһәсиндә атылмыш илк аддымдыр. Сократ тәфәк-

күр тәрзинин әсасы (мүгабил тәрәфин мүһакимәләриндәки зиддијјәтләри ачмаг јолу илә һәгигәти ашкар етмәк үсулу) китабда мараглы рәвајәтләр әсасында көстәрилир. Һәмин әсәрдә адамлар үмуми шәкилдә дә олса, доғручулуға, һагга, әдаләтә дә'вәт олунур, ағыл вә фәрасәти олмајан варлыларын дөвләти идарә етмәси тәнгид едилир.

Китабда доғру олараг көстәрилир ки, кечмиш заманларда Јунаныстанда «нә аға вар иди, нә дә рәијјәт. Ҹүмләси өз әлләринин әмәјилә доланырдылар... Сонралар јунанлар башладылар әҹнәби милләтләр вә гөвмләр илә ҹәнк вә ҹидал етмәјә... О давалардан чох гызыл-күмүш вә с. мал вә дөвләт зәбт етдиләр. Мәғлуб дијарлардан вә өлкәләрдән адамлары дәстә-дәстә тутуб әсир кәтирир, өз гапыларында гул вә гулам едирдиләр. Һәр дава олдугҹа, јунанлар дөвләтли вә таваналы олдуглари кими, онларын саф вә тәмиз әхлаглары дәхи пакизәликдән чыхыб мурдарлашды вә писләшди... Ағалыг вә рәијјәтлик заманы мејдана чыхды».

Көрүндүјү кими, бу, бәшәријјәтин тарихиндә илк гулдарлыг ҹәмијјәтинин әмәлә кәлмәси просесинин бир гәдәр садә, лакин әсасән доғру шәрһидир.

«Тә'лимати-Сократ» китабы «Дүнја задәканлығы» (биографија әвәзи), «Һаким олан шәхс хәлајиг илә нә нөв кәрәк рәфтар етсин вә һакимлијин шәраити нәдир», «Инсанлара ҹәмијјәт илә нечә мүаширәт етмәк лазымдыр», «Һәр адама нә билмәк лазымдыр», «Сократ дустагханада», «Сократын өлүмү» вә с. кими он ики хырда фәсилдән ибарәтдир. Бири дикәри илә мүәјјән бағларла әлагәләндирилмиш бу фәсилләр рәван дилдә ишләндијиндән садә сүжетли бәдии парчалар тә'сири бағышлајыр. Дидактик сәҹијјәдашыјан «Тә'лимати-Сократ» инсанлары әхлаги тәмизлијә, әтрафындакыларын, үмумән һамынын еһтијаҹларына гаршы һәссас олмаға чағырыр. Намуслу әмәк инсаны уҹалдан әвәзсиз бир васитә кими тә'рифләнир, түфејлилик фәлакәтләрә апаран ән бөјүк гәбаһәт кими писләнир. Динҹлик, асајиш, гоншуларла меһрибан мүнасибәтләр әсасында јашамаг, сүлһ еһтирасла тәблиғ олунур. Јахшылыг, әдаләт, дәјанәт, гәдиршүнаслыг, валидејнә, бөјүкләрә һөрмәт, кичикләрә гајғы вә шәфгәт тәгдир олунур.

Бунунла белә, проф. З. Көјүшовун јаздығы кими, «Унутмаг олмаз ки, «Тә'лимати-Сократ» кечмиш дөврләрин мәһсулудур вә әсәрдә бу дөврләрин мәһдуд әхлаги тәсәввүрләри, бә'зи дини-аскетик көрүшләри дә өз әксини тапмышдыр». Бу әсәрин башлыҹа мәһдуд ҹәһәти «Ким јахшыдыр, гул ја аға?», «Нә сәбәбә көрә Сократа гијмәтли либас вә ләзиз тәам лазым дејил?» фәсилләриндә ифадә олунмушдур. Бу фәсилләрдә јохсуллуг идеализә олунур вә истисмар едиләнләрин сон дәрәҹәдә ағыр олан мәишәти, ән јахшы вә нүмунәви бир һәјат тәрзи кими тә'рифләнир.

Бу кими мәһдуд ҹәһәтләринә бахмајараг, «Тә'лимати-Сократ» о заман Азәрбајҹанда јазычы вә зијалылар арасында кениш јајылмыш китаблардан бири олмушдур. Јазычыларын һәмин китабы охујуб өјрәндикләрини вә әдәби јарадыҹылыгда ондан истифадә етдикләрини көстәрмәк үчүн Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин ашағыдакы епиграфыны хатырлатмаг кифајәтдир: «Гәлбимдән кәлән сәс мәнә чох задлар өјрәдир. Һәмин сәс пак вә тәмиз инсафымын сәсидир ки, һамыда о инсаф вар. Һәр кәс куш-һуш илә онун бујурдуғуна гулаг асыб, әмринә әмәл еләсә — чох сирләрдән акаһ олуб, чох шејләр биләр». («Тә'лимати-Сократ», сәһ. 64).

Јашадығы дөврүн мүрәккәб зиддијјәтләрини өзү үчүн ајдынлашдыра билмәјән Көчәрли һәмин тәрҹүмәдән үч ил сонра ислам тарихинә даир бир серија мәгалә[1], һабелә 1899-ҹу илдә Г. Әфәндизадә илә бирликдә «Тарихи-мүгәддәс» китабыны чап етдирир. Һәмин мәгаләләриндә о, «мүсәлманларын тәрәггисинә мане олдуғу үчүн» Гураны арадан көтүрмәк лазымдыр» дејән С. Меһмандаровла чох ҹидди мүбаһисәјә кирмишди. Һәлә Ф. Көчәрлинин бу чыхышларындан тәгрибән беш ај әввәл «Новое обозрение» гәзетинин үч нөмрәсиндә (3459, 3462, 3470) «Нә етмәли?» адлы мәгалә чап етдирмиш С. Меһмандаров јени Гуран тәртиб етмәји тәклиф едир вә бир нөв аллаһахтарыҹылыгла мәшғул олурду. Ф. Көчәрли С. Меһмандарову ислам тарихини јахшы билмәмәкдә иттиһам едир вә көстәрирди ки, бу тәклиф «һәгиги мүсәлманлар» тәрәфиндән һеч вахт гәбул едилә билмәз. Ф. Көчәрли бир сыра дини мәнбәләрә әсасланараг, гуранын Мәһәммәдә куја доғрудан да елә «аллаһын өзүндән назил олдуғу» һаггында әфсанәләри мүдафиә едирди. О, ејни заманда исламы јајмаг үчүн гылынҹдан истифадә едән Мәһәммәдин, һабелә онун Шәрги ат ајаглары илә тапдаламагда бир-бириндән кери галмајан хәлифәләринин һәрәкәтләринә бәраәт газандырыр, пејғәмбәри инсанпәрвәр мүбәллиғ вә ағыллы ганунверичи адландырырды.

Башдан-баша бу ҹүр мәһдуд фикирләр тәблиғ едән һә-

[1] Ф. Көчәрли. «Ислам тарихинә даир», «Новое обозрение» гәзети, 13, 15, 20 ијул, 1894-ҹү ил, «Бир даһа ислам тарихинә даир», 4, 11 нојабр 1894-ҹү ил.

мин мәгаләләрдә раст кәлдијимиз ики чәһәти дә гејд етмәји лазым билирик. Бунлардан бири Ф. Көчәрлинин бу мәгаләләри нә мәгсәдлә јаздығы һаггында вердији мә'луматдан ибарәтдир. Һәмин мә'луматда дејилир ки, әкәр бә'зи зијалылар јени Гуран тәртиби илә мәшғул олсалар, онда мүсәлманлар өз ушагларыны һәмин зијалыларын дәрс дедикләри мәктәбләрә гојмајачаглар. Бу исә билаваситә халг маарифи ишинә зәрәр вурачаг вә мәктәбләрдә онсуз да сајы аз олан мүсәлман ушагларынын даһа да азалмасына сәбәб олачагдыр. Бурадан ајдын көрүнүр ки, Ф. Көчәрли ислам динини тәблиғ етмәк характери дашыјан бу мәгаләләрини јазаркән, јенә дә өз-өзлүјүндә хејирхаһ бир мәгсәди әсас көтүрмүш, јә'ни азәрбајчанлы балаларыны мәктәбдән јајындырмаг сә'јләринин гаршысыны алмаға сә'ј көстәрмишдир. Лакин онун бүтүн сә'јләринә бахмајараг һәмин мәгаләләрин идеалист маһијјәти көз өнүндәдир.

Икинчи чәһәт дә будур ки, елә фәалијјәтинин илк дөврләринә аид олан бу мәгаләләриндә дә Ф. Көчәрли бир диндар кими чыхыш етмәсинә бахмајараг фанатизмдән узагдыр. О, халг арасында чәһаләт вә авамлыг јајан моллаларын һәмишә олдуғу кими о заман да әлејһинә кәскин чыхыш етмишдир. «Чағырылмыш гонаглар» («Новое обозрение» гәзети, 27 ијул 1895-чи ил) адлы мәгаләсиндә Ф. Көчәрлинин фанатизм әлејһинә фикирләри даһа бариз шәкилдә ифадә олунмушдур. Бу мәгаләсиндә о, һәр ил мүсәлманларын матәм ајы һесаб етдикләри мәһәррәмдә Ирандан кәлиб чаһил вә авам чамааты сојан молла вә мәрсијәханлары чәсарәтлә ифша едир. Ф. Көчәрли көстәрир ки, күтләнин зәиф чәһәтини јахшы билән бу ојунбазлар өз тамашаларында адамларын үрәјинә нүфуз етмәји вә онларын ән зәиф нөгтәсинә тә'сир көстәрмәји бачарыр, бу јолла да өз чибләрини долдурурлар. Ашура күнү мин бир чилдә кирән Иран лотуларыны амансызлыгла дамғаламаг үчүн Ф. Көчәрли шаһиди олдуғу бир һадисәни тәсвир едир: «Молла Садыг адлы бир фырылдагчынын маһир бир фачиә актјору кими чамаатын арасына кириб әлләмәлик етмәси нәтичәсиндә гочалар вә чаванлар ағлајыр, гадынлар вә ушаглар һөнкүрүр, истисνасыз оларaг һамы һычгырырды... Лакин онлардан һеч кәс нә үчүн вә кимин үчүн ағлајыб өзүнү өлдүрдүјүнү билмирди. Хејли давам едән бу мәнзәрә Молла Садығын өз чиркли алт көјнәјини «мүгәддәс» бир мәтаһ кими әјниндән чыхарыб, халгын үстүнә атмасы илә даһа да хаотик бир вәзијјәт алыр. Куја мүаличә күчүнә малик олан бу мурдар көјнәјин парчаларыны әлә кечирмәк үчүн адамлар бир-бирини дидирләр. Нәзир-

нијаз исә Молла Садығын вә онун ортағы олан сејидин башларына јағыш кими јағыр. Базарын беләчә рәвач тапдығыны көрән лотулар исә бир-биринә көз вуруб күлүмсүнүрләр...»

* * *

Көчәрлинин фәалијјәтинин XX әсрин илк ијирми илини әһатә едән икинчи дөврү дүнја империализминин даһа да јыртычылашдығы, базарлар әлдә етмәк үчүн гудузлашдығы бир дөврә тәсадүф едир. В. И. Ленин мәшһур «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» әсәриндә көстәрирди ки, башга өлкәләри ишғал етмәк, мүстәмләкәләрин вар-јохуну сојуб апармаг, јени базарлар тутмаг империалист дөвләтләр арасындакы мүһарибәләри төрәдән әсас сәбәбләрдир.

Капитализмин ән јүксәк вә ахырынчы мәрһәләси олан империализмин характерик хүсусијјәтини инһисарларын — синдикатларын, трестләрин, милјончу капиталистләр иттифагларынын һөкмранлығы тәшкил едир. Бир овуч инһисарчыларын әлиндә олдугча бөјүк капитал топланмышды. Дахили базары истисмар етмәклә кифајәтләнмәјән капитал мүстәмләкәләрә, игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкәләрә чан атмышды. XX әсрин әввәлләри үчүн бөјүк јер күрәси бир нечә ири капиталист дөвләти арасында бөлүнмүшдү. Лакин өзләрини мүстәмләкә чәһәтдән мәғмун едилмиш сајан алман милитаристләри, хүсусилә һәрбчилик әһвал-руһијјәсиндә олуб, империалист тәчавүзкарларына хас һәр чүр ијрәнч фитнә вә фәсадлардан истифадә едирдиләр. Көчәрлинин алман империализминин харичи сијасәт саһәсиндә тутдуғу бу ријакар мөвгејини ифша едиб лә'нәтләјән «Јаланчы достлуг» адлы мәгаләси бу чәһәтдән чох марағлыдыр. «Јени Иршад» гәзетинин 5 вә 11 октјабр 1911-чи ил тарихли нөмрәләриндә тәфригә һалында чап олунмуш һәмин мәгаләдән ајдын олур ки, Көчәрли империализмин јени базарлар тутмаг, нүфуз вә тә'сир даирәсини кенишләндирмәк, капиталыны артырмаг үчүн көстәрдији һијләләри јахшы баша дүшүрдү. Һәлә биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Көчәрли империалист дөвләтләр арасындакы мүнасибәтләри нәзәрдә тутараг бу мәгаләдә јазмышды: «Сијасәтдә һәр шејдән артыг вә мүгәддәм олан чәлби-мәнфәәт вә дәф'и-мәзәррәтдир. Бурада сәдагәт вә ихласи-гәлб үчүн мәһәл јохдур. Һәр бир дөвләт ән әввәл чалышыр ки, өз гүввәт вә ихтијарыны артырсын. Һәр гисм мәта'ларынын базарына рәвач версин. Бу сәбәбә көрә күл-

ли гошун јығмаға һиммәт сәрф едир. Хүласә, һәр бир дөвләт өз сәлаһыны, өз интересини көзләјиб, белә фикир едир: кимдән аз ја чох мәнфәәт кәсб едә билсәм, өз хејрим үчүн она достлуг көстәриб, чанфәшанлыг едәрәм, јаланчы вә'дләрлә хошһал вә хатирчәм гыларам. Политика будур; әчнәби дөвләтләрдән һәр бириси — хаһ бөјүк олсун, хаһ кичик — бу политиканы ишләдир».

Көчәрли империалистләрин Шәргдә төрәтдији фитнәкарлыглары хүсусилә ајдын көрүр, мүстәмләкә халгларының чох ачыначаглы вәзијјәтә салындығыны ифша едирди. О, Ирана һәср едилмиш мәгаләләриндән бириндә һәмсөһбәтинин дилилә мараглы бир әһвалат нәгл едир.

...Дәмир јолунун вә башга аз-чох әлверишли нәглијјат васитәләринин олмадығы Әрәбистан јарымадасындакы сусуз сәһраларда јалныз чох узаг јол гәт едә билән дәвә карванлары һәрәкәт едир. Бә'зән елә олур ки, тамамилә јорулмуш дәвәләрдән бири даһа јеријә билмир. Белә һалларда сарванлар әлдән дүшмүш дәвәнин јүкүнү көтүрүр, бәдбәхт һејваны јалгыз бурахыб, јолларына давам едирләр. Карван узаглашандан сонра гаш гаралыр, сәһранын вәһши сакинләри һәр тәрәфдән дәвәнин үстүнә һүчум чәкиб, ону дири-дири парчалајырлар. Мүгавимәт көстәрмәјә әсла тагәти галмамыш јазыг һејванын инилтиси әтрафа һаким кәсилмиш сүкуту позур. Һазыркы Иранын да вәзијјәти беләдир. Индики һалда тамамилә һәмин вәһши һејванлара охшајан дикәр дөвләтләр көмәксиз, мүдафиәсиз Ираны бөлүшдүрмәјә һазырдырлар... («Иранын ојанмасы», «Отголоски» гәзети, 4 август 1906-чы ил). О заман Ираны дидиб парчаламаг үчүн фүрсәт көзләјән бејнәлхалг империализмин јыртычы тәбиәти бу парчада чох тутарлы бир мүгајисә илә ифша едилмишдир.

* * *

Көчәрлинин публисистикасында халглар достлуғу башлыча мөвзулардан бирини тәшкил едир. Азәрбајчан халгынын башга халгларла достлуғу тарихини вәрәгләркән, Көчәрлинин көстәрдији нәчиб хидмәтләр бу тарихин тәгдирәлајиг сәһифәләриндән бири кими нәзәри чәлб едир.

Көчәрли вәтәнпәрвәрлик дујғулары илә јашајан, халгыны үрәкдән севән вә бүтүн өмрүнү она һәср едән бир тәнгидчи — вәтәндаш иди. О, вәтән вә вәтәнпәрвәрлик мәфһумларыны мәһдуд мә'нада дејил, чох кениш мә'нада көтүрүрдү. Көчәрли үчүн «вәтән бир анадан олдуғу ев, мәһлә, кәнд вә ја шәһәр» олмајыб, елә кениш вә вүс'әтли

бир өлкәдир ки, онун һәр бир нөгтәси өвлады үчүн әзиздир. Лакин Көчәрли өз әзиз вәтәнинин кәләчәјини, хошбәхтлијини вә истигլалијјәтини һеч бир вахт башга халгларын сәадәтиндән ајырмыр, онларын бирини дикәринә гаршы гојмур, әксинә, дикәр халгларла меһрибан вә сәмими достлуг әлагәләринин инкишаф етдирилмәси уғрунда ардычыл мүбаризә апарырды. Көчәрли һаглы олараг бу фикирдә иди ки, мүхтәлиф халглар арасында әлагәләр гаршылыглы һөрмәт, е'тимад вә хејирхаһ мүнасибәтләр әсасында гурулмалы вә даһа да инкишаф етдирилмәлидир. Ејни заманда о, башга халглары әсарәт алтына алмаг, онларын истиглалијјәтини, мәдәнијјәтини, адәт вә ән'әнәләрини мәһв етмәк нијјәтиндә оланларын амансыз дүшмәни иди. Тәсадүфи дејил ки, Көчәрли азлыгда галан халгларын һүгугсузлуғуна гаршы чәсарәтли чыхышлар едир*, алман ирг «нәзәријјәчиләри»ни амансызчасына гамчылајырды. О көстәрирди ки, алман императору Вилһелм өз фәрманларында империјанын гәсбкарлыг сијасәти үчүн кара кәлмәјән «инсаф, мүрвәт, әдаләт, инсанијјәт, үхүввәт вә мәһәббәти бош вә бимәзмун ләфзләр һесаб едир»**. Јер үзүндә алманлара аид һәр нә варса, һамысыны мүгәддәсләшдирән, идеаллашдыран, бүтүн башга халгларын мә'нәви сәрвәтләринә исә хор бахан милитарист әһвал-руһијјәсини тәблиғ едәнләрә гаршы чыхан Көчәрли јазырды: «Онларын дедијиндән бу чыхыр ки, дүнјада варса да, јохса да бир Алманија дөвләтидир. Бу дөвләт елм, әхлаг, култура чәһәтинчә саир дөвләтләрдән башдыр... Алманија кәрәкдир ағалыг вә һөкмранлыг еләсин, башга дөвләтләр онун әмринә мүт'и олуб, һөкмләрини ихлас вә еһтирам илә јеринә јетирсинләр».

Көчәрли тәчавүзкар империалист дөвләтләринин өз һәрби мәгсәдләринә наил олмаг үчүн гызышдырдыглары мүһарибәләри бәшәријјәт үчүн бөјүк фәлакәт адландырырды. Һәлә 1905-чи илдә рус-јапон мүһарибәсинин гуртармасы мүнасибәтилә јаздығы бир мәгаләдә о, мүһарибәләрин халглара ағыр мадди вә мә'нәви зәрбә вуруб, онлары бәдбәхтликләрә вә мәһрумијјәтләрә сүрүдүјүнү көстәрмишди. Көчәрли јазырды ки, мүһарибә һәр бир халгын кәләчәји олан минләрлә чаванын һәјатыны пуч едир, ата вә аналары оғулсуз, аилә вә ушаглары һамисиз, атасыз вә јетим гојур.

* Ф. Көчәрли. «Азәрбајчанлыларын маарифләнмәси мәсәләсинә даир». «Каспи» гәзети, 4 јанвар 1906-чы ил.

** Ф. Көчәрли. «Алманларын тә'лим вә тәрбијәси», «Јени Игбал» гәзети, 21 декабр 1915-чи ил.

Дикәр тәрәфдән күлли мигдарда мадди вәсаит тәләб едән мүһарибәләр нәтичәсиндә өлкәнин дахили вәзијјәти зәифләјиб, ачыначаглы бир һал алыр. Буна көрә дә Көчәрли халглары ајыг олмаға, онларын башлары үзәриндә аловланан мүһарибә одуну вахтында сөндүрмәјә чағырырды. Онун дөврүнүн ән бөјүк фачиәләриндән бири олан ермәни — мүсәлман гырғыны әлејһинә чыхышлары да чох гијмәтлидир.

Мә'лум олдуғу кими, 1905-чи илин јанварында Петербургда чар мүтләгијјәтинә гаршы аловланан үмумхалг һәрәкатынын тә'сири нәтичәсиндә учгарларда ингилаби мүбаризә јени бир вүс'әт тапмышды. Бу заман Азәрбајчанда да вәзијјәт күндән-күнә кәркинләширди. Фәһләләрин ингилаби мүбаризәсинин күчлү јүксәлишиндән горхуја дүшән чар һөкумәти вә јерли истисмарчылар (1905-чи илин февралында фитнәкарлыг едиб, азәрбајчанлылар илә ермәниләр арасында силаһлы тоггушма төрәтдиләр (Бу барәдә бах: «Азәрбајчан коммунист партијасынын тарихи», I һиссә, Бакы, Азәрнәшр, 1958, сәһ. 91).

Әсрләрин гоншусу олуб, сәмими достлуг мүнасибәтләри әсасында јашајан ермәниләр вә азәрбајчанлылар арасында гардаш гырғыныны јатырмаг вә она тамамилә сон гојмаг үчүн болшевик тәшкилатлары чох чидди тәдбирләр көрүр, эксингилабын бу алчаг маневрини ифша етмәк үчүн кениш фәалијјәт көстәрирдиләр. Бу заман Азәрбајчандакы болшевик органлары олан «Һүммәт», «Дә'вәт-Гоч» кими гәзетләрин сәһифәләриндә гардаш гырғыныны јатырмаға, әл-әлә вериб, үмуми дүшмәнә гаршы вурушмаларда бирләшмәјә чағыран мүбариз руһлу мәгаләләрә кениш јер верилирди, «Дә'вәт-Гоч» гәзетинин 17 ијул 1906-чы ил тарихли нөмрәсиндә чап етдирдији мәктуб көстәрир ки, һәр ики халгын тарихинин гара сәһифәләрини тәшкил едән бу гырғын күнләриндә Көчәрли һәмин гәзетләри, хүсусилә «Дә'вәт-Гоч»у мүнтәзәм олараг изләјир, онун сәһифәләриндә халглар достлуғуна чағыран материаллары һәвәслә охујур, өзү дә бу јолда фәалијјәтини кенишләндирирди.

«Дә'вәт-Гоч»ун редаксијасына мүрачиәтлә Көчәрли јазырды ки, азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында сулһ вә барышығын бина тутмасына чалышмағыныз һәр бир шејдән артыг бизи шад едәјир. «Әкәрчи ермәни-мүсәлман иғтишашында Шуша гәл'әсиндә һәгирин еви ичинин әчнасы илә јаныб тәләф олубдур, дајын вә онун ики нәфәр чаван ушаглары гәтлә јетибдир, бунунла белә, мән үрәјимдә бүғз вә әдавәт билмәјиб, буну анчаг арзу едирәм ки, бу ики гоншунун арасында шејтанын иғва вә вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад көтүрүлсүн вә јенә ирәлики меһрибанчылыг вә достлуг онларын јерини тутсун. Бир һалда ки, биз јәгин етдик, һәр ики тәрәфи бир-бири илә вурушдуран вә јек-дикәринин үстә галхызан үчүнчү бир дүшмәндир, онда бизә вачиб олан будур ки, һаман дүшмәнин вәсвәсәсинә бир дә алданмајаг вә бирләшиб, онун дәф'инә вә биздән кәнар олмасына чарәләр тапаг. Анчаг бу јолла биз өзүмүзү дүзәлдиб, ничат тапа биләрик, анчаг бүғз вә әдавәти билмәррә унудуб, достлуг әлини бир-биримизә узатмагла гүввәт вә хәтирчәмлик һасил едә биләрик. Һәркаһ бундан сонра биз бир-биримизә инаныб е'тимад вә е'тибар етсәк, онда бизи барышдырмаға вә аралыгдан низа вә фәсады көтүрмәјә нә Галашапов лазым кәлир, нә Левистки вә гејриси. Ермәни вә азәрбајчанлы онлара ариз олан бу гәдәр фәлакәт вә мүсибәтдән сонра кәрәкдир дүрүст фикир едиб, өз ишләриндән вә өз етдикләри инсафсыз вә әгилсиз әмәлләриндән пешиман олалар, барышмағы өзләри лазым вә вачиб биләләр. Анчаг о барышыг мөһкәмдир ки, о, тәрәфләрин ризасы вә хаһиши илә әмәлә кәлир. Зорла вә тә'кид илә баһәнә кәлән барышыг мөһкәм ола билмәз вә һансы тәрәф бу ишдә артыг ағыл, мүрүввәт вә сәдагәт көстәрсә, өзүнә јетән зәрәри нәзәрә алмајыб, әввәлчә сулһ әлини доста узатса, о тәрәфә сәд афәринләр олсун! Үмидварам ки, тезликчә һәр ики тәрәф бир-биринә сулһ әлини узада вә аралыгдан әдавәти билмәррә көтүрә... («Дә'вәт-Гоч» гәзети, 17 ијул 1906-чы ил).

Бу сәтирләр өлмәз М. Ә. Сабирин бир ил әввәл јаздығы «Бејнәлмиләл» ше'рини хатырладыр («Һәјат» гәзети, 1 ијул 1905-чи ил). Көчәрлинин «бу ики гоншунун арасында шејтанын әғва вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад» ифадәсилә Сабирин:

Фитнеји-иблиси-мәл'ун олду накаһ ашкар...

мисрасы арасындакы үмуми чәһәт бу гардаш гырғынларынын әсл сәбәбкарлары һаггында һәр ики мүәллифин ејни фикирдә олмасыдыр. Һәм Сабир, һәм дә Көчәрли ачыгча көрүрдүләр ки, бу бөјүк бәланын әсл мүгәссирләри мәһз јерли чар һакимләридир. Фитнәкарлыгла төрәдилмиш бу гырғынын кимин мәнафејинә хидмәт етдијини Көчәрли башга бир мәгаләсиндә даһа ачыг шәкилдә көстәрир, чар мә'мурларынын бу кампанијада барышдырычылыг ролу ојнајачағыны дүшүнән садәлөвһләрә чәкинмәдән хәбәрдарлыг едирди: «Рус мә'мурлары вә саһиб-мәнсәбләри үчүн һеч бир тәфавүтү јохдур: ја ермәни тајфасы гырылыб тә-

ләф олду, ја мүсәлман, һәр тәрәф позғун вә пәришан олса, онлара салаһдыр, онлара хејирдир» («Шуша фачиәсинә даир», «Иршад» гәзети, 30 ијул 1906-чы ил). Буна көрә дә Көчәрли бу дәһшәтли гырғына сон гојмаг үчүн ондан «хејир көтүрәнләри» ифша едиб, арадан чыхармаға чағырырды: «Бизим баш тәклифимиз арамызда олан фитнәкарлары вә фәсадчылары биһөрмәтлик илә ичәримиздән чыхарыб кәнар етмәкдир. Биз өзүмүз кәрәкдир башымызын чарәсини едәк: сулһ, әмнијјәт, иттифаг бизим өзүмүзә бағлыдыр». Бу парчалары охујаркән «иблисин» фитнәсиндән данышан Ф. Көчәрлинин кимләри нәзәрдә тутдуғу тамамилә ајдынлашыр. Көчәрли «Дә'вәт-Гоч»ун сәһифәләриндән кур сәслә һәр ики тәрәфә мүрачиәт едәрәк, әввәлки инам вә е'тибары бәрпа етмәјә, мүтләгијјәт, нүмајәндәләрини кәнар едиб, барышмаға чағырырды.

Һадисәләрин кедишини бөјүк бир һәјәчан вә диггәтлә изләјән Ф. Көчәрли кәркинлијин азачыг зәифләдијини көрән кими, тәрәфләри сулһә даһа да һәвәсләндирмәк үчүн јенә дә хүсуси бир мәктубда мәтбуатда чыхыш етмишди («Знание» гәзети, 4 нојабр 1906-чы ил). Көчәрли һәмин мәктубунда Гарабағда чамаатын сулһә бөјүк мејл көстәрдијини, әсас әһалиси азәрбајчанлылардан ибарәт олан Ағдам, Бәрдә вә Тәртәрдәки һәфтәбазарларына артыг ермәниләрин дә кәлдијини, азәрбајчанлыларын ермәниләри күләрүзлә гаршыладыгларыны бөјүк фәрәһ һиссилә тәсвир етмиш, әмин олдуғуну билдирмишди ки, бу гәдим гоншулар арасында әввәлки достлуг мүнасибәтләри јенә дә јолуна салыначаг вә мөһкәмләнәчәкдир.

Тә'лим просесиндә бејнәлмиләл тәрбијәнин чох бөјүк ролуну јүксәк гијмәтләндирән Көчәрли рус дилинин Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрис едилмәси әлејһинә чыхан вә бу тәдбири тәкфир едән мүртәче моллалары ифша едир, маарифин инкишафында халгымыза бөјүк хидмәтләр көстәрмиш рус мүәллими Чернјајевскинин адына Шамахыда мәктәб ачмаг тәклифини ирәли сүрүрдү. О, ана дилинин Гафгаз мәктәбләриндә өз лајигли јерини тутмасы уғрунда апардығы мүбаризәдә дә тәкчә Азәрбајчан дилини нәзәрдә тутмур, ејни еһтирас вә гүввә илә ермәни вә күрчү дилләринин дә тәдрисинә һөкумәт идарәләринин фикир вермәдијини тәнгид едирди. Көчәрли көстәрирди ки, «Азәрбајчан, ермәни вә күрчү дилләринин тә'лими дөвләт мәктәбләриндә кимназија вә реалны школлардан, мүһүм вә үмдә дәрсләрдән һесаб олунмајыр, «хала, хәтрин галмасын» — дејә онлары да програма дахил едибләр» («Шәрги-Рус» гәзети, 25 мај 1903-чү ил).

Көчәрлинин өз фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә халглар достлуғу уғрунда мүбаризәдә ардычыл бир мөвге тутдуғуну көстәрмәк үчүн буну да гејд етмәк лазымдыр ки, о, Азәрбајчан мүәллимләри, алимләри јазычы вә шаирләри һаггында олдуғу кими, рус, ермәни вә күрчү халгларынын да әдәбијјат, маариф вә мәдәнијјәт хадимләри һаггында мәһәббәт вә еһтирам долу мәгаләләр јазмышдыр. Мисал үчүн, онун Ирәванда чалышан кәнч рус алими А. И. Дурдыјев, Горидәки ермәни педагогу С. Д. Арутјунов, исте'дадлы күрчү педагогу Н. О. Ломаури вә башгалары һаггында мәгаләләрини көстәрмәк олар. Хүсусилә «Көзәл тајфа, гәрибнәваз, садәдил, ачыг үзлү, ширин сөзлү, һалал, кин вә күдурсуз, нәчиб бир милләт» адландырдығы күрчү халгынын көркәмли әдиби олан А. Серетели һаггында* мәгаләләриндә, һабелә ермәни драматургу Г. Сундукјан һаггында мәктубунда** Көчәрли онларын миллијјәтиндән асылы олмајараг, һамыја ејни көзлә бахдыгларыны, халглары бирлијә, гардашлыға чағырдыгларыны бариз шәкилдә нәзәрә чарпдырыр, беләликлә дә азәрбајчанлыларын рус, күрчү вә ермәни халгларына бәсләдији мәһәббәти даһа да артырырды. Көчәрли «исте'дадына пәрәстиш етдији» Габриел Сундукјанын јарадычылығыны, хүсусилә драматургун «Ахшам сәбри хејирли олар» комедијасыны јүксәк гијмәтләндирмиш, бу «бөјүк һуманистин» вәфатыны тәкчә ермәниләр үчүн дејил, Гафгазда јашајан бүтүн халглар үчүн «әвәзсиз итки» адландырмышды. О, башлыча мөвзусу халглар достлуғу вә гардашлығы идејасынын тәрәннүмүндән ибарәт олан бөјүк күрчү шаири А. Серетелинин јарадычылығындан еһтирамла бәһс едирди: «Акаки Серетелинин үмдә арзусу вә баш фикри мәһәббәт вә гардашлыгдыр. Кәләчәк заманда һамы милләтләрин бирләшиб иттиһад вә иттифагда гардаш кими меһрибан доланмаг арзусу шаирин тәбини күшадә едиб, онун хәјалатыны уча мәгамларда кәздирир вә бу үмуми иттифагын зиддинә кедән тәәссүбкешләри, нифаг вә зиддијјәт тохуму сәпәнләри вә үрәкләрдә кин вә әдавәт бәсләјәнләри вә филчүмлә һагг үзүнә пәрдә чәкәнләри нифрәт илә јад едиб, лә'нәт дамғасыны онларын алнына басыр... Серетели үчүн һамы милләтләр мүсавидир вә бир-биринә гардашдыр. Шаирин ибадәт ејләдији мә'бәдкаһда бүтүн инсанијјәт сығыша билир. Онун үчүн килсә, мәсчид вә јәһудиләрин синагогу јександыр. Чүнки һәгигәтдә һәр бир милләтин кетдији јол әлавә

* «Тәрәгги» гәзети, 8—12 декабр 1908-чи ил.
** Тифлисски листок» гәзети, 29 март 1912.

исә дә, мәгсәди бирдир... Бу барәдә Серетели бизим шүәрадан мәрһум Абдулла бәј Асини вә Һачы Сејид Әзим Ширванини јада салыр ки, онларын да мәсләк вә әгидәси, баш арзулары үмуми бәшәрин вә инсанијјәт аләминин сәадәтидир, нәинки јалныз бир гөвмүн ничаты». «Күрчү шаири Акаки Серетелинин јубилејинә даир» адлы мәгаләсиндә гардаш күрчү халгынын ән јахшы оғул вә гызлары үчүн сәчијјәви олан мәрдлик, вәтәнпәрвәрлик, милли гејрәт кими кејфијјәтләрә өз азәрбајчанлы охучуларында һүсн-рәғбәт ојатмаг мәгсәдилә Көчәрли А. Серетелинин мәнзум һекајәләриндән биринин мәзмунуну ашағыдакы тәрздә шәрһ едирди. Күрчү хатынларындан бири үч оғлуну вәтәни горумаг үчүн даваја көндәриб, бөјүк изтираб ичиндә онлардан хәбәр көзләјир. Бу әснада чәбһәдән кәлән олур, гејрәтли ана мәтанәти-гәлб илә ондан тәвәгге едир ки, һеч бир шеји кизләтмәјиб, оғланлары барәдә она дүрүст хәбәр версин. Чәбһәчи үрәк јанғысы илә чаваб верир ки, сәнә гара хәбәр кәтирмишәм. Арвад артыг сөјләмәјә мачал вермәјиб дејир: «Бу барәдә данышма, сөјлә көрүм, һансы тәрәф галиб олду, вәтәнимиз саламатдырмы, јохса дүшмән әлинә дүшүбдүр? Хәбәрчи она тәсәлли вериб дејир: «Горхма ханым, күрчүләрин гылынчы кәскиндир вә һүнәри артыг. Биз дүшмәнә галиб кәлдик». Буну ешитчәк ана аллаһа шүкүр едир вә оғланларыны сорушур. Чәбһәчи онун бөјүк вә кичик оғлунун вәтән уғрунда гәтлә јетишмәјини хәбәр вердикдә көзләриндән ики дамла јаш салыб дејир: «Мән онлары вәтәни горумаг үчүн бәсләмишдим. Бәс ортанчыл оғлум гардашларынын интигамыны алдымы?» Чәбһәчи дејир: «Хејр, ханым, бу барәдә сәнә тәсәлли вермәкдә ачизәм. Ортанчыл оғлун дүшмәнин һүчумундан горхуб гачды, гардашлары вурушан заман о, мешәдә јарпаглар алтында кизләнмишди». Бу хәбәр бичарә ананын чанына ләрзә салыр, уча сәслә фәрјад едир вә сачларыны јолур, јахасыны ачыб, әмчәкләрини әлинә алыб дејир: «Сәни јох оласан ки, белә горхаг оғул бәсләдин вә мәни төһмәт алтында гојдун.

Әсәрин шәрһини Ф. Көчәрли бу сөзләрлә гуртармышды: «Бизим ханымлар үчүн шајан-ибрәт бир һалдыр». Бу чүмлә онун бөјүк арзуларындан биринин чох јығчам ифадәси иди. Ихтисасча мүәллим олан Көчәрли ана вә бачыларын мәһз бу чүр гәһрәманлыг нүмунәләри әсасында, тәмәннасыз вәтәнпәрвәрләр кими тәрбијә олунмасыны истәјирди. Көчәрли истәр күрчү, рус, әрәб, ермәни, инкилис әдәбијјатына даир јазанда, истәр рус дилиндән бәдии әсәрләр тәрчүмә едәндә, истәрсә дә Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәлә-

Ф. Көчәрлинин арвады Бадсәба ханым.

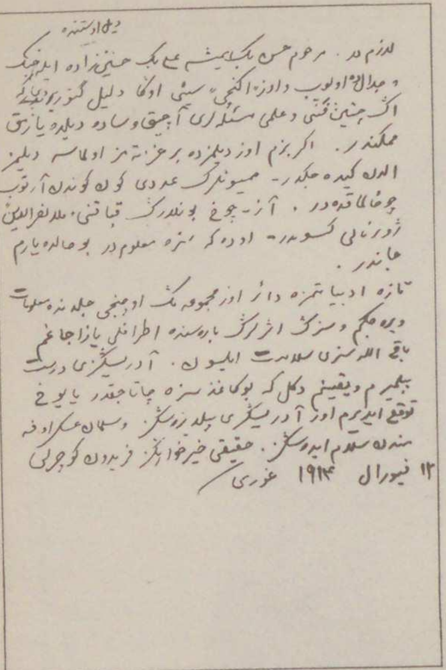

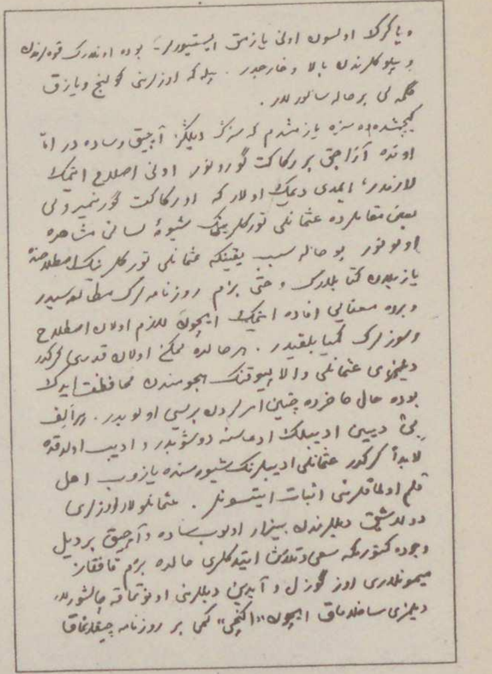

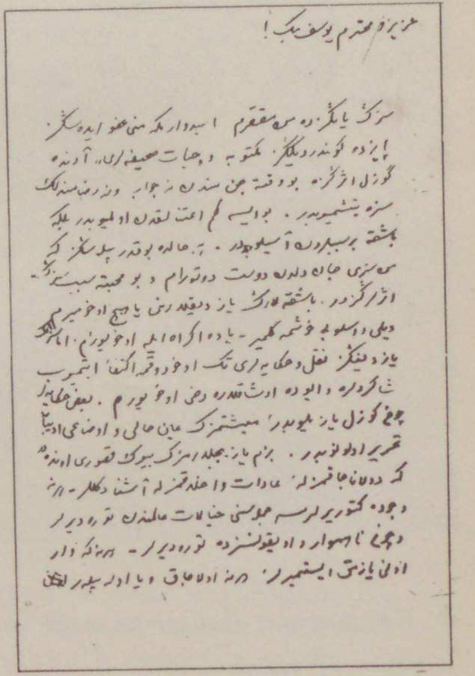

Ф. Көчәрлинин Горидән Ј. В. Чәмәнзәминлијә јаздығы 12 феврал 1914-чү ил тарихли мәктубу.

рини рус дилинә тәрчүмә етмәк* вә классикләримиз һаггында русча мәгаләләр јазмаг јолу илә онлары тәблиғ едәндә онун әсас мәгсәди мәһз халглар арасында достлуг мүнасибәтләрини инкишаф етдириб мөһкәмләтмәкдән ибарәт олмушдур.

* * *

Көчәрли әдәби фәалијјәтә кечән әсрин 85-чи илиндән башласа да, онун јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврү XX әсрин әввәлләринә вә хүсусилә 1905-чи илин ингилабындан сонракы илләрә тәсадүф едир. О, мәһз бу илләрдә өзүнүн «Азәрбајҹан татарларыны әдәбијјаты», «Мирзә Фәтәли Ахундов», «Балалара һәдијјә» китабларыны чап етдирмиш, Азәрбајҹан фолклору нүмунәләриндән «Сајачы сөзләри»ни вә «Валеһин нәғмәси»ни топламыш, мүасирләри олан Н. Вәзиров, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Ә. Сабир, Н. Нәриманов һаггында мәгалә вә мүлаһизәләрини чап етдирмиш, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов кими рус шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр тәрчүмә етмиш вә нәһајәт, мәшһур «Азәрбајҹан әдәбијјаты»ны јазыб гуртармышдыр. Мәһз бу илләрдә Көчәрли әдәбијјатымызда нисбәтән чох кәнҹ олан тәнгид саһәсини зәнкинләшдирмиш вә онун јени инкишаф мәрһәләсинин әсасыны гојмушдур.

Көчәрли һәјатын ин'икасы һесаб етдији әдәбијјатын халгын инкишафында бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуна дәрин инам бәсләјән тәнгидчи иди. Мүртәче феодал-руһани әдәбијјаты илә мүтәрәгги идејалар тәблиғ едән јени әдәбијјат арасында мүбаризәләрин кенишләндији XX әср шәраитиндә реализм, хәлгилик, бәдии дил вә сәнәткарлыг кими ән мүһүм проблемләрин һәллиндә Көчәрли халг мәнафеји ҹәбһәсиндән чыхыш едирди. Үмумијјәтлә әдәбијјатымызда кетдикҹә күҹләнән һәјаты реалистҹәсинә тәсвир етмәк мејлләринә гол-ганад вериб, дүзкүн истигамәтләндирмәк бир тәнгидчи кими Көчәрлинин башлыҹа јарадычылыг мәгсәдләриндән бири иди.

Көчәрли һәмишә бәдии јарадычылыг иши үчүн реализми мәһәк дашы һесаб етмиш вә һәјат һәгигәтләринин бәдии күзкүсү олан әсәрләри чох јүксәк гијмәтләндирмишдир. Тәнгидчи көстәрирди ки, «мәһәл вә заманын өвза вә әһвалыны ејнилә јазмаг чох көзәл гајдадыр... Бунун үмдә шәр-

* М. Ф. Ахундов. «Алданмыш кәвакиб» (рус дилиндә), тәрҹүмә едәни Ф. Көчәрли, «Кавказски вестник» мәҹмуәси, № 5, 1901.

164—7

ти будур ки, ачыг дилдә јазылсын вә јазылан һал вә өвза һәгигәтә мүғајир олмасын» (А. Шаиг мәктубдан. 26 мај 1911-чи ил). Демәли, Көчәрли јазычылардан јашадыглары дөврүн вә шәраитин, јә'ни мүасир чәмијјәтин тәсвирини верән әсәрләр тәләб едир, һәм дә бу әсәрләрдә һәјат һәгигәтләринә садиг галмағы вә халгын баша дүшмәси үчүн садә дилдә јазмағы тәләб едирди. Тәк-тәк истисналары чыхмаг шәртилә о дөврүн Азәрбајчан әдәби тәнгидиндә «реализм» истилаһынын ишләдилмәдијини хатырлатсаг, көрмәк дә чох чәтин дејил ки, тәнгидчи бурада мәһз реализмин мүһүм принсипләрини нәзәрдә тутмушдур. Бу нөгтеји-нәзәрдән Көчәрлинин, мүасири олан јазычы достларына көндәрдији бә'зи мәктублар чох мараглыдыр. Һәмин мәктублардан бирини индичә јухарыда хатырлатдыг. Јусиф Вәзирә јазмыш олдуғу 12 феврал 1914-чү ил тарихли мәктубунда исә тәнгидчи бә'зи јазычыларын реализм мөвгеләриндән узаглашмасыны чох чидди јарадычылыг гүсуру һесаб едәрәк јазырды: «Бизим јазычыларымызын бөјүк гүсуру ондадыр ки, доланачағымызла, адәт вә әхлагымызла ашна дејилләр, һәр нә вүчудә кәтирирләрсә, чүмләсини хәјаләт аләминдән төрәдирләр вә чох наһамвар вә ујғунсуз да төрәдирләр» (Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Ј. В. Чәмәнзәминли архиви, Г-13 (269). Јусиф Вәзирин «Једди һекајә»* мәчмуәсиндәки һекајәләрдә өзүнү көстәрән реализм, һәјат һәгигәтинин бәдии ин'икасы тәнгидчинин диггәтини хүсусилә чәлб етмиш. буна көрә дә о. һәмин әсәрләрин мүәллифини «чани дилдән дост тутдуғуну» е'тираф етмишди.

Көчәрли халг һәјаты үзәриндә ардычыл јарадычылыг мүшаһидәләри апармағын вә өјрәнмәјин бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрирди. А. Шаигин бир сыра ше'р вә һекајәләриндә о заманкы керчәклијин дүзкүн әкс етдирилмәсинин бир сиррини дә тәнгидчи јазычынын халгла, ади зәһмәт адамлары илә гајнајыб-гарышмасында, онун көзәл нәтичәләр верән сәјаһәтләриндә, бу сәјаһәтләри заманы апардығы чидди һәјат мүшаһидәләриндә көрүрдү. Онун А. Шаигә јаздығы бир мәктубда дејилир: «Бу јај фәслинин бир һиссәсини Диличан дағларында кечирмәјиниз бисәмәр галмајыбдыр... Бизим дағларын көзәл мәнзәрәләри тәб'иише'ријјәнизә бир нөв тәһрик вериб, тәзә фикирләрин, тәзә

* Ј. В. Чәмәнзәминли. «Једди һекајә», Бакы, 1912. Китаба јазычынын «Диванә», «Јени фарс» «Чүмә ахшамы», «1905-чи ил» «Мәшәди вә Кәрбәлајы», «Һачы», «Мүслимәнин сәркүзәшти» адлы хырда һекајәләри дахилдир.

хәјалларын доғмасына сәбәб олубдур. (А. Шаигә көндәрилмиш 10 октјабр 1910-чу ил тарихли мәктубдан. Әсли јазычынын архивиндәдир). Көчәрлинин реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәси тәкчә онун мәктубларында дејил, китаб вә мәгаләләриндә дә ардычыл сурәтдә давам етмишдир ки, һәмин китаб вә мәгаләләр тәһлил олунаркән биз бу мәсәләнин үзәринә бир даһа гајыдачағыг.

Ф. Көчәрлинин тәнгидчилик фәалијјәтинә башламасы әдәби-ичтимаи мүбаризәләрин чох мүрәккәб бир дөврүнә тәсадүф едирди. «Сәнәт сәнәт үчүндүр» еһкамына хидмәт едән буржуа әдәби-нәзәри фикри, хүсусән онун идеологу олан Әһмәд бәј Ағајев бәдии јарадычылыг аләминә бөјүк арзулар, али мәгсәдләрлә атылан Азәрбајчан зијалыларына гаршы амансыз мүбаризә апарыр, онлара кәскин һүчумлар едирдиләр. Профессор Хејрулла Мәммәдовун «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчанда әдәби һәрәкат (1880—1905)» адлы докторлуг диссертасијасында дүзкүн мүәјјән етдији кими, М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән јазычылара гаршы мүбаризә Ә. Ағајевин фәалијјәтинин башлыча истигамәтини тәшкил едирди. Онун «Бизим педагогларымыз» Шекспирин «Отелло»су вә Шиллерин «Гачаглар»ы Азәрбајчан дилиндә», «Азәрбајчан халг поезијасынын тәчрүбәсиндән очеркләр» мәгаләләри вә бә'зи ресензијалары Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишаф јолу гаршысында сәдд чәкмәк, онун сағлам халги гүввәләрини, хүсусән, кәнч јазычылары һәвәсдән салмаг, фајдалы әдәби јарадычылыг јолундан узаглашдырмаг мәгсәди күдүрдү. Әксәријјәти мүәллимликлә мәшғул олан бу јазычыларын јүз ишин ичиндә гәләм алыб һасилә јетирдикләри вә чох бөјүк чәтинликлә нәшр етдирдикләри драм вә нәср әсәрләринә чәкилән зәһмәт Ә. Ағајевин нәзәриндә «вахт өлдүрмәк» иди. О, белә һесаб едирди ки, Азәрбајчанын гәләм саһибләри драматик исте'даддан мәһрумдурлар. Буржуа мүһәрриринин нәзәриндә педагог-јазычыларын гәләмә алдыглары драм әсәрләри доғулдуглары күндә дә ишыг үзү көрмәдән өлүрләр. Драматуркијанын сосиал-милли еһтијачлардан јарандығыны баша дүшмәк истәмәјән Ә. Ағајев бу јазычылара драматург демәји белә рәва көрмүр, она көрә дә драматург сөзүнү дырнагда јазырды. Онун фикринчә, «Азәрбајчан... өз мә'нәви инкишафында чох керидә галыб, һәтта Авропада олан фикир чәрәјанларыны мәнимсәмәк үчүн белә јетишмәјибдир». Белә бир шәраитдә Азәрбајчан мүәллим вә јазычыларынын рус мәдәнијјәти тә'сири илә драм вә нәср әсәрләри јазыб, онларда бөјүк ичтимаи мәсәләләр галдырмаларыны Ә. Аға-

јев күчәдә дуруб, ондан-бундан сәдәгә истәјән диләнчинин дәбдәбә ичиндә јашамаг иддиасына охшадырды. Педагог вә јазычыларын фәалијјәтини сијасәтлә һеч бир әлагәси олмајан мәсәләләрә доғру истигамәтләндирмәк мәгсәдилә Ә. Ағајев онлара... астрономија вә тәбиәтшүнаслыға даир мәгаләләр тәрҹүмә едиб, бу јолла биликләри јајмағы, өз ишләриндә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламагла мәһдудлашмағы мәсләһәт көрүрдү. Өзүнүн јанлыш, гејри-елми, гәрәзли мүлаһизәләриндә һәддини ашан Ә. Ағајев «јазычылыг хәстәлијинә тутулмуш» һесаб етдији ҝәнҹ драматурглары һәтта инандырмаға чалышырды ки, һеч бир драм, һеч бир комедија... инсан мә'нәвијјатына һеч бир јенилик кәтирмәмишдир... Нә Шекспир, нә Молјер... бүтүн бунларын бөјүклүјүнә бахмајараг, астрономијаны тәблиғ едән бир сәјјаһ гәдәр дә хејир вермәмишләр. Проф. Х. Мәммәдовун һаглы олараг көстәрдији кими, Ә. Ағајев Молјер вә Шекспир кими дүнја әдәбијјаты корифејләринин адларыны тәсадүфи чәкмирди. Бурада онун өзүнә мәхсус бир мәнтиги варды. О демәк истәјирди ки, әкәр дүнјача мәшһур олан бу классикләр халга хејир верә билмәмишләрсә, бизим ҝәнизадәләр, вәзировлар, һагвердијевләр, нәримановлар нә верә биләрләр? Буна ҝөрә дә ән јахшы јол куја бәдии јарадычылыгдан узаглашмагдыр...

Көчәрлинин бир әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи кими бүтүн фәалијјәти, һеч бир шәхси гәрәз күдмәјән публисист вә мүтәрҹим иши, нәһајәт, маарифчи идеалы өз мүтәрәгги хәлги принсипләри е'тибарилә Ә. Ағајевин консепсијасына дабан-дабана зидд иди. Көчәрли Низамидән М. Ф. Ахундова гәдәр бөјүк тарихи бир јол кечмиш Азәрбајҹан әдәбијјатынын сонракы мәрһәләдә бир мүддәт көркәмли әсәрләрлә парламамасындан бәдбинләшмир, әдәбијјатын јени гүввәләринә ҝениш мејдан верилмәсини арзулајыр, бу күн өзүнүн илк ҝәләм тәҹрүбәсилә чыхыш едән исте'дадлар арасында сабаһын Ҹ. Мәммәдгулузадәсини, М. Ә. Сабирини, А. Шаигини, Н. Нәриманов вә Ә. Һагвердијевини ахтарыр, бу бөјүк мәгсәдинә доғру сәбирлә, тәмкинлә, нечә дејәрләр, аддым-аддым ирәлиләјирди.

Көчәрлинин илк тәнгиди әсәри 1895-ҹи илдә чап етдирдији «Азәрбајҹан комедијалары» адлы мәгаләдир. Тәнгидчинин бу илк ири һәҹмли мәгаләсини мәһз драматурҝијаја һәср етмәсинин сәбәби дә мараглыдыр. М. Ф. Ахундов кими Көчәрли дә чох әһәмијјәтли жанр һесаб етдији драм жанрынын инсанларын әхлагыны јахшылашдырмагда бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олдуғуна инаныр, көһнәлмиш гәсидә, мәрсијә әдәбијјатынын о дөврдә һәлә дә фәалијјәт

көстәрмәкдә олан нүмајәндәләринә гаршы јени мүәллифләри, М. Ф. Ахундовун ачдығы јолла кедиб, драм әсәрләри јазан сәнәткарлары гојурду. Бу мәгаләсиндә Көчәрли фарс әдәбијјатынын мүртәҹе голунун тә'сири алтында формалист гәзәлләр јазан, «күлүн бүлбүлә мејлин»дән, «ај үзлү, сәрв бојлу, тути дилли көзәлләрдән» баш ачыб, һәјата енмәјән, мүасирләриндән јазмајан, күнүн тәләбләринә ҹаваб вермәјән шаирләри ериотикләр (ешг дүшкүнләри) адландырырды. О ачыгча јазырды ки, бу ҹүр шаирләрин «ала-бәзәк јазылары форма вә мәзмунҹа јекнәсәг олдуғундан, ҹамааты безикдирмиш вә даһа мүасир охуҹуларын тәләбини өдәмир» («Новое обозрение» гәзети, 3 ијун 1895-ҹи ил).

Тәнгидчи М. Ф. Ахундовун комедијаларындан сонра кечән тәгрибән 30 ил әрзиндә Азәрбајҹанда бу жанрда әсәрләр јазылмадығы һаггында өз тәәссүфүнү билдирдикдән сонра, нәһајәт инди бә'зи Азәрбајҹан зијалыларынын комедија јазмаг тәшәббүсү көстәрдикләрини алгышлајырды. О, М. Ф. Ахундовдан сонра јарадычылыг мејданына атылмыш Азәрбајҹан драматургларынын сырасында Н. Вәзиров, Һ. Вәзиров, Н. Нәриманов вә В. Мәдәтовун адларыны чәкиб, онларын јени әсәрләринин гысача тәһлилини вермиш, һәмин әсәрләрдә һаглы олараг М. Ф. Ахундовун мүсбәт јарадычылыг тә'сирини көрмүш, бә'зи пјесләрдәки тәглидчилик мејлини тәнгид етмишди. Көчәрли көстәрмишди ки, Һ. Вәзировун «Евләнмәк су ичмәк дејил» комедијасында ҹаһиллик вә авамлыг үзүндән моллаларын фырылдагларына инанан вә әсәрдә әсас күлүш һәдәфи олан Күлпәри ханым, Күләрә ханым кими образлар һәјати вә инандырыҹы чыхдыглары һалда, онларла драматик мүнагишәдә верилмиш Беһбуд бәј образы зәиф вә сәтһи тәсвир едилмишдир. О, «Евләнмәк су ичмәк дејил» комедијасынын бәдии кејфијјәтләри е'тибарилә М. Ф. Ахундовун комедијаларындан хејли кери галдығыны көстәрмәклә јанашы, Һ. Вәзировун бәдии дилинә, хүсусилә онун ҹанлы јуморуна мүсбәт гијмәт вермиш, әсәрдә бә'зи мәишәт сәһнәләринин реал тәсвир олундуғуна диггәти ҹәлб етмишдир.

Тәнгидчи Һ. Вәзировун бу комедијасы илә Н. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијасы арасындакы үмуми ҹәһәти онларын әсас тәнгид објектиндә көрүрдү. Мә'лум олдуғу кими, бу әсәрләрин һәр икисиндә молла вә дәрвишләрин кәләкбазлығы, тамаһкарлығы ифша едилир. Һәр ики мүәллифин М. Ф. Ахундовун мәшһур «Мәстәли шаһ» комедијасындан гидаландығыны гејд етмәкдә дә Көчәрли һаглы иди.

Мәгаләдә В. Мәдәтовун «Тамаһкарлыг дүшмән газан-

дырар» комедијасында атасы евиндән говулмуш кимсәсиз, көмәксиз Күлсәнәмин өз һүгугларыны мүдафиә етмәси тәгдир олунмуш, Ағафәрәч кими икиүзлү, јалтаг, хәсис вә гансыз тачирләрин варланмаг еһтирасыны ифша едән мүәллифин тәсвир үсуллары тә'рифләнмишдир. Истәр Васаг Мәдәтовун бу әсәри, истәрсә дә Нәриман Нәримановун «Наданлыг» комедијасы һаггында Көчәрлинин мүлаһизәләриндә објектив тәһлил әсас јер тутур.

Тәнгидчинин бу мәгаләсиндә о заман 25 јашлы бир кәнч олан драматург Н. Нәримановун «Наданлыг» комедијасы чидди тәнгид едилмишди. Көчәрли «Наданлығы» бәдии чәһәтдән зәиф бир әсәр һесаб едирди. Онун фикринчә, әсәрдә драматуркијанын ән мүһүм ганунларына риајәт едилмәмиш, һадисәләр арасында бәдии мәнтигә әсасланан әлагәләр олмадығы үчүн онун фачиәли сонлуғу инандырычы чыхмамышдыр. Көчәрли комедијанын башлыча образларындан Мәһәммәд аға илә Өмәрин тәһлили үзәриндә даһа кениш дајанараг бу нәтичәјә кәлмишди ки, онлар зәиф, гејри-фәал вә бәдии образ кими натамам олдуглары үчүн, мүәллифин әсас мәгсәдинә јахшы хидмәт едә билмирләр. Тәнгидчи бу әсәрин мүәллиф тәрәфиндән мүсбәт планда ишләнмиш сурәтләриндә охучу вә динләјичиләрин «диггәтинә вә тәгдиринә лајиг», онлар үчүн нүмунә ола биләчәк кејфијјәтләр көрмүрдү... Тәнгидчијә көрә зәманәсинин ајнасы олмаг јазычылығын бир чәһәтидир. Лакин бу, һәлә өзлүјүндә јазычынын бөјүк ичтимаи амалы һаггында һеч бир шеј демир. Әсл реалист сәнәткар үчүн һәјаты әкс етмәк онун мәфкурәви истигамәтиндән ајры дејил. Јазычы нәјә исә хидмәт едир, нәји исә изаһ едир, нәји исә рәдд едир. О, реал һәјаты әкс етдирмәк јолу илә халга габагчыл фикирләрә јијәләнмәјин јолуну көстәрмәлидир. Тәнгидчи Ф. Көчәрли драматург Н. Нәриманову «Наданлыг» комедијасындакы Өмәр сурәтини өз габагчыл идејаларыны тәблиғ етмәк үчүн кифајәт гәдәр чанлы верә билмәмәкдә мәзәммәт едирди. Көчәрлијә көрә, тәһсил алыб, һәмјерлиләри арасына гајыдан Өмәр өз фәалијјәтини гулдурлуг үстүндә тутулмуш гардашыны вә һәбсдә јатан атасыны диван әлиндән гуртармаг үчүн жаһишләрлә мәһдудлашдырмамалы иди. Әксинә, драматург Өмәри бунлара гаршы гојмалы, онун тимсалында һуманизм вә хејирхаһлығы тәблиғ етмәли иди: «Баша дүшмәк олмур ки, нә үчүн бу кәнч зијалы өз гүввәсини вә билијини гәтијјән мәрһәмәтә вә бағышланмаға лајиг олмајан адамларын мүдафиәсинә сәрф едир... Мүәллиф бу типи тәсвир едәркән һансы мәгсәди әлдә рәһбәр тутмушдур вә нә үчүн о, Өмәри диггәтә, тәглидә лајиг аличәнаб бир гәһрәман вәзијјәтиндә көстәрмәјә чәһд едир?»

Бунунла белә, Көчәрли Н. Нәримановун мүвәффәгијјәтсизлијинин әсас сәбәбини онун кәнчлији вә тәчрүбәсизлији илә изаһ едир, мүәллифи бәдии јарадычылыг һәвәсиндән салмыр, әксинә, она өз кәләчәк әсәрләри үзәриндә даһа чидди ишләмәји, һәјаты дәриндән өјрәнмәји мәсләһәт көрүрдү. Китабын кириш һиссәсиндә көстәрилдији кими, Көчәрлинин бу һаглы тәнгиди гејдләри Н. Нәриманову нәинки руһдан салмамыш, әксинә, ону јени јарадычылыг наилијјәтләринә руһландырмышды вә драматургун өзүнүн е'тирафынча десәк, «Надир шаһ» кими мүкәммәл бир драм әсәринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушду.

Комедија жанрынын әһәмијјәтини вә о заманкы Азәрбајчан шәраитиндә ролуну дүзкүн изаһ едән Көчәрлинин бу илк әһәмијјәтли тәнгиди мәгаләсиндәки мәзијјәтләрлә јанашы, нәзәрә чарпан биринчи гүсур онда үмумиләшдирмә чәһдләринин зәиф олмасыдыр. Тәнгидчи һаггында данышдығы әсәрләрин һәр бирини ајрылыгда тәһлил едир, лакин онларын арасындакы үмуми чәһәтләри груплашдырмаға фикир вермир. Үмумијјәтлә, драм әсәрләри вә хүсусилә комедијалар үчүн хас олан спесифик жанр әламәтләри изаһ едилмир. Бунун әвәзинә мәгаләдә әсас јер бәдии әсәрләрин мәзмунунун шәрһинә верилир.

* * *

Јорулмаг билмәдән өз мүталиәсини кенишләндирән, билијини артыран, тәчрүбәсини зәнкинләшдирән Көчәрли бир тәнгидчи кими тәкмилләшдикчә онун гәләминин кәсәри дә артыр, әсәрләриндә үмумиләшдирмә мејлләри даһа да күчләнирди. Узун мүддәт апардығы тәдгигатын нәтичәси олуб, 1903-чү илдә Тифлисдә рус дилиндә чап етдирдији илк китабы бу чәһәтдән хүсусилә марағлыдыр. «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» адлы һәмин китабында Көчәрли әдәбијјатымызын тарихини бүтөвлүклә әһатә едә билмәсә дә, Вагиф дөвриндән башлајараг реалист әдәбијјатымызын гыса ичмалыны вермиш, өзүнүн әсас тәдгигат објекти кими Вагиф, Закир, Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев хәттини көтүрмүш, М. Ф. Ахундов реализминин хүсусијјәтләри үзәриндә мүфәссәл дајанмышды.

Кечән әсрин 40-чы илләриндән е'тибарән Азәрбајчанда сентиментал әһвал-руһијјәли көһнә поезијадан чидди сурәтдә фәргләнән јени ше'рин мејдана кәлдијини доғру мү-

ә̄јәнләшдирән тәнгидчи көркәмли сатирик кими шөһрәт тапмыш Гасымбәј Закири бу поезијанын ән гүввәтли нүмајәндәси адландырырды.

Мүасир әдәбијјат үчүн характер ҹәһәт кими Көчәрли комедија, тракедија вә повестләрин, тәмсилләрин, ушаглар үчүн јазылмыш хырда формалы әсәрләрин, һабелә јени дәрслик вә тәрҹүмәләрин јарандығыны көстәрирди (бу һиссәдә Көчәрли мүәјјән гәдәр ваһид ахын нәзәријјәсинә гапылараг һәгигәтән халг маарифинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрән гијмәтли дәрсликләрлә јанашы Молла Әбдүссәлам Ахундзадәнин «Үмдәтүл-еһкам», «Зүбдәтүл-еһкам» кими сырф дини китабларынын да адларыны чәкмишдир). Тәнгидчи Н. Вәзировун једди комедијасында вә бир нечә хырда формалы сәһнә әсәриндә мәишәтин усталыгла тәсвир олундуғунун онун парлаг истедадына дәлаләт етдијини көстәрир. Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» фаҹиәсини исә бәјләрин бош вә мәзмунсуз һәјатыны доғру-дүзкүн екс етдирдији үчүн тәгдир едир, бу әсәрләрин ҹанлы халг дилиндә јазылдығыны алгышлајырды.

«Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» китабы Көчәрлинин сонралар «Азәрбајҹан әдәбијјаты»ны јазмасы үчүн ҹидди бир һазырлыг иди.

1905-ҹи ил ингилабы әрәфәсиндә вә ингилабдан сонра јаздығы тәнгиди мәгаләләриндә Көчәрлинин елми-нәзәри ҹәһәтдән инкишаф етдији вә халг мәнафејинин мүдафиәчиси мөвгејиндә даһа мөһкәм дурдуғу хүсусилә ашкар мүшаһидә едилмәкдәдир. Һәлә 1904-ҹү илин ахырларында чап етдирдији «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» мәгаләсиндә Көчәрли һәгиги шаирдән зәманәсинин күзкүсү олмағы тәләб едирди («Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр 1904-ҹү ил). Зәманәсини екс етмәк, јә'ни күнүн ирәли сүрдүјү тәләбләрә ҹаваб вермәк вә халгы ајылтмаг үчүн әдәбијјатдан кәскин бир силаһ кими истифадә едән молланәсрәддинчиләр Көчәрлинин үрәкдән севиб, тәгдир етдији мүасирләри иди.

«Молла Нәсрәддин»ин тәдгигаты илә мәшғул оланлар е'тираф едирләр ки, журналын фәалијјәтә башладығы биринҹи илин илк үч ајлыг нөмрәләри һаггында Көчәрлинин јаздығы «Молла Нәсрәддин» адлы мәгалә («Тифлисски листок» гәзети, 13 ијул 1906-ҹы ил) әдәбијјат вә мәтбуатымызын, үмумијјәтлә иҹтимаи фикир тарихимизин инкишафында ҹидди хидмәтләри олмуш һәмин журнал һаггында илк бөјүк мәгаләдир. Тәнгидчи журналын өзүнә ад олараг сечдији «Молла Нәсрәддин» мәфһуму һаггында үмуми мә'лумат вердикдән сонра онун Ҹ. Мәммәдгулузадә вә бир груп Азәрбајҹан зијалысы тәрәфиндән нәшр олундуғуну

гејд едир вә көстәрирди ки, журнал гаршысында дуран мәгсәдә тамамилә наил олмагдадыр. О јазырды: «Үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» чох јахшы тә'сир бағышлајыр вә өз чәтин вәзифәсини һәләлик мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирир. Јә'ни азәрбајҹанлыларын вахты кечмиш, көһнәлмиш көрүшләрини, анлајыш вә адәтләрини ислаһ етмәјә вә өзләрини дә ојадыб, јени, нәҹиб вә ҹидди фәалијјәтә сөвг етмәјә чалышыр. Биз Ҹ. Мәммәдгулузадәјә сәмими гәлбдән мүвәффәгијјәтләр арзу едирик вә үмидварыг ки, мүсәлман ҹәмијјәти бу фајдалы вә јеканә журналын нәшринә көмәк көстәрәҹәкдир».

Тәнгидчинин фикринҹә, «Молла Нәсрәддин»ин дөјәчләмәкдә олдуғу гүсурлар ҹәмијјәтдә чох дәрин көк салан вә әсрләрдән бәри халгын авамлыг вә ҹәһаләт ичәрисиндә јашамасына сәбәб олан гүсурлардыр. Көчәрли журналы, һәр шејдән әввәл, бүтүн мүсәлман аләмини ҹулғамыш әталәтә гаршы ҹидди чыхышлар етдији үчүн севмиш, бунун нә демәк олдуғуну мүмкүн гәдәр асан изаһ етмәк мәгсәдилә «Молла Нәсрәддин»ин биринҹи нөмрәси үзәриндә кениш дајанмышды. Һәмин нөмрәдә чап олунмуш вә сонралар демәк олар ки, бүтүн XX әср әдәбијјаты тәдгигатчыларынын нәзәрини ҹәлб етмиш мәшһур карикатура һаггында Көчәрли өз мәгаләсиндә јазмышды ки, бурада гәфләт јухусуна гапылмыш мүсәлман сәлтәнәти тәсвир олунур. Әлинин һәрәкәти вә көзләринин ифадәси илә кинајә гарышыг тәәҹҹүб билдирән Молла Нәсрәддин ујғунун ағушунда һәрәси бир төврлә јатмыш мүхтәлиф либаслы мүсәлманлара бахыр. Кечә кечмиш, сәһәр ачылмышдыр. Пәнҹәрәдән дүшән ишыг јатмышлар аләминә чатса да дәрин ујғуја кетмиш бу мүсәлманлары ојада билмир. Пуч вә фәна һесаб етдикләри дүнја ишләрини бүсбүтүн унутмуш гоҹалар, ҹаһыллар, аһыллар һамысы јатмышлар. Лап о башда, кәнарда бир ҹаван галхмаға ҹәһд едирсә дә ағыр јүкү онун ирадәсинә һаким кәсилиб, көзүнү ачмаға гојмур...

Көчәрли дә журналын редактору Ҹ. Мәммәдгулузадә кими јахшыҹа һисс едирди ки, мүмкүн гәдәр садә дилдә јазылдығына бахмајараг, журналда кедән фелјетон вә карикатуралары баша дүшмәјәнләр дә тапылаҹагдыр. Буна көрә дә тәнгидчи журналын ашағыдакы мүраҹиәтини ејнилә өз мәгаләсиндә хатырлатмагла охуҹуларына доғру истигамәт вермәјә чалышырды: «Еј мәним мүсәлман гардашларым! Зәмани ки мәндән бир күлмәли сөз ешидиб... о гәдәр ха-ха едиб күлдүнүз ки, аз галды бағырсагларыныз јыртылсын... о вахт елә күман етмәјин ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүнүз... Әкәр билмәк истәсәниз ки, кимин үстүнә

күлүрсүнүз, о вахт којунуз габағынысза ајнаны вә диггәт илә бахын чамалынысза».

Инсанларын психолокијасындакы итаәткарлығы вә эталәти, моллаларын фырылдагларыны, гадын әсарәтини ифша етмәк мәгсәдилә «Молла Нәсрәддин» журналында бурахылан материаллар тәнгидчинин үрәјиндән хәбәр верирди. О, һәмин материаллары, хүсусилә журналын 5-чи нөмрәсиндә бурахылмыш «Мәчлисе-әдәб» карикатураны алгышлајырды. Көчәрли журналын һәр шејдән артыг мүсәлманларын һәјатында бөјүк манеә олуб, онларын керилијини шәртләндирән хурафат вә фанатизмә күлдүјүнә үрәкдән севинирди. «Молла Нәсрәддин»ин Шәрг эталәтинин тимсалы олан Ирана даир дәрч етдији зәнкин материаллар Көчәрлинин диггәтини хүсусилә чәлб етмиш вә о, Ирандакы зүлмә, чәһаләтә, авамлыға гаршы јазылмыш фелјетонлары «зәнкин вә бөјүк мараг ојадан» материаллар адландырмышды. Тәнгидчи Азәрбајчанда вә үмумијјәтлә Загафгазијада фанатизмин јајылмасында фәал рол ојнајан Иран лотуларынын бәд әмәлләринә гаршы халгы ајыг салмаг мәгсәдилә журналын фактларына әсасән јазмышды: «Бахын, өнүмүздә «мараглы» бир мәнзәрә вардыр. Дәрвиш, иланојнадан, мејмунојнадан, шәбеһ чыхардан, нағылдејән, фалабахан, чиндар, молла, јухујозан, тирјәксатан вә гејриләриндән ибарәт јүнкүл газанч ахтаран, авамлыг, чәһаләт вә фанатизм јајан «әзиз» гонаглар узун бир карванла Аразы адлајыб, Ирандан бизим тәрәфә кечир; һәр ил Загафгазијаја үз тутан јүзләр вә минләрлә бу чүр «әзиз» гонаглар өлкәнин авам чамаатыны истисмар едиб, онларын әхлагынын позулмасына, фанатизмин јајылмасына рәвач верир, пулларымызла чибләрини долдурурлар».

Тәнгидчи журналын чох зәнкин, јумористик үсуллардан мәһарәтлә истифадә етдијини көстәрир, бунлардан Иран вә Түркијә «телеграмларыны» ајрыча гејд едирди. О, «Кирман—Шираз дәмир јолу хәттиндә гуллугчуларын тә'тили көзләнир», «Теһранла Бәндәр—Бушир арасында симсиз телеграф ишә дүшдү», «Османлы һөкумәти күчә илә кедәркән өскүрмәји әһалијә гадаған етмишдир» кими «телеграмларын» журналын әмәкдашлары тәрәфиндән усталыгла тәртиб едилдијини көстәрир, «Гоч дөјүшү», «Гәзетпајлајан вә варлы тачир», «Әзиз гонаглар» кими карикатуралары чәкән рәссам О. Шлингин (Шмерлинг) јерли халгын һәјат, адәт вә мәишәтини јахшы өјрәндијини вә чанлы лөвһәләрлә әкс етдирдијини бир сәнәткар кими онун мәзијјәти һесаб едирди.

Бүтүн бу тә'рифләр, мә'лум олдуғу кими, «Молла Нәсрәддин» журналы әмәкдашларынын, биринчи нөвбәдә исә онларын «ағсаггал јолдашы» Ҹ. Мәммәдгулузадәнин үнванына иди. Лакин Ф. Көчәрли Ҹәлил Мәммәдгулузадәни тәкчә «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору кими дејил, гүдрәтли бир јазычы, көзәл һекајәләр мүәллифи кими дә севир вә гијмәтләндирирди. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», «Кишмиш ојуну», «Уста Зејнал» һекајәләри һаггында мәгалә јазыб, илк дәфә јүксәк фикир сөјләјән Көчәрли олмушдур («Знание» гәзети, 23 нојабр 1906-чы ил). Мирзә Ҹәлилин һекајәләринин башлыча мәзијјәтини тәнгидчи онларын садәлијиндә, тәбиилијиндә вә һәјат һәгигәтинә сон дәрәчә јахын олмасында көрүрдү. Көчәрли әдибин халг мәишәтини вә онун тәфәккүр тәрзини јахшы билмәсини, кениш вә һәртәрәфли мүшаһидә габилијјәтинә малик олдуғуну, һәмчинин мајасыны билаваситә һәјатдан алдығы һадисәләри ширин шәрг јуморуна малик чанлы диллә охучулара чатдырмаг мәһарәтини хүсусилә бәјәнирди. Бәлкә дә елә бу чәһәтләри нәзәрә алараг Көчәрли Мирзә Ҹәлил вә А. П. Чехов һекајәләри арасында мүәјјән бир јахынлыг көрүр, савадлы мүасирләринин бу һекајәләрә лагејд мүнасибәт бәсләдикләрини, хүсусән «Уста Зејнал» кими гијмәтли бир әсәри сүкутла гаршылајан мәтбуаты кәскин тәнгид едирди.

Көчәрли «Уста Зејнал» һекајәсини тәһлил едәркән Муғдуси Акопла әсәрин гәһрәманыны гаршылашдырыр, икинчинин эталәтини, бош вә мә'насыз дејинкәнлијини биринчинин ишкүзарлығы илә мүгајисәдә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырыр. Тәнгидчијә көрә, ики сурәт бир-биринә көкүндән јабанчы олан дүнјабахышларына маликдир. Муғдуси Акоп үчүн вахтын һәр дәгигәси гијмәтлидир вә о, бир инсан кими бу вахтдан сәмәрәли истифадә едир. Ислам зеһнијјәтинин әлиндә әсир олмуш Уста Зејналын исә луғәт китабында вахт анлајышы јохдур. О тәләсмир. Дујғусуна, тәфәккүрүнә, бүтүн руһуна һаким кәсилмиш дини хурафат Уста Зејналы бүсбүтүн ишдән, фәалијјәтдән сојутмуш, онун гәтијјәтини әлиндән алыб, садәлөвһ бир ушаг вәзијјәтиндә гојмушдур. «Иншаллаһ» кәлмәси һәр шеји аллаһын ирадәсинә бағлајан Уста Зејналын дилиндән дүшмүр, пешәчә сувагчы олан бу шәрг оғлунун јеканә иш аләти дә санки мала јох, «иншаллаһ»дыр.

Уста Зејналын, онун шакирди Гурбанын бош вә мә'насыз фәлсәфәсинин чүрүк, гејри-һәјати маһијјәтини ачыб көстәрмәк үчүн тәнгидчи онларын арасындакы мүкалимәдән Ҹ. Мәммәдгулузадәнин усталыгла ишләдији бә'зи нү-

мунәләрлә охучуларыны таныш едир вә нәтичә олараг көстәрирди ки, мә'нәви гидасыны фанатик руһаниләрин зәрәрли тәблиғатындан алмыш «Уста Зејнал типини истедадлы әдиб Мәммәдгулузадә бөјүк мүвәффәгијјәтлә тәсвир етмишдир». Көчәрли һәјати образ адландырдығы Уста Зејналы Мирзә Чәлилин мәһз һәјатдан көтүрдүјүнә инанырды. Чүнки көзүачыг тәнгидчинин өзү дә һәр күн Уста Зејналын сајсыз-һесабсыз прототипләрилә гаршылашырды. Ф. Көчәрли көрүрдү ки, Уста Зејналы вә онун кимиләрини јетишдирән зәманә вә шәраитдир. О, јахшы баша дүшүрдү ки, дил ачыб анладығы илк күндән «иншаллаһ», «тәвәккүл аллаһа», «аллаһ гојса», «аллаһа шүкүр», «аллаһ кәримдир», «әлһәмдүлиллаһ» кими инсаны фәалијјәтдән сојудан, ишдән, әмәкдән безикдирән, һәвәсдән салан ифадәләри әзбәрләмиш балача зејналлар бөјүјүб уста зејналлар олдугча даһа да ачизләшир, өлкүнләшир, аз-чох јаша долуб гочалдыгда исә дүнја ишләриндән әл үзүб, бүсбүтүн «о дүнја» һаггында дин дәллалларындан өјрәндикләри мәфһумларла јашајыр, дири икән өлүләр һалына дүшүрләр.

Тәнгидчи Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә бәдии әксини тапмыш бу эталәт, чәһаләт, авамлыг вә өлүләр аләмилә гәтијјән барыша билмәмиш, сонралар јаздығы бир сыра мәгаләләриндә бу аләми өзүнүн әсас һәдәфинә чевирмишди. Бу чәһәтдән онун «Һәјата дә'вәт» («Һагг јолу», № 1, 1911-чи ил) адлы мәгаләси чох мараглыдыр. Һәмин мәгалә Көчәрлинин бир тәнгидчи — вәтәндаш кими јарадычылығынын әсас консепсијасыны тә'јин етмәк үчүн истигамәт вердијиндән, онун үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанмағы лазым билирик.

Тәнгидчи өз мәгаләсинә тәрки-дүнјалыг јајанларын кечә-күндүз тәкрар етдикләри бу сөзләрлә башлајыр: «Дүнја беш күндүр, беши дә гара. Беш күнлүк өмүрдән өтрү бу фәна дүнјада сә'ј вә тәлаш етмәјин, ...кәсб вә һөрмәт гејдинә галмағын, өмрү биһудә чүрүтмәјин лүзуму вармы? Һәр нә етсәк дә ахырымыз фәнадыр! Киши кәрәк ахирәти үчүн чалышсын, өлүмүнү јадындан чыхармасын, көзүнү ахирәт кушәсинә диксин.

Еј әзизан! Бир бахын дүнјаја, ибрәтханәдир,
Ахырын фикр етмәјән агил дејил, диванәдир...»

Сәси «о дүнја»дан кәлән ваизин киф гохујан кәламыны мәгаләсинин әввәлинә салмыш тәнгидчи көһнәпәрәстләрин нәзәр-диггәтини чәлб етмәк үчүн белә бир васитәјә әл атмышды. Көчәрлинин мәгсәди бүтүн Шәргдә көк салмыш

бу эталәт рәмзинә гаршы һүчума кечиб, вар гүввәсилә ону ифша етмәк иди. Тәнгидчи көстәрирди ки, «бу гисм вә'з вә нәсиһәтләрин бәрәкәтиндән мүсәлман гардашлар... гәзаларына разы олуб һәр бир чәфа вә мәшәггәти гәбул едир, һәр нөв зәһмәт вә әзијјәтә гатлашыб мәишәтин позғун вә чәфалы өвзаына таб кәтирирләр».

Тәнгидчи өз охучуларыны баша салырды ки, авам чамааты гәфләтдә сахламаг башгаларына «дүнја малы чәһәннәм одудур» дејән тамаһкар ваизләрин кәлирини даһа да чохалдыр, онларын өзкәләрин һесабына јашамасыны тә'мин едир. Буз нәфәсли ваизин:

Һушијар ол, гыл тәдарүк, бах кедәнләр сәмтинә,
Кушеји-гәбрә-гаранлыг, дар, нәмиш гәмханәдир,

— дејән бајгуш фәлсәфәсини ифша етмәк үчүн тәнгидчи онун көзләринин дүз ичинә бахыб сорушурду: «Әчәба, бу гаранлыг, дар вә нәмиш мәгама... нә үчүн дә'вәт едирсән? Бурада ки, һәјатдан бир әсәр јохдур? Бу виранә мәнзил анчаг өлүләр үчүндүр. Мән ки, һәлә өлмәмишәм, дирижәм!? Мәним зиндәканлығыма нә үчүн зәһәр гатырсан, һалымы пәришан вә фикрими дидәркин едирсән?!»

Бу суаллары Көчәрли чаваб алмаг үчүн вермир, бәлкә дә чавабы өз-өзлүјүндә ајдын олан һәмин суалларла авам чамаатын бејнини сарымыш думанлары, көзүнү гапамыш чәһаләт гаранлығыны дағытмаға сә'ј едирди. О, вәтәндашларыны ајылмаға, һәрәкәт етмәјә чағырыр, рәмзи мә'на дашыјан бу сөзләрлә өз мәгаләсинә јекун вурурду: «Гапы-бачаларынызы ачыныз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишсин, көзүнүзүн тозуну силиб, диггәт илә әтрафа бахын».

Мәһз вәтәндашларыны ојада билән одлу ше'рләр јаздығы үчүн Азәрбајчанын бөјүк халг шаири Сабири тәнгидчи үрәкдән севмиш вә ону «әсримизин ән мүгтәдир вә хоштәб' шаири» адландырмышдыр (Ф. Көчәрлинин М. Ә. Сабир һаггында јаздығы «Бәрадәрим Чәлилдән чап олунмағыны илтимас едирәм» сәрлөвһәли мәктубу «Молла Нәсрәддин» журналынын 1911-чи илдә чыхан 19-чу нөмрәсиндә «Чидди» башлығы алтында дәрч едилмишдир). Тәнгидчијә көрә Сабирин «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә бурахылмыш «абдар, хошмәзмун вә мөвзун каламлары... күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр». Бурада Көчәрли, һеч шүбһәсиз, Сабир јарадычылығынын бөјүк ичтимаи әһәмијјәтинә ишарә едир, онун «ачыг вә садә ана дилиндә олуб, мәишәтимизин ејнини көстәрән»

ше'рләринин ел арасында әзбәр сөјләндијиндән бөјүк бир ифтихар һиссилә данышырды. «Һәгиги шаир өз заманәсинин ајинәсидир» дејән тәнгидчи тәкчә шүарла дејил, бүтүн јарадычылығы илә

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур, эш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди еjләјим изһар, јазым,
...Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гаре, көзүнү,
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү? —

дејиб һајгыран бу бөјүк сәнәткары әбәс јерә бајраг кими учалтмырды. Ахы Сабир садә халг дилиндә јазылмыш ше'рләрилә өз мүасирләрини ојадыр, онларын көзүнү ачыр, дүзү әјридән, јахшыны писдән сечмәји өјрәдир, халгын дүшмәнләрини мәсхәрәјә гојуб күлүр, онлары ифша едирди. Көчәрли илә Сабирин һәлә 1903-чү илдән көрүшдүкләри вә әдәбијјата, онун вәзифәләринә даир чохлу сөһбәтләр етдикләри мә'лумдур. Бу да мә'лумдур ки, о заманлар Сабир јалныз «бәдиәкүлуг едир» вә «фарси, түрки гәсидә вә гәзәл» јазырмыш. Аббас Сәһһәтин көстәрдији кими, Сабир «1903-чү илдә (мәтбәә хәтасы олараг 1913-чү ил кетмишдир — Б. Н.) Ағаәлибәј Насеһ тәхәллүсү васитәсилә Фиридун бәј Көчәрлински чәнаблары илә мүарифәпејда едир. Ше'р вә шаирә гијмәт гојан бир нәфәри көрмәк илә бу тарихдән чиддән чалышмаға башлајыр». Аббас Сәһһәтин «Һопһопнамә»нин биринчи нәшринә* јазмыш олдуғу мүгәддимәдән көтүрдүјүмүз бу сәтирләри вермәкдә мәгсәд Ф. Көчәрлинин әдәбијјатда јенилији, демократик фикирләри вә реализм ән'әнәләрини тәкчә мәгалә вә рәсми чыхышларында дејил, шәхси сөһбәтләриндә дә һәмишә тәблиғ етдијини, сәнәткарлары әсрин тәләбләринә чаваб верән әсәрләр јазмаг үчүн сәфәрбәр етмәјә чалышдығыны көстәрмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајчан әдәбијјатына јени исте'дадларын кәлиши поезијада реализмин, сатирик мејлләрин күчләнмәси, заманын тәләбләри, үмумијјәтлә ичтимаи фикирдә М. Ф. Ахундов феноменинин тә'сири һәр шејдән әввәл епигончу поезијанын, тәглидчи шаирләрин фәалијјәт даирәсини мәһдудлашдырырды. Мүһафизәкар вә формалист гафијәпәрдазларын дөнә-дөнә вәсф етмәкдән шитини чыхардыглары «күл-бүлбүл» мүнасибәтләри заманын сәрт имтаһанларындан чыхмаг игтидарында дејилди. Јени шејләрдән бездиричи јекнәсәгликлә бәһс едән тәглидчи ше'рин адамларын

* М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», нашири мәрһум Сабирин зөвчәси Б. Ханым Таһирзадә, Бакы, 1912.

артыг зәһләсини төкдүјүнү Ф. Көчәрли чәсарәт вә принсипиаллыгла көстәрир, «Әлдәгајырма» һесаб етдији епигончуларын мүасир кәнчлијин бејнини думанландырдығындан гәзәбләнирди.

Көчәрли бәдии јарадычылыгда, һәјат вә мәишәтин тәсвириндә һәгигәтә садиг галмағы тәләб едирди. Лакин тәнгидчи реализми вә үмумијјәтлә бәдии һәгигәти садәчә һәјатын копијасы һесаб етмирди. Әксинә, о, әдәбијјаты тә'сир көстәрән, ирәлијә сәсләјән, үрәкләри сәфәрбәр етмәјә гадир олан бир васитә сајырды. Тәнгидчинин фикринчә, һәгиги шаир өз вәтәндашларыны нәинки ағламаг заманы ағладыб, күлмәк заманы күлдүрмәји бачармалы, еjни заманда «милләт вә вәтән јолунда чанлар фәда етмәк лазым исә, вәтән оғулларынын үрәјинә јандырычы од салыб, онлары һәр гисм фәдакарлыға вә чаннисарлыға шөвгмәнд етмәлидир» («Әдәбијјатымыза даир», «Сәда» гәзети, 26 нојабр 1909-чу ил). Елә буна көрәдир ки, «милләтин бөјүк дәрдләрини, мүһүм еһтијачларыны вә ағыр јараларыны унудуб», мүчәррәд шәкилдә әдаләти вә һүрријјәти тә'рифләјән шаирләри о, бә'зи османлы мүәллифләрини тәглид етмәкдә тәгсирләндирир вә көстәрирди ки, бунлар «һансы јол илә кетсән һүрријјәтә васил оларсан, әсл мә'нада һүрријјәт нәдән ибарәтдир, һансы аләт вә әсбаб илә ону кәсб етмәк лазымдыр — бу барәдә бир сөз дә сөјләмәјибләр».

Халгла сыхы әлагәни Көчәрли һәгиги сәнәткар үчүн ән мүһүм јарадычылыг ме'јары һесаб едирди. Тәнгидчијә көрә, сәнәткар халгын чәтин вә дар күнүндә онун өн сыраларында олмалы, бөјүк вә мүтәрәгги амал уғрунда мүбаризәдә өз һәмвәтәнләрини руһландырмалыдыр. Белә һалларда шаир «кәрәкдир өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун гејрәт вә тәәссүб дамарыны һәрәкәтә кәтирә» («Әдәбијјатымыза даир», «Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр 1904-чү ил). Бу идеја, әлбәттә, Көчәрлинин бәдии әдәбијјатын тә'сир күчүнә олан бөјүк инамындан доғурду. Мүәллиф бүтүн шүурлу өмрүнү һәср етдији халг маарифинин инкишафында да бәдии әдәбијјатын мәһз бу чүр тә'сир көстәричи рол ојнадығыны билирди. Буна көрә дә Көчәрли јазырды ки ,шаир «кәрәк өз тә'сири кәламы илә халгы гәфләтдән бидар едиб, тәрәгги вә мaариф сәмтинә чүр'әт вә чәсарәтлә сәсләјә».

Көчәрли әдәбијјата гүдрәтли бир тәрбијә васитәси кими бахдығы үчүн, «вичдан үзәринә тә'сираты күчлү, тәрбијеји-әфкар вә тәһзиби-әхлаг јолунда фајдасы артыг, әһәмијјәти бөјүк вә мәзијјәти зијадә» олан әсәрләри мүдафиә едирди. Онун фикринчә, һәр бир әдиб вә шаирин башлыча арзусу

мәһз охучусунун гәлбинә кирмәкдән вә она тә'сир көстәрмәкдән ибарәтдир. Анчаг јүксәк һиссләр, нәчиб дујғулар әсасында үрәк ганы илә јазылан әсәрләр белә бөјүк тә'сир күчүнә малик ола биләр.

Тәнгидчијә көрә, јахшы әсәр јалныз о заман јарана биләр ки, әш'ар вә асарын төрәнәчәк јери һиссијјат ола вә һиссијјат нә гәдәр али вә тәбии олса, бир о гәдәр дә кәламын тә'сири артыг олачагдыр». Бурада илк нөвбәдә нәзәрә чарпан Көчәрлинин бәдии јарадычылыгда идракын ролуну лазымынча гијмәтләндирмәмәси, һәр һансы бир сәнәт әсәри үчүн әсас материал верән һәјаты көлкәдә гојараг, даһа чох һисс вә дујғулара үстүнлүк вермәсидир. Лакин бунунла тәнгидчи ејни заманда јазмаг хатиринә јазан, кәлиши көзәл сөзләрлә әлламәлик едән мүәллифләрә, онларын сојуг, һиссиз, дујғусуз зәиф јазыларына мәнфи мүнасибәтини бир даһа ашкар е'лан едир, Вагиф, Закир, С. Ә. Ширвани кими реалист шаирләрин «чан риштәси вә үрәк ганы илә» јазылмыш әсәрләрини беләләринә гаршы гојурду. Тәсадүфи дејил ки, һәмин тезисини сүбут етмәк үчүн Ф. Көчәрлинин нүмунә олараг вердији әсәр Вагифин мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәсиндән алынмыш ашағыдакы бәнддән ибарәтдир:

Хаһ султан, хаһ дәрвишү кәда билиттифаг,
Өзләрин гылмыш кирифтари-гәмү дәрдү фәраг.
Чифеји-дүнјаједир һәр еһтијачү иштијаг.
Бунча ким, етдим тамаша, сөзләрә асдым гулаг,
Кизбү бөһтандан савајы бир һекајәт көрмәдим.

Һәмин фәслин әввәлләриндә гејд етдијимиз кими, Көчәрли көһнә гәсидә-мәрсијә әдәбијјатынын XX әср Азәрбајчан шәраитиндә инкишаф үчүн о гәдәр дә фајда вермәдијини көрүб, М. Ф. Ахундов кими, јени әдәби нөвләрдә әсәрләр јазмаг вәзифәсини ирәли сүрүрдү. Лакин тәнгидчи бу мәсәләнин дә тәкчә формал чәһәтини көтүрмүр, ону мәһз күнүн тәләбләри сәвијјәсиндән јанашараг, билаваситә әдәбијјатын мәгсәд вә вәзифәләри илә әлагәләндирирди. Бу чәһәтдән Көчәрлинин Һәсәнәли аға Гарадағскијә јаздығы 21 сентјабр 1889-чу ил тарихли мәктуб чох мараглыдыр. Һәмин мәктубда дејилир: «...Хаһишим вар ки, өз дирилик вә зиндәканлығымыза даир роман кими бир әһвалат тәртиб вә тәсниф един. Вә лакин бу, зијадә мүһүм олан бир әмрдир ки, үстүндә чох тәдбир вә тәфәккүр лазым кәлир. Мә'лум олсун ки, о романда әввәлимчи шәхсин, тәзә вә јени јетишән чаванлардан биринин һүсн-әхлагы вә нәфис ишләри тәгдирә кәтирилсин. О чаван кәрәк биз истәдији-

миз кими, һәр бир ишиндә вә фикриндә көһнә әгидәли вә көһнә ишли мүсәлманлардан сечилсин... Тәвәггә едирәм бу барәдә сиз дә өз фикринизи вә тәгдиринизи јазыб көндәрәсиниз»*. Көһнә феодал-руһани әдәбијјатындан фәргли олараг јени шәраитдә инсанларын әхлаг тәрбијәсиндә роман жанрынын ојнадығы ролу һәлә Мирзә Фәтәли Ахундовун вахтилә дәриндән дујдуғуну вә Азәрбајчан әдәбијјаты үчүн тәзә олан бу әдәби нөвү һәрарәтлә тәблиғ етдијини хатырлатмаг јеринә дүшәрди.

Тәгдирәлајиг чәһәтдир ки, Көчәрли дә роман жанрында кәлиши көзәл данышмыр вә бу мәсәләнин тәкчә сырф формал чәһәтини көтүрмүрдү. О, јени форма илә әлагәдар олараг јени инсанлар — бәдии образлар мәсәләсини гојур вә бизим әдәби тәнгиддә инди дејилдији кими, баш гәһрәман проблеминә дә тохунурду. Тәнгидчинин фикринчә, бу гәһрәман (әввәлимчи шәхс) өз һәрәкәт вә фәалијјәти илә, характери е'тирабилә ону әһатә едән адамлардан фәргләнмәли, көһнә Шәрг зеһнијјәтиндән вә онун әсир етдији минләрлә авам адамлардан сечилмәли, беләләринә нүмунә олмалы иди. Тәнгидчи мәһз бу чүр јени әгидәли, јени дүшүнчәли мүбаризин бәдии образыны јаратмағы, онун «һүсн-әхлагыны», «нәфис ишләрини» тәгдир етмәји јазычынын гаршысында бир тәләб кими гојурду. Көчәрли јазычыны о заманкы бир чох ири һәчмли әсәрләрдә, хүсусилә мәснәвиләрдә вә гәсидәләрдә дәб һалыны алмыш мөвзулардан гачмаға, јерли-јерсиз тарихә, әфсанәләрә мүрачиәт едәнләрдән фәргли олараг мәһз мүасир һәјатдан, онун өз сөзләри илә десәк «өз дирилик вә зиндәканлығымыздан» јазмаға чағырыр вә буну бәдии јарадычылыгда чох мүһүм бир чәһәт кими гијмәтләндирирди. Көчәрли романчылығын мүрәккәб јарадычылыг иши олдуғуну билир вә буна көрә дә роман јазмаг үчүн «чох тәдбир вә тәфәккүр лазым кәлдијини» көстәрирди. Тәсадүфи дејил ки, о, роман јазмағы төвсијә етдији гәләм јолдашындан бу барәдә тәкрар-тәкрар фикирләшмәји вә өз рә'јини мәктуб васитәсилә билдирмәји хаһиш едирди.

Көчәрлинин о заман әдәбијјатымыз үчүн тәзә олан драма вә роман жанрлары һаггында бу чүр гајғыкешликлә данышмасы онун билаваситә естетик гәнаәтләри илә бағлы иди. Тәнгидчи дөврүн, әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирмәк, күнүн тәләб етдији

* Р. Һәсәнова. «XIX әсрдә Русија-Азәрбајчан әдәби әлагәләри тарихиндән», намизәдлик диссертасијасы, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр. сәһ. 205—206.

164—8

мәзмуну ифадә етмәк үчүн көһнә формаларын һүдудларыны ашмағын, јени форма ахтарышлары апармағын зәрури олдуғуну һисс едирди. Әсл көзәллији о, форма илә мәзмунун вәһдәтиндә көрүрдү. Тәнгидчи дејирди ки, «бәдәнин бир әзасынын бөјүјүб әндазәдән чыхмасы вә саирләринин кичилиб балача вә зәиф олмасы бәдәни јарашыгдан салыр, ону чиркин, көркәмсиз, наһамвар еләјир. Бәдәнин көзәл-көјчәк вә хошајәнд олмасы мүнһәсирдир онун үзвләринин мө'тәдил, мүтәнасиб вә јекдикәринә ујғун вә мүвафиг олмағына» («Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз», «Тәрәгги» гәзети, 26 апрел 1909). Бунунла белә Көчәрли бәдәнин сон дәрәчәдә симметрик олмасыны, јә'ни заһири көркәми, форманы һеч дә әсл көзәллик һесаб етмир. О, форма илә мүвафиг мәзмунун бир-бирини тамамладығыны вә бурада әсас маһијјәтин јенә мәзмунла әлагәдар олдуғуну көстәрәрәк јазырды: «Инсанын көзәллији заһири мәлаһәт вә һүсни-ләтафәтдән ибарәт олмајыб, онда әгл вә фәрасәтин мөвҹуд олмасы дәхи әввәлимчи шәртләрдәндир. Заһири көзәллији вә һүсн-ҹамалы камала јетирән әглин нуру вә мә'рифәтин зијасыдыр. Әгилсиз вә мә'рифәтсиз көзәл мәгбул вә мүстәһсән дејилдир». «Бәни адәм әшрәфүл-мәхлугдур» дејән тәнгидчи инсаны бүтүн варлығын, јаранмышларын ән шәрәфлиси сајыр вә әсл көзәллијин дә мәһз инсана, онун әмәлләринә мәхсус олдуғуну тәсдиг едирди.

Көчәрли «иш дә кәламы бәјәндирмәкдир, јохса гафијәләри јан-јана дүзмәк дејилдир» сөјләмәклә «кәламын», мәзмунун һәлледичи рол ојнадығыны көстәрир, бөјүк мүәллими М. Ф. Ахундов кими, бәдии әсәрләри гијмәтләндирәркән онларын мә'насына, мәзмунуна биринчи дәрәчәли әһәмијјәт вермәји лазым билирди. Тәнгидчи өзүнүн бу мүһүм тезисини әдәби тәҹрүбәдә јохлајараг доғру нәтиҹәләрә кәлирди. О јазырды ки, бөјүк шаир Вагифин тәрәннүм етдији гадын, тәсвир етдији көзләр она көрә көзәлдир ки, о, көзәлин дахили аләмини, көзләриндәки «фитнәләри, фе'лләри», «шух бахышы» тәсвир едибдир. Буна көрә дә шаир һәгиги көзәлин реал сурәтини јарада билмишдир. Вагифин:

> Гајнар көзләриндән, шух бахышындан
> Әҹаиб фитнәләр, фе'лләр көрүнүр

бејти илә башланан гошмасыны нүмунә үчүн алан тәнгидчи дејирди: «Шаирин севдији гајнар көзләр о көзләрдир ки, әгл вә фәһмин әламәти онда заһир олур... Шаирин севдији

«шух бахышлы» көзләрдир, аһунун заһирдә көјчәк, амма һәгигәтдә гәлби-инсаны һәрәкәтә кәтирмәкдә аҹиз олан гара көзләри дејил».

Көчәрли дәфәләрлә гејд етмишдир ки, Сә'ди, Һафиз, Шекспир, Һүго, Шиллер, Пушкин вә М. Ф. Ахундов кими бөјүк әдибләр өз әсәрләриндә форма илә мәзмуну аһәнкдарлыгда тәгдим едә билдикләри үчүн дүнјада мәшһур олмуш, башга халгларын да севимли сәнәткарлары олмушлар.

* * *

Ф. Көчәрлинин һәјат вә әдәбијјат, бәдии јарадыҹылыгда реализм гаршылыглы әдәби әлагәләр кими мүһүм проблемләрә даир бахышларыны даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн онун рус әдәбијјаты илә әлагәләри вә классик рус јазычыларынын әсәрләри һаггында фикирләри үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмаг лазымдыр. Лакин әввәлҹә Азәрбајҹан әдәбијјатында халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејаларынын тәрәннүмү тарихинә үмуми бир нәзәр салмаг мәгсәдәујғун оларды.

Јахшы мә'лумдур ки, Азәрбајҹан әдәбијјатында халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејалары һәмишә гүввәтли олмушдур. Гәдим әсрләрдән тутмуш бу күнәдәк ән гүдрәтли сөз усталарымыз охуҹу вә динләјиҹиләрини дикәр халглара, онларын тарих, мәдәнијјәт вә әдәбијјатына, адәт вә ән'әнәләринә һөрмәт руһунда тәрбијә етмиш, өз һуманизми, достпәрвәрлији илә дәрин еһтирам газанмышлар. Зәманәсинин ән танынмыш шаирләриндән олан Хагани Ширвани һәлә XII әсрдә дини тәәссүбкешликдән доған ајры-сечкилији гәтијјәтлә рәдд етмиш, дил вә дин фәргләринә бахмајараг, бүтүн халглар арасында меһрибан достлуг мүнасибәтләрини тәрәннүм етмишдир.

Онун Ермәнистан һаггында мисраларында гардаш ермәни халгына бәслədији дәрин сәмимијјәт вә һәрарәт өз ифадәсини тапмышдыр:

> Ермәнистан торпағына чатан күндән ермәниләр
> Ајағымын торпағына ҹанларыны нисар едәр.
> Бу нәстури мәзһәбиндә олан гоншу, хүсусилә
> Һөрмәтими чох сахлајар, икинчи бир Иса гәдәр.

Бөјүк һуманист Низами Кәнҹәвинин әсәрләриндә тәсвир олунан, мәһәббәтлә јад едилән иглимләрин, өлкәләрин, халгларын хәритәсини тәртиб етмәјә тәшәббүс олунсајды, јәгин ки, мигјасы илә дүнја хәритәсинин өзүнә бәрабәр бир

мәнзәрә алынарды. Низаминин гануни вариси олан мүасир нәслимиз һаглы ифтихар һиссилә е'тираф едир ки, улу бабамыз Низами һәлә 800 ил бундан әввәл инсанлар арасындакы ирги бәрабәрсизлији, орта әсрләрә мәхсус әдаләтсиз ганунлары ајаглајыб кечмиш, рәнки гара олдуғу үчүн зәнчиләри адам јеринә гојмајанлара гаршы кәскин е'тираз сәсини учалдыб јазмышдыр:

Зәнчи дәмир кими гара, парлагдыр;
Үзү гараса да үрәји ағдыр.

Инди бүтүн јер үзүндә мәшһур олан «Једди көзәл» мәнзум романында дүнjанын једди өлкәсинә мәхсус көзәлләрин сырасында славjан көзәлини, рус гызыны тә'риф вә тәрәннүм етмәси, онун көзәллиjиндән һеч дә кери галмајан ағыл вә мә'рифәтинә, исте'дадына әһсәнләр сөjләмәси Низами сәнәтинин һәмишәјашар ҹәһәтләриндән бири һаггында онун әсәрләрини охуjанларда ајдын гәнаәт ојадыр.

Поезиjамызын үфүгләриндә ән парлаг улдузлар кими даима нур сачан Нәсиминин, Фүзулинин, Саиб Тәбризинин, Вагифин әсәрләри јер үзүндәки варлығын ән шәрәфлиси олан инсаны учалтдығына көрә дүнjанын һәр јериндә ше'рсевәнләр үчүн әзиз вә гиjмәтлидир. Онларын поезиjасынын булудсуз сәмасы алтында бүтүн милләтләрдән олан инсанлар өзләри үчүн мунис сығынаҹаг тапа биләрләр. Гејд етмәк сон дәрәҹәдә фәрәһлидир ки, јени Азәрбајҹан әдәби-иҹтимаи фикринин ән көркәмли нүмајәндәси олан М. Ф. Ахундов бәдии јарадыҹылыг аләминдә илк дәфә даһи рус шаири А. С. Пушкинин шәрәфинә јаздығы көзәл «Шәрг поемасы» илә танынмышдыр.

Низами музејинин XIX әср Азәрбајҹан әдәбиjјатына һәср олунмуш експозисиjасына бахан тамашачылар шәффаф шүшә арасында хүсуси гајғыкешликлә горунуб сахланан бир әлјазмасынын өнүндә мүтләг дајаныр, ону дөнәдөнә нәзәрдән кечирир, музеј әмәкдашларынын бу барәдә вердиjи изаһата диггәт вә марагла гулаг асырлар. Бу, М. Ф. Ахундовун «А. С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы» әсәринин автографы, јә'ни мүәллифин өз әли илә јазылмыш нүсхәсидир. Һәмин експонат мүасир тамашачы үчүн, Ахундовун вә Пушкинин нәвә вә нәтиҹәләри үчүн бир-бири илә вәһдәтдә олан ики ҹәһәтдән хүсусилә гиjмәтлидир: илк Азәрбајҹан драматургу, материалист философ вә профессионал әдәби тәнгидимизин баниси М. Ф. Ахундовун поетик әсәрләриндән биринин орижиналы кими, бир дә гардаш рус халгынын бөјүк оғлу А. С. Пушкинин гүдрәтли сәнәт дүһасына Азәрбајҹан халгынын дәрин мәһәббәт вә еһтирамыны ифадә едән илк санбаллы бәдии-тарихи сәнәд кими. Азадлыг ҹарчысы Пушкинин 1837-ҹи илдә гаракүруһчуларын әлиндә һәлак олмасы дүнjанын чох јериндә тәрәггипәрвәр адамлары, азадлыг мүҹаһидләрини гәзәбләндирдиjи кими, 25 јашлы шаиримиз Сәбуһинин дә гәлбини тәлатүмә кәтирмиш вә онун һәјәҹанлы, титрәк додаглары илә бу ағыр бәшәри кәдәрә шәрик олан Азәрбајҹан халгы данышмышды.

Бундан әввәл Азәрбајҹан алими вә шаири А. Бакыхановун пушкинләр аиләси илә меһрибан мүнасибәтләрдә олдуғу, Пушкинин Азәрбајҹан шаири Фазилхан Шејда илә көрүшдүјү, бә'зи әсәрләрдә о заман рус ордусунда хидмәтдә олан һәмјерлимиз әскәрләри, Гарабағ атлыларыны, онларын икидликләрини тә'рифләдиjи мә'лумдур. «Шәрг поемасы» она көрә Азәрбајҹан-рус әдәби әлагәләринин илк мәрһәләсинә аид ән мүһүм бәдии-тарихи сәнәд һесаб едилир ки, Пушкинин рус әдәбиjјаты вә елми-иҹтимаи фикри тарихиндәки мөвгеjи, онун шаир кими дүнjа шөһрәти, нәһајәт, тәкҹә рус халгынын дејил, Пушкин јарадыҹылығы илә тәмасда олмуш дикәр халгларын онун фаҹиәсиндән доған ағыр матәм дујғулары бу әсәрдә дәрин сәмимиjјәт вә чох инҹә бәдии тәсвир васитәләри илә, көзәл мүгајисә вә тәшбеһләрлә, әруз вәзнинә мәхсус ҹазибәли бир аһәнкдарлыгла ифадә олунмушдур.

«Шәрг поемасы» үмумән Азәрбајҹан-рус гаршылыглы әдәби әлагәләри тарихинин ән гиjмәтли фәсилләриндән бирини тәшкил едир. Бунун сәбәби тәкҹә о дејил ки, Пушкин рус халгынын дүнjа әдәбиjјатына бәхш етдиjи ән гүдрәтли шаирләрдән биридир. Сәбәб јалныз о да дејил ки, Пушкин һазырда дилимизә ән чох тәрҹүмә едилмиш, республикамызда чох охунан вә севилән сәнәткарлардандыр. Бу амилләрин һеч биринин мә'на вә әһәмиjјәтини азалтмадан хүсуси гејд етмәк лазымдыр ки, Пушкин јарадыҹылығынын Азәрбајҹан әдәбиjјаты илә әлагәсинин һәр бир факты, әдәбиjјатымызын Пушкин сәнәти илә уғрашмасынын һәр бир әһәмиjјәтли тәзаһүрү халгымызын әдәби-мәдәни вә иҹтимаи һәјатында ҹидди из гојан һадисәјә чеврилмишдир.

Әсәрләриндә халг һәјатынын парлаг тәсвири, азадлыг идејаларынын, иҹтимаи әдаләт уғрунда мүбаризәнин еһтираслы тәрәннүмү, инҹә лирик дујғуларын дәрин сәмимиjјәтлә тәсвири кими кејфиjјәтләр һәлә шаирин өз сағлығында Русиjанын һүдудларыны ашмыш, Азәрбајҹан елләринә дә кәлиб чатмышды. Әкәр Сәбуһи «Шәрг поемасы»нда онун рус әдәбиjјаты вә елми фикри тарихиндәки мөвгеjини поетик һәссаслыгла вә һәм дә дүзкүн мүәјјән етмишдисә,

бу, һеч дә о демәк дејил ки, М. Ф. Ахундов Пушкин һаггында билдикләрини шаирин вәфатындан сонра вә мәһз бу поема илә әлагәдар охумуш, өјрәнмиш вә јазмышды. Күман етмәјә һәр чүр әсасымыз вар ки, кәнч Азәрбајчан шаири бөјүк рус сәнәткарынын әсәрләриндән онун фачиәли сурәтдә һәлак олмасындан хејли әввәл вә әсаслы сурәтдә хәбәрдар иди.

Беләликлә дә әсәрләри вә шөһрәти, гајә вә мәсләки һәлә өзү һәјатда икән Гафгазда јајылан Пушкин јарадычылығынын Азәрбајчан әдәби фикри илә гаршылыглы әлагәси бизим әдәбијјатшүнасларымызда чохдан бәри өјрәнилмәкдә, јени факт, мә'лумат вә үмумиләшдирмәләрлә зәнкинләшдирилмәкдәдир. Бу чүр гијмәтли фактлардан бири С. Ә. Ширванинин «А. С. Пушкин һаггында» ше'ридир.

Кечән әсрин 80-чи илләринин башланғычында көркәмли Азәрбајчан шаири бөјүк рус сөз устасыны хејирхаһ дујғуларла јад едиб көстәрирди ки, һәлә Пушкиндән әввәлдә рус әдәби дилини садәләшдирмәк вә зәнкинләшдирмәк, ону охујан вә јазанлар үчүн анлашыглы етмәк мәгсәдилә алимләр, сәнәткарлар бөјүк әмәк сәрф етмишләр. Лакин, шаирин фикринчә, сон әсрдә даһа ајдын данышмағы бачаран дәрин бир ағыл саһиби («әфсәһү әкмәл») рус әдәби дилинә јени бир тәравәт, чанлылыг вә һәјатилик кәтирмишди, Сејид Әзимин өз тә'бирилә десәк, ону тәзәдән еһја етмишди ки, бу да А. С. Пушкиндир. Ширвани Пушкинин һәм ше'р, һәм дә нәср саһәсиндә өлмәз әсәрләр јаратдығыны јахшы билдији үчүндүр ки, ону халга фајдалы олан китабларын мүәллифи, «ширинсүхән» адландырмышдыр:

Александр ким олдур Серкејевич Пушкин ләгәб шаир,
Нечә нафе китаб етмишди ол ширинсүхән инша.

Сејид Әзим Ширвани әсәрләри илә мәчлисләри бәзәјән рус шаиринин, «арифү камил» адландырдығы Пушкинин һәјатдан вахтсыз кетдијинә «дириға» дејә бөјүк тәәссүф дујғусу илә һејфсиләнир. «Шәрг поемасы» Пушкинә еһтирамын Тифлисдә тәзаһүр етмиш јүксәк, поетик ифадәси идисә, С. Ә. Ширванинин ше'ри бөјүк рус шаиринә мәһәббәтин о заманкы даһа гаранлыг Шамахы мүһитиндә парлајан илк шәрарәси кими гијмәтлидир.

Көркәмли шаири бә'зән:

Буду кәлди сәфаһәтин кани
Һачы Сејјид Әзим Ширвани!

— дејә гаршылајан Шамахыда, сабирсајағы дејилсә, «ширванлылар» чәмијјәтиндә Пушкини тәрәннүм едән белә бир ше'ри гәләмә алмағын өзү бир мәдәни фәдакарлыг иди. Ән гијмәтли чәһәт бир дә бу иди ки, Пушкинә һәср етдији ше'р С. Ә. Ширванинин рус дилинә, мәдәнијјәтинә, поезијасына тәгдиредичи мүнасибәтинин онун јарадычылығында кечичи, өтәри һал олмадығыны бир даһа тәсдиг едирди.

Демә бу кафәр, ол мүсәлмандыр,
Һәр кимин елми вар, о инсандыр.

Демирәм рус, ја мүсәлман ол;
Һәр нә олсан, кет, әһли-үрфан ол.

Еј оғул, һәр лисанә ол рагиб;
Хассә ким русидир бизә вачиб.

С. Ә. Ширванинин өз әсәри илә сәпдији Пушкинә мәһәббәт тохумларынын сонралар тәдричән гијмәтли бәһрәләр вердијинә даир һәлә ингилабдан әввәлки мәдәни һәјатымызын бә'зи мараглы фактлары мә'лумдур.

1899-чу илдә мајын 26-да Пушкинин тәвәллүдүнүн 100 иллији мүнасибәтилә Шамахы шәһәр мәктәбиндә кечирилмиш јубилеј тәнтәнәси бу бәһрәләрдән бири иди. Һәмин тәнтәнәнин шаһиди олан көһнә маариф хадими, Сабирин мүасири вә досту Чәмо Чәбрајылбәјлинин хатирәләри чох мараглыдыр. Бу хатирәләрдән мә'лум олур ки, С. Ә. Ширванинин оғлу Мир Чәфәр өз атасынын јолуну гејрәтлә давам етдирмиш, дәрс дедији шакирдләрдә рус әдәбијјатына, хүсусән Пушкин поезијасына рәғбәт вә мәһәббәт ојатмаг јолунда чалышмыш, бу јубилеј мүнасибәтилә дә хүсуси бир ше'р јазмышды. Ч. Чәбрајылбәјлинин хатирәләриндә дејилир: «Сонра шакирдләрин чыхышы башланды. Онлар Пушкинин ше'рләриндән бир нечәсини әзбәрдән көзәл ифа етдиләр. Мән «Гафгазски пленник» поемасындан бир парча вә мүәллимимиз Мир Чәфәрин бу јубилеј үчүн јаздығы «Шаирин шәрәфинә» ше'рини охумалы идим... Нөвбә мәнә чатды. Әввәлчә рус дилиндә «Гафгазски пленник»дән һәмин парчаны, сонра исә Азәрбајчан дилиндә «Шаирин шәрәфинә» ше'рини охудум. Инди ше'р јадымдан чыхыб, анчаг лап башланғычдакы дөрд мисра јадымдадыр:

Баһар әјјамыдыр, ејшү тәрәб һәр јанда пејдадыр,
Күлүстан ичрә сүсән нәркисү шәббү һүвејдадыр.
О кимдир Александр Серкејевич Пушкин, бөјүк шаир —
Үлумү-елмү-нәзмүнәсрдә устад-јектадыр...

1887-чи илдә Бакыда, 1899-чу илдә исә Бакыда, Салјанда, Газахда, Шушада, Кәнҹәдә вә Азәрбајҹанын бә'зи дикәр кушәләриндә Пушкинин јубилеји мүнасибәтилә хүсуси тәдбирләр кечирилмишдир. Лакин бунлардан бири — һәмин ил мајын 26-да Нахчыван шәһәриндәки «Тәрбијә» мәктәбиндә баш тутмуш јубилеј јығынҹағы хүсусилә әламәтдар олмушдур. Шамахыдакы Пушкин тәдбири һаггында шакирдләрдән биринин сонралар јазылмыш тәәссүратындан башга бир шеј билмириксә, Нахчывандакы Пушкин јубилејиндә мүәллим Мәһәммәд Тағы Сәфәров Сидгинин сөјләмиш олдуғу мә'рузәнин там мәтни бизә кәлиб чатмышдыр. Бунун үчүн мүасирләримиз, атасынын мә'рузәсини «Пушкин» (Бакы, 1904) ады алтында ајрыҹа китабча кими нәшр етдирмиш Мәһәммәд Әли Сидги Сәфәрова борҹлудурлар. Бир дә она көрә ки, тәгрибән 85 ил әввәл Нахчыван шакирдләри вә онларын валидејнләри гаршысында охунмуш бу мә'рузә јалныз јубилеј тәдбири тәшәббүскарларынын, тәшкилатчыларынын вә иштиракчыларынын дејил, о дөврүн бүтүн мүтәрәгги Азәрбајҹан зијалыларынын габагҹыл рус мәдәнијјәтинә, Пушкин јарадыҹылығына һөрмәт дујғуларынын тәзаһүрүдүр.

Мә'рузәчи өз динләјиҹиләринә демишди ки, мәгсәди онлары Пушкинин тәрҹүмеји-һалы илә мүхтәсәрҹә таныш етмәкдән ибарәтдир. Лакин диггәтлә охудугда көрмәк чәтин дејил ки, М. Т. Сидги тәвазөкарлыгла гаршысына гојдуғу вәзифәнин, јә'ни Пушкинин гысача тәрҹүмеји-һалыны сөјләмәк вәзифәсинин һүдудларыны хејли ашараг, шаирин јарадыҹылыг јолундан да бәһс етмиш, онун поезија вә нәсрини гијмәтләндирмиш, бир мә'рузәнин имканлары даирәсиндә үмумән әдәби јарадыҹылыг, хүсусән поезија һаггында мараглы фикирләр сөјләмишдир. Мә'рузәдә илкин диггәтимизи ҹәлб едән — бу көркәмли Азәрбајҹан зијалысынын (мә'лумдур ки, Сидги һәм дә шаир олмушдур) Пушкинә бәсләнән үмумхалг мәһәббәтини ифадәсиндәки сәмими аһәнкдир:

«Нәинки бу күн мәһз бир Русија мәмләкәтиндә Пушкинин ады зикр олунур, хејр! Үмум мәгрибзәмин вә мәшригзәмин рузнамәләри бу күнләрдә Пушкинин иншаатындан, әһвалатындан гејри өзкә бир әмрә мәшғул дејилдир. Биз Нахчыван ҹамааты да «Мәктәби-тәрбијә»миздә Русијанын әзәмәтли шаири Пушкинин наминә бу мәҹлисдә һазыр олмагда өзүнү хошбәхт вә хошвәгт һесаб едирик...»

Сидги Пушкин јарадыҹылығыны классик Шәрг, о ҹүмләдән дә Азәрбајҹан әдәбијјаты проблемләри илә әлагәдә нәзәрдән кечирмишди. Пушкин јарадыҹылығынын тәрәггипәрвәр, реалист вә демократик характери, халг һәјаты илә мөһкәм бағлылығы, фикир вә гајәләринин јенилији Сидгинин, мүасири олан Азәрбајҹан әдәбијјатында даһа бөјүк мигјасда көрмәк арзусунда олдуғу кејфијјәтләр иди. Бу мә'рузәдә сөз сәнәтинин тәбиәти, классик ирсә мүнасибәт, тәглидчи поезија вә саир барәдә зәманәси үчүн мараглы олан мүлаһизәләр вардыр.

Һәјатдан доған, халгын вахты чатмыш дәрдләринә чарә ахтаран, адамларын тәрбијә вә әхлагына көмәк едән әдәбијјаты Сидги јүксәк гијмәтләндирир вә бу дедикләринин мүкәммәл нүмунәләриндән бирини Пушкинин јарадыҹылығы тимсалында гардаш рус халгынын әдәбијјатында көрүрдү. «Пушкин... рус әдәбијјатына тәзә руһ верди, рус гөвмүнүн тәһзиб-әхлагинә вә тосиф-әфкарына чох хидмәт көстәрди. Зүлмәтдән күн тулу едән кими ҹәһл вә фәсад илә долу олан әсриндә елм вә мә'рифәтдән вә адаб инсанијјәтдән дәм вуруб, сөзүнү дәрәҹеји-сүбутә јетирди» дејәндә Сидги Пушкин јарадыҹылығынын халгла, онун һәјаты илә, фикир вә арзулары илә гырылмаз әлагәсини нәзәрдә тутурду.

Пушкин поезијасынын бир әламәти дә, јә'ни онун дилинин садәлији, ајдынлығы, ејни заманда көзәллији, бәдиилији Сидгинин нәзәрини хүсуси ҹәлб етмиш, «Пушкин рус дилини көзәл сурәтдә дирилтди» дејә о, бу һадисәнин үмумрус әдәби дилинин инкишафы мигјасында бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрмишдир. Мә'рузәдә дејилир: «Пушкин бу гәдәр шөһрәти вә бу дәрәҹәдә сәадәти садә вә ашкар јазмаг сајәсиндә газанды. Белә ки, кәнд әһлләри дә онун нәзмләрини вә јаздығы һекајәләрини охујуб гиссәдән һиссә һасил едир». Елә бурадаҹа Сидги белә бир нечә мәсәләјә дә өз мүнасибәтини билдирмәји унутмур ки, дилдә садәлик вә ајдынлыгла, бәдиилик вә поетиклик бә'зиләринин дүшүндүјү кими бир-бирини инкар етмир, әксинә тамамлајыр: «Бунунла белә, Пушкинин ше'ринин бир бејти дә шивеји-шаиранәдән вә ләһҹеји-әдибанәдән хали дејилдир».

Биз буну чох ганунаујғун бир һал һесаб едирик ки, Азәрбајҹанын гүдрәтли халг шаири М. Ә. Сабирин мәтбуатда чыхан илк көркәмли әсәрләриндән бири мәшһур «Бејнәлмиләл» ше'ри олмушдур.

Диггәтлә охудугда көрмәк чәтин дејил ки, Сабирлә гардаш ермәни халгынын варист, јә'ни устадлар устады кими танынмыш бәнзәрсиз сәнәткары Аветик Исаһакјанын јарадыҹылығында бөјүк мараг доғуран үмуми ҹәһәтләр мөвҹуддур. Мә'лумдур ки, халгын үрәјиндән хәбәр верән, онун ән бөјүк иҹтимаи бәлаларыны ҹәсарәтлә тәшриһ едиб көс-

тәрән һәр ики шаирин истеʼдадынын һәлә онларын сағлығында он минләрлә пәрәстишкары вар иди. Бунунла белә, һәмин шаирләрин бөјүк вәтәндаш гејрәти илә дедикләри ачы һәгигәтләр һеч дә һамынын арзу-камынча олмамышдыр. Истисмарчылар, мүртәче даирәләр, мүһафизәкарлар бу шаирләри һәмишә тәʼгиб етмиш, онлары көзүмчыхдыја салмыш, һәдәләмишләр. Лакин бүтүн бунлар өз сәнәтинин халга кәрәклијини, сөзүнүн гәдир-гијмәтини јахшы билән сәнәткарлары — Сабири вә Исаһакјаны руһдан салмамыш, горхутмамыш, мүбаризә әзмини даһа да артырмышдыр.

Чошғун һәјат үмманынын туфанында бах,
Мәтанәтлә дајанмышам мән гаја кими.
Үзәримдә илдырымлар чахыр, курлајыр,
Чәсарәтлә дајанмышам мән гаја кими.

Дөрд јанымда шиддәтләнир боран-гасырға,
Шәрафәтлә дајанмышам мән гаја кими.
Кур далғалар дөјәчләјир ачыг синәми,
Дәјанәтлә дајанмышам мән гаја кими.

Ермәнистанын халг шаиринин бу фәхријјәсини охујаркән Сабирин фәхријјәси фикримиздә чанланды вә онларын вәтәндаш, сәнәткар талејиндәки бу үмуми чәһәт бизи хејли дүшүндүрдү:

Сејли-тәʼн әјлә тәмәввүчлә алыб дөврү бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман дағa ки, дәрјадә дурар.
Нә гәм, уғратса да бир күн мәни ифнајә заман,
Мән кедәрәмсә, мәрамым јенә дүнјадә дурар!

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси Вәтәнимизин халгларынын тарихиндә дөнүш нөгтәси олду. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра өлкәмизин һәјатынын ваһид игтисади вә ичтимаи әсаслара малик олмасы, адамларымызын рәһбәр тутдуғу идеоложи вә әхлаги принсипләр, халгларымызын һәјатынын тарихән охшар чәһәтләри вә кәләчәк инкишаф перспективләринин бирлији — онларын мәдәнијјәт, инчәсәнәт вә әдәбијјатынын ваһид бир бүнөврә үзәриндә тәрәгги етмәси үчүн ән көзәл зәмин вә шәраит јаратмышдыр. Ваһид аилә дујғусу бу күн һәр бир совет јазычысы үчүн хас олан кејфијјәтдир. Совет әдәбијјатынын вә инчәсәнәтинин бүтүн көркәмли әсәрләри бу хејирхаһ, бу үлви дујғу илә ашыланмышдыр. Она көрә дә һәмин әсәрләр мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб олан инсанлары дәриндән һәјәчанландырыр. Бу күн онларча Азәрбајчан јазычысынын ән јахшы әсәрләри бизим Үмумсовет әдәбимәдәни сәрвәтимиздир. Бу әсәрләр өлкәмизин бүтүн охучулары үчүн әзиздир. Рус, Украјна, белорус, ермәни, күрчү, өзбәк, газах, тачик, гырғыз, түркмән, латыш, Литва, естон вә молдав јазычыларынын китаблары адамларымызын мәʼнәви аләминә нәчиб, хејирхаһ фикирләр, ишыглы дујғулар кәтирдији үчүн биз онлары баша дүшүр, севир вә әзизләјирик.

Совет әдәбијјатларынын тәшәккүл вә инкишафынын бешији башында дајанан М. Горки 1934-чү илдә Азәрбајчана, журналист Гулам Мәммәдлијә көндәрдији мәшһур мәктубунда јазырды ки, «Советләр Иттифагына дахил олан һәр бир халгын һәр бир әсәринин Иттифагын бүтүн башга халгларынын дилләринә тәрчүмәси идеал бир иш олардı; белә олсајды биз бир-биримизин милли-мәдәни хүсусијјәтләримизи даһа сүрʼәтлә өјрәнәрдик вә беләликлә, шүбһәсиз ки, бүтүн милләтләрин фәрди хүсусијјәтләрини силмәдән, дүнјаны дәјишдирән јени, әзәмәтли, гүдрәтли сосиалист мәдәнијјәтинин јаранмасы просесини хејли сүрʼәтләндирәрдик».

Нә үчүн Горки милли мәдәнијјәтләри гаршылыглы сурәтдә јахынлашмаға вә бири-бириндән өјрәнмәјә бу гәдәр тәʼкидлә чағырырды? Бөјүк әдибин бу чағырышында совет әдәбијјатынын ики мүһүм вәзифәси вәһдәтдә тәзаһүр едир. Бунлардан бири әдәбијјатын үмуми бејнәлмиләлчилик вәзифәсидирсә, дикәри дә онун естетик вәзифәсидир. Гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләрә кирән милли мәдәнијјәтләрин һәр бириндә мүәјјән бәдии јығым, әдәби наилијјәтләр, естетик хәзинә мөвчуддур ки, мәһз бу чәһәт онларын биринин дикәриндән өјрәнмәк еһтијачыны зәрури едир. Јәʼни, бәрабәр һүгуга малик бир мәдәнијјәт јалныз башгасындан өјрәнәрәк галмыр, ејни заманда дикәр мәдәнијјәтләр дә ондан тәʼсирләнирләр. Беләликлә дә, совет әдәбијјатларынын бирлији вә достлуғу ичтимаи-сијаси вә естетик маһијјәтә малик олан ики мөһкәм дајаг үзәриндә инкишаф едир.

Горкинин бу бөјүк арзуларыны һәјата кечирмәк бахымындан совет халгларынын әлдә етдији көркәмли наилијјәтләри елә Азәрбајчанын тимсалында да ајдын көрмәк олар. Јазычы вә мүтәрчимләрин узун илләр давам едән кәркин јарадычылыг әмәји сајәсиндә бу күн Азәрбајчан охучусу дүнја әдәбијјатынын бир сыра шаһ әсәрләрини өз ана дилиндә охумаг имканы әлдә етмишдир. Фирдовсинин «Шаһнамә»сини, Сәʼдинин, Һафизин, Хәјјамын әсәрләрини, Шекспирин, Шиллерин, Һөтенин пјесләрини, Балзакын, Һүгонун, Стендалын, Золјанын, А. Думанын, Ж. Вернин, Драјзерин, Һемингуејин роман вә повестләрини,

Л. Толстојун «Һәрб вә сулһ» епопејасыны вә дикәр әсәрләрини, Пушкинин «Јевкени Онекин»ини вә әсәрләринин алтычилдлијини, Лермонтов әсәрләринин үччилдлијини, Туркеневин роман вә повестләрини, Гоголун алтычилдлијини, Мајаковскинин икичилдлијини, Шолоховун сәккизчилдлијини, Горкинин онбешчилдлијини, Нәваинин, Шевченконун, Шота Руставелинин, Сундукјанын әсәрләрини азәрбајчанлылар доғма дилдә севә-севә охујурлар. Русија поезијасынын күнәши Пушкини Сәмәд Вурғун, Владимир Мајаковскини Рәсул Рза, Серкеј Јесенини Әлиаға Күрчајлы, А. Твардовскини Аслан Асланов, Мустај Кәрими Нәби Хәзри, Рәсул Һәмзәтову Тофиг Бајрам, Јегор Исајеви Чабир Новруз, Муса Чәлили Хәлил Рза чидди јарадычылыг сә'јләри сајәсиндә Азәрбајчан охучулары үчүн јенидән ачмышлар. Ејни миннәтдарлыг сөзләрини Достојевскинин тәрчүмәчиси Бејдулла Мусајевин, Һејненин тәрчүмәчиси М. Рзагулузадәнин, Һомерин тәрчүмәчиси Ә. Зијатајын, Һөтенин тәрчүмәчиси Ә. Чәмилин, Горкинин тәрчүмәчиси Чәлал Мәммәдовун нәчиб фәалијјәти һаггында, Мирзә Шәфи Вазеһин әсәрләри үзәриндә сәнәткар иши үчүн Наум Гребневин, Сабири усталыгла тәрчүмә етдикләри үчүн Серкеј Васиљевин вә Самвел Григорјанын үнванына демәк лазымдыр.

Классикләримизин бир сыра әсәрләри, Ч. Чаббарлынын пјесләри, С. Вурғунун, С. Рүстәмин, Р. Рзанын, Нәби Хәзринин, Габилин, Б. Ваһабзадәнин, Н. Һәсәнзадәнин ше'р вә поемалары, Мирзә Ибраһимов, Сүлејман Рәһимов, Меһди Һүсејн, Әбүлһәсән, Һ. Аббасзадә, Исмајыл Шыхлы, Иса Һүсејнов, Анар, М. Ибраһимбәјов, Ә. Әјлисли, Елчин вә Р. Ибраһимбәјовун повест вә романлары артыг чохдан Совет Иттифагы халгларынын дилләринә тәрчүмә едилиб кениш јајылмыш, бәрабәр һүгуглу инчиләр кими онларын мә'нәви хәзинәсинә дахил олмушдур. Совет әдәбијјатынын тәшәккүл тапдығы илк илләрдә халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејаларынын тәнтәнәси кими сәсләнән «1905-чи илдә» пјеси өз идеја вә бәдии кејфијјәтләри илә бу күн дә бизим үчүн јүксәк дәрәчәдә әзиз вә гијмәтлидир.

Халглар достлуғу идејасы севимли халг шаиримиз Сәмәд Вурғунун нәзәриндә ајдын вә конкрет ичтимаи-сијаси, синфи мә'на дашыјырды. О, белә һесаб едирди ки, һәр бир бөјүк вә кичик халг өз әзаблы тарихинин ачы тәчрүбәсиндән билир ки, халгларын јеканә ничат јолу онларын бир-биринә гаршылыглы еһтирамында вә мәһәббәтиндәдир, онларын динч әмәкдашлығында, иртича, империализм, милләтчилик вә иргчилик әлејһинә мүбаризәдә бир-биринә

јардым көстәрмәсиндәдир. Шаирин зәнкин әдәби ирси дә, мүбаризә елми-нәзәри вә публисист чыхышлары да онун бу чох мүһүм тезисдә ирәли сүрүлән гәнаәтинин тәсдигинә вә әмәли сурәтдә һәјата кечирилмәсинә парлаг сүбутдур.

Совет адамларынын достлуғуну вә бирлијини тәрәннүм етмәк үчүн С. Вурғун һәмишә орижинал бәдии васитәләр ахтарыр, халг дилинин зәнкинликләриндән әсл јарадычы сәнәткар кими истифадә едирди. Онун вахты илә көрүшүнә кедиб, јахындан дост олдуғу газах акыны Чамбула һәср едилмиш «Ше'римизин ағсаггалы» әсәриндә белә бир бәнд вар:

Нә хош кәлди өмрүн јазы,
Позулмаздыр бизим јазы.
Тамбур илә телли сазы
Габаглашыб чалаг бары...

Диггәти бу бәндин икинчи мисрасына чәлб етмәк истәрдик. **Позулмаздыр бизим јазы.** Ону охујаркән адамын јадына бир аз «гәзавү-гәдәр фәлсәфәси»ни хатырладан мәшһур ел сөзү дүшүр: «Јазыја позу јохдур». Лакин С. Вурғун өз ше'риндә бу «көһнә» ел сөзү васитәсилә тамамилә јени, һәјати әсаслара малик олан ичтимаи мәзмуну, Совет Иттифагынын халглары арасындакы достлуг вә гардашлыг әлагәләринин сарсылмазлығы, әбәдијјәти идејасыны мүвәффәгијјәтлә ифадә етмишдир. Мәшһур «26-лар» поемасында «Биз сиздән өјрәндик гәһрәманлығы» дејәркән дә шаир Азәрбајчанда ингилаби мүбаризә тарихинин ән парлаг сәһифәләрини јазмыш шанлы 26-ларын бејнәлмиләл аиләсинә бүтүн совет адамларынын јени-јени нәсилләринин гануни вәрәсәлик мүнасибәтини әкс етдирмишдир.

С. Вурғунун тәкчә рус әдәбијјатына вә онун ајры-ајры көркәмли нүмајәндәләринә аид мәгалә, мә'рузә вә чыхышлары мараглы бир тәдгигатын мөвзусу ола биләр. Шаирин Шота Руставели вә Аветик Исаһакјан, Сүлејман Сталски вә Дмитри Гулиа, Сајат-Нова вә Кеорки Леонидзе, Муса Чәлил вә Јулиус Фучик, Шандор Петефи вә Христо Ботев, Шекспир вә Бајрон, Пабло Неруда вә Николас Килјен, Луи Арагон вә Пол Елуар, Владислав Незвал вә Јоһаннес Бехер кими мухтәлиф халгларын классикләри һаггында мүлаһизәләрини дә бураја әлавә етсәк, онун дүнја сөз сәнәтинин нечә зәнкин бир хәзинәсинә дәриндән бәләд олдуғу, бу сәнәткарлары јетирән халглара сонсуз мәһәббәт бәсләдији бир даһа ајдын көрүнәр.

Совет Јазычыларынын Икинчи Үмумиттифаг гурултајында поезија һаггында мә'рузәси С. Вурғунун халглар

достлуғу вә бејнәлмиләлчилик һаггында фикирләрини һәјатымызын вә әдәби просесин зәнкин фактлары әсасында үмумиләшдирмәсинин ән мүкәммәл нүмунәси иди. О, өзүнәмәхсус тәмкинлә гурултајын хитабәт күрсүсүндән дејирди ки, «Совет шаирләри бүтүн дүнја халглары арасындакы достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилијинин гадир күчүнү тәрәннүм едирләр. Вәтәнимиздә вә бүтүн дүнјада мејдана чыхан ән көзәл вә ишыглы нә варса, һамысыны севинчлә гаршылајырлар». Поезијамызын әсас мәзмунуну тәшкил едән совет вәтәнпәрвәрлији һиссинин пролетар бејнәлмиләлчилији дујғуларындан ајрылмазлығыны хүсуси гејд едән С. Вурғун бу факты бәшәр бәдии фикринин инкишафында ирәлијә доғру атылмыш бөјүк аддым кими гијмәтләндирмиш, шаирин бу сөзләри исә гурултај нүмајәндәләринин курултулу алгышлары илә гаршыланмышды: «Биз бејнәлмиләлчилик ән'әнәләринә кәләчәкдә дә садиг галмалы вә мүмкүн гәдәр поезијамызы бу истигамәтдә инкишаф етдириб зәнкинләшдирмәлијик!»

Коммунист Партијасынын тәрәннүмүнә һәср олунмуш «Заманын бајрагдары» поемасы бу нөгтеји-нәзәрдән С. Вурғун јарадычылығынын зирвәси адландырыла биләр. Поеманын дәрин мә'налы нәгәратынын сон парчасында партијамызы шәрәфләндирмәк үчүн шаирин сечдији көзәл кәламлар ичәрисиндә бу бејт һамымыз үчүн нечә дә доғма сәсләнир:

Бир бајраг алтында јүз мин милләтин
Гардашлыг дүнјасы — партијамыздыр!

Бу мисраларда Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тәмәл дашы гојулан вахтдан башламыш, јашадығымыз күнләрәдәк ардычыл сурәтдә јеритдији халглар гардашлығы вә бејнәлмиләлчилик сијасәтинин маһијјәти јүксәк усталыгла экс етдирилмишдир.

Азәрбајҹан поезијасынын ағсаггалы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Сүлејман Рүстәмин артыг дилләр әзбәри олмуш бир ше'ри илә мәтләби јекунлашдырмаг истәрдик:

Милләтим шөһрәтлидир гардашлыг дүнјасында.
Вәтәндир көзләримизин ағы да, гарасы да.
Фәһләләр, колхозчулар, шаирләр арасында,
Вәһдәт көрмәк истәјән Азәрбајҹана кәлсин.

Мәһәббәти, шөһрәти долашыр дијар-дијар,
Кимдә вар бу сычрајыш, кимдә вар бу игтидар?!
Ал бајраглар алтында алны ачыг, бәхтијар
Милләт көрмәк истәјән Азәрбајҹана кәлсин!

Гејд етмәк хош вә фәрәһлидир ки, Азәрбајҹан халгынын дикәр халгларын әдәбијјатлары илә, хүсусән рус халгынын бәдии тәфәккүр хәзинәсилә гаршылыглы әлагәләри тарихиндә Көчәрли ирсинин өзүнәмәхсус јери вардыр.

* * *

Ф. Көчәрли јарадычылыг аләминә гәдәм гојдуғу илк күнләрдән башламыш өмрүнүн сонларына гәдәр рус дили вә әдәбијјатынын Азәрбајҹанда хејирхаһ тәблиғатчыларындан бири кими фәалијјәт көстәрмишдир. Онун бу саһәдәки иши рус вә Азәрбајҹан халгларыны бир-биринә даһа јахшы танытмаг, онларын арасындакы достлуг вә гардашлыг мүнасибәтләрини инкишаф етдирмәк кими нәҹиб бир мәгсәд күдүрдү. Буну Көчәрлинин һәлә Гори мүәллимләр семинаријасында шакирд икән јаздығы бир имтаһан иши дә тәсдиг етмәкдәдир. Һәмин имтаһан ишиндә дејилир:

«...Рус халгы илә Гафгаз әһли арасында сәмими вә мүгәддәс мәһәббәт, бирлик вә достлуг онлар бир-бирини мүмкүн гәдәр чох баша дүшдүкдә, бир-биринин дилини билдикдә вә биркә һәрәкәт етдикдә мүмкүн ола биләр. Нә гәдәр ки, Гафгаз әһли өз рус гардашыны баша дүшмүр, онун дилини билмир, она көмәк дә етмәјәҹәк, көрдүјү ишинә дә гарышмајыб кәнарда дураҹагдыр» (Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы 1, сахланма ваһиди 2625, вәрәгә 5).

Бу кичик парчада биринчи олараг диггәти ҹәлб едән Көчәрлинин рус вә Гафгаз халглары арасында достлуг, мәһәббәт вә бирликдән бу ҹүр тәәссүбкешлик вә үрәјијананлыгла данышмасы фактынын өзүдүр. Көчәрли бу достлуг вә мәһәббәти даһа да мөһкәмләндириб сарсылмаз етмәк үчүн бу халгларын бир-бирини мүмкүн гәдәр јахшы баша дүшмәләрини, бир-биринин дилини өјрәнмәләрини мүһүм шәрт олараг ирәли сүрүрдү. Дүнјанын һансы өлкәсиндә јашамасындан асылы олмајараг, халг ән көзәл бәшәри кејфијјәтләрин тәҹәссүмүдүр. Буна көрә дә Көчәрли мәсәләни дүзкүн гојурду: Гафгаз әһли, Азәрбајҹан вә рус халглары бир-бирини нә гәдәр чох танысалар, бу, онларын арасындакы хајирхаһ достлуг әлагәләринин кәләҹәкдә даһа да мөһкәмләндирилмәсинә анҹаг јардым едә биләр.

Бир һиссәсини хатырлатдығымыз һәмин имтаһан ишини Көчәрли 1885-ҹи ил мај ајынын 15-дә јазмышдыр. Бу јазы онун мүәллимләри тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш вә 22 јашлы мүәллифинин Јереван кимназијасына Азәрбај-

ҹан дили мүәллими тә'јин едилмәсиндә бөјүк рол ојнамышды.

Ф. Көчәрли бу саһәдә бир нөв јарадыҹылыг мәрамнамәси адландырыла биләҹәк һәмин имтаһан ишиндәки мә'лум тезисә һәмишә риајәт етмиш, рус вә Азәрбајҹан халгларынын мә'нәви зәнкинликләрилә бу халглары гаршылыглы сурәтдә таныш етмәјә ардыҹыл сә'ј көстәрмишдир.

Көчәрлинин рус дилиндән бәдии әсәрләр тәрҹүмә етмәси даһа чох онун әдәби фәалијјәтинин илк дөврләринә аиддир. Бу тәрҹүмәләрдән һәләлик бизә мә'лум оланлары ашағыдакылардыр:

1. А. С. Пушкинин «Балыгчы илә гызыл балығын нағылы» (1892-ҹи илдә Јереванда, Гуламирјан басмаханасында «Торчу вә балыг» ады алтында чап едилмишдир).

2. М. Ј. Лермонтовун «Үч хурма ағаҹы» ше'ри.

3. А. В. Колтсовун «А киши, нијә јатыбсан?!» ше'ри (1895-ҹи илдә Шушада, ермәни руһани идарәсинин мәтбәәсиндә икиси бир китабчада чап едилмишдир).

4. А. П. Чеховун «Ат фамилијасы» һекајәси (А. П. Чехов һаггында хырдача бир мүгәддимә илә «Шәрги-Рус» гәзетинин 16—17 ијул 1904-ҹү ил тарихли 104—105-ҹи нөмрәләриндә дәрҹ едилмишдир).

Бунлардан башга Көчәрли Чернјајевскинин «Вәтән дили» китабында чап едилмиш бир нечә ше'рин дә мүтәрҹимидир. Нүмунәләрини вермәсәк дә, биз һәмин ше'рләр һаггында А. О. Чернјајевскинин рә'јини бурада хатырлатмағы лазым билирик. Китабын мүәллифи Көчәрлијә јазмышды: «Бәнөвшә», «Чичәк» вә «Диләнчи» адлы тәрҹүмәләриниз мәним китабымын зинәти мәнзиләсиндә олаҹагдыр. Нәзми јүнкүл, мусигили вә аһәнкдардыр, гафијәләри дә өз јериндәдир» (Ф. Ағазадә. «Ф. Көчәрлинин биографијасы». Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архиви, инв. 566).

Бу күн Азәрбајҹан охуҹусу Пушкинин «Јевкени Онекин» вә Лермонтовун «Зәманәмизин гәһрәманы» романларыны, Колтсовун ше'рләрини, Чеховун пјес вә һекајәләрини, һабелә башга классик вә мүасир рус јазычыларынын көркәмли әсәрләрини өз ана дилиндә охумаг имканы әлдә етмишдир. Буна көрә дә Көчәрлинин рус әдәбијјатындан етдији тәрҹүмәләрин јухарыда вердијимиз сијаһысы илк бахышда бир гәдәр кичик көрүнә биләр. Лакин тарихилик нөгтеји-нәзәриндән јанашдыгда ајдын олур ки, Көчәрлинин бәдии тәрҹүмә саһәсиндә көрдүјү иши «хырда иш»

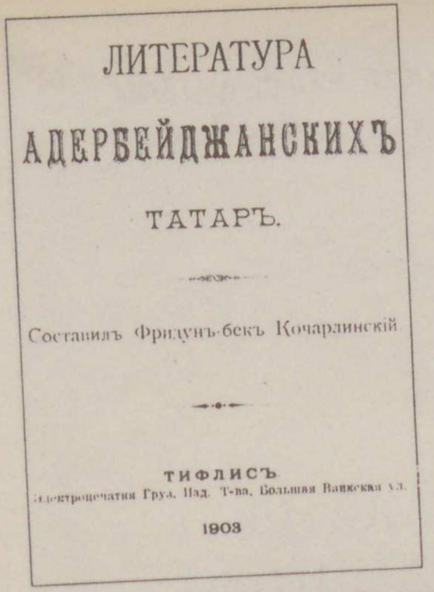
ЛИТЕРАТУРА

АДЕРБЕЙДЖАНСКИХЪ

ТАТАРЪ.

Составилъ Фридунъ-бекъ Кочарлинскій.

ТИФЛИСЪ

Электропечатня Груз. Изд. Т-ва, Большая Ванкская ул.

1903

Ф. Көчәрлинин илк китабынын үз габығы

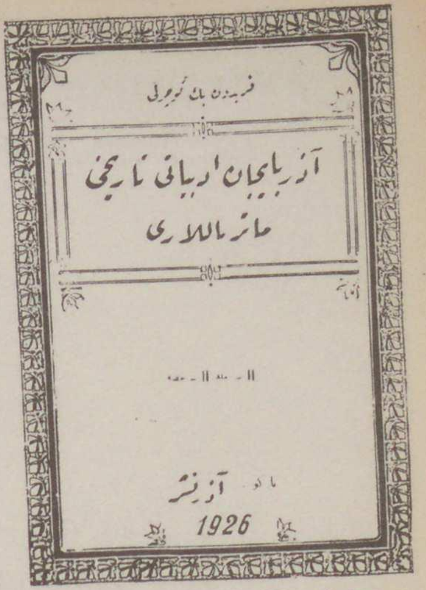

Ф. Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты» тәдгигатынын илк нәшри. Азәрнәшр 1926.

Ф. Көчәрли адына ушаг китабханасынын оху залында.

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

БӘКИР НӘБИЈЕВ

КӨРКӘМЛИ ТӘНГИДЧИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТШҮНАС

(Ф. Көчәрлинин һәјат вә јарадыҹылығы)

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1963

Монографија

һесаб етмәк доғру олмаз. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, Көчәрли «Балыгчы илә гызыл балығын нағылы»ны тәрҹүмә етмәклә Азәрбајҹанда А. С. Пушкинин илк мүтәрҹими олмаг шәрәфини газанмышдыр*. Бу фикри онун Лермонтов вә Колтсовдан етдији тәрҹүмәләрә дә шамил етмәк олар.

Јереван кимназијасында мүәллимлијә башладығы илләрдә илк тәрҹүмәләрини чап етдирән Көчәрлинин нә үчүн мәһз «Үч хурма ағачы», «Балыгчы илә балығын нағылы», «А киши, нијә јатыбсан?!» кими әсәрләри сечмәси сәбәбсиз дејилдир. Күндәлик педагожи ишдә синифдәнкәнар гираәт үчүн рус әдәбијјатына аид ана дилиндә һеч бир васаит тапа билмәјән кәнч мүәллимин өз баҹарығы даирәсиндә бу ҹүр тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан әсәрләри Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмәкдән башга һеч бир əлаҹы јох иди. Тәрҹүмә үчүн мәһз Пушкин, Лермонтов вә Колтсовун әсәрләрини сечдијинә кәлдикдә исә бу, рус әдәбијјатыны һәлә о вахт јахшы билән Көчәрлинин ејни заманда јүксәк бәдии зөвгә малик олдуғуну көстәрир. Мараглыдыр ки, әслиндә шаир олмајан, үмумијјәтлә, бәдии јарадыҹылығы илә танынмајан Ф. Көчәрли рус шаирләринин әсәрләрини, башлыҹасы исә Пушкинин мәшһур нағылыны орижиналын нөвүнә мүвафиг олараг, нәзмлә тәрҹүмә етмишдир. Азәрбајҹанлылар арасында кениш јајылмыш бу әсәрин русҹасыны вермәдән Көчәрлинин тәрҹүмәсиндән бә'зи нүмунәләри көстәрәк:

Бир гоҹа киши, бир гоҹа гары,
Бири-биринин әниси-јары,
Дәрја јанында, көһнә газмада,
Ејләр идиләр ејш азада.

(Нағылын експозисијасындан).

Сөјләди: — еј гоҹаји-хошмәнзәр,
Лүтф үзилә мәнә сән ејлә нәзәр.
Нә тәләб ејләсән ону верәрәм,
Нә десән: — ејлә! — Мән ону едәрәм.
Ҹүмлә һаҹәтләрин олар һасил,
Олурсан аризуна тез васил.
Рәһм ет, ат мәни бу дәрјаја,
Тутасан та мәнимлә хош маја!

(Балыгла гоҹанын биринҹи сөһбәтиндән)

* Бах: Шыхәли Гурбанов. «Пушкин вә Азәрбајҹан поезијасы», Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1956, сәһ. 93.

Деди: — кет, ејлә балығы акаһ
Ки, ханым хаһиш ејләјир ола шаһ.
Хофә дүшдү гоча, деди дәрһал:
Ејләјибсән гәрибә хам хәјал.
Дәли һа олмајыбсан, еј гары?!
Бирчә инсаф елә сәни тары...
Һаны сәндә о әгл, ја һикмәт,
Дута гүввәт онунла та дөвләт?

(Гарынын дворјанлыг мәнсәби алдыгдан сонра гочаја вердији әмрдән).

Бахубан көрдү: газмады көһнә,
Гоча гарысы... һәм сыныг тәкнә.

(Нағылын сон мисралары).

Мәгсәдимиз бу парчалары һеч дә поетик тәрчүмәнин камил нүмунәләри кими тәгдир етмәк дејил. Бәлкә дә Пушкин нағылынын идеја-тәрбијәви маһијјәтини Азәрбајчан охучуларына чатдырмаг үчүн Көчәрлинин мүмкүн гәдәр садә данышмаға, бир сыра һалларда исә поетик форманын да инчәликләрини сахламаға мүвәффәг олдуғуну көстәрмәкдир. Даһа диггәтлә мүгајисә едилдикдә бу тәрчүмәдә орижиналын мәтниндән кәнара чыхмаг, онун бә'зи кичик парчаларындан сәрф-нәзәр етмәк һаллары да көрмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, Пушкинин әсәриндә Гоча өз гудурған гарысыны тә'мин етмәк үчүн балыгла көрүшмәјә беш дәфә кедирсә, «Торчу вә балыг»да бу кедишин, тәмәннанын сајы дөрддүр. Көчәрли Гарынын дворјанлыг иддиасы илә сарајда јашамаг арзусуну Гочанын бир кәлишиндә бирләшдирмишдир... Бунунла белә Көчәрлинин тәрчүмәләрини бир гәдәр јухарыда вердијимиз сијаһыдакы ардычыллыгла охујуб, орижиналы илә мүгајисә етдикдә мә'лум олур ки, Көчәрли Азәрбајчан дилинә чевирдији әсәрдән-әсәрә бир мүтәрчим кими тәкмилләшмиш, орижиналдакы мә'наны вермәклә јанашы, онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, бәдии тәсвир васитәләрини, ифадә көзәллијини дә охучуја чатдырмаға чидди сә'ј көстәрмишдир.

Үч ил сонра, јә'ни 1895-чи илдә М. Ј. Лермонтовдан етдији «Үч хурма ағачы» ше'ринин тәрчүмәси дедијимизә сүбутдур. «Үч хурма ағачы» көркәмли рус шаиринин сәнәткарлыг чәһәтдән ән мүкәммәл әсәрләриндән биридир. Бөјүк тәнгидчи В. Г. Белински һәмин ше'р һаггында һаглы олараг јазмышды:

«Лермонтовун «Үч хурма ағачы» ше'ри е'чазкар үлвијјәтә малик гәрибә бир әсәрдир. Илаһи! Нә гәдәр зәнкин бир исте'дад! Доғрудан да, онда нә исә бир әзәмәт вар... Образларын гәшәнклији вә ајдынлығы, форма садәлији вә

шәрг рәнкләринин парлаг шәфәги бу пјесдә поезија илә нәггашлығы бир-биринә говушдурмушдур»*.

Көчәрли өз тәрчүмәсиндә бу көзәл әсәрин бәдии кејфијјәтләрини сахламаг үчүн чох чалышмыш, бә'зи мүгајисәләр көстәрир ки, буна мүәјјән гәдәр мүвәффәг олмушдур. Тәрчүмәдә ше'рин бүтүн сүжет хәтти, ифадәләриндәки бәдиилик, мараглы тәбиәт мәнзәрәләри сахланмыш, дилин ахычылығына хүсусилә чидди фикир верилмишдир. Мисал үчүн, «Үч хурма ағачы» ше'ринин дөрдүнчү бәндини алаг:

И только замолкли — в дали голубой
Столбом уж крутился песок золотой.
Звонков раздавались стройные звуки,
Пестрели коврами покрытые вьюки.
И шел, колыхаясь как в море челнок.
Верблюд за верблюдом взрывая песок.**

Һәмин парчанын тәрчүмәси беләдир:

Сәсләрин кәсән дәм узагдан онлар
Көрдүләр учалды сүтун тәк гумлар.
Зынгыров сәдасы, чарәс наләси,
Долдурду һаваны һај-һуј сәси,
Боз гумун ичиндән олду нүмајан
Аһәстә-аһәстә кәлән карван.
Јырғаланыр гатар-гатар дәвәләр,
Куја ки, дәрјада кәзир ләпәләр.***

Орижиналдакы демәк олар ки, бүтүн әсас компонентләрин сахландығы бу парчанын Азәрбајчан дилиндә дә јахшы сәсләндијини сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Бә'зи һалларда мүәјјән сәрбәстлијә јол верән Көчәрлинин тәрчүмәләри рус дилиндән азәрбајчанчаја едилән поетик тәрчүмәләрин тарихиндә илк аддымлар кими гијмәтлидир. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, рус вә Авропа шаирләриндән етдији көзәл тәрчүмәләрилә Азәрбајчанда мәшһур олан көркәмли шаир Аббас Сәһһәтин «Мәғриб күнәшләри» китабы јалныз 1912-чи илдә, јә'ни Көчәрлинин илк тәрчүмәсиндән 20 ил сонра чап олунмушдур.

* В. Г. Белинскинин А. А. Крајевскијә јаздығы мәктубдан. Ситат М. Ј. Лермонтовун әсәрләринә И. Андрониковун јаздығы шәрһдән көтүрүлмүшдүр. Бах: М. Ю. Лермонтов. Собрание сочинений, том I, Москва, 1953, стр. 392.

** М. Ю. Лермонтов. Собрание сочинений, том I, Москва, 1953, стр. 29.

*** «Үч хурма» вә «А киши, нијә јатыбсан?!», Русијанын мәшһур шаирләри Лермонтов вә Колтсовдан түркә тәрчүмәдир. Мүтәрчими Фиридун бәј Көчәрли. Ирәван кимназијасынын лисани-түрки мүәллими, Шуша, 1895, сәһ. 4.

* * *

Көчәрли рус јазычылары һаггында онларын јарадычылығына һәср едилмиш хүсуси мәгаләләриндә, һабелә Азәрбајҹан әдәбијјаты мәсәләләриндән бәһс едән китаб, мәгалә вә мәктубларында мараглы елми фикирләр сөјләмишдир ки, биз онлардан бир гисмини бурада шәрһ етмәјә чалышаҹағыг. Әввәлҹә ону гејд едәк ки, Көчәрли рус әдиб вә шаирләри, онларын әсәрләри һаггында јалныз әдәби мәгаләләриндә бәһс етмирди. О, иҹтимаи һәјатын вә мәишәтин, бејнәлхалг аләмин мүхтәлиф мәсәләләринә һәср олунмуш мәгаләләриндә дә јери кәлдикҹә рус бәдии фикринин наилијјәтләриндән фајдаланырды, мәсәлән, о, бөјүк рус шаири И. А. Крыловун «Ағаҹын јарпаглары вә көкләри» тәмсилини нәсрлә тәрҹүмә едәрәк, халгдан, зәһмәткеш күтләләрдән, онларын еһтијаҹларындан ајры дүшмүш бә'зи зијалыларын тәнгидинә һәср етдији «Гаранлыгда галанларымыз» («Иршад» гәзети, 2 март 1906-чы ил) мәгаләсиндә вермишди. Бир-ики кичик истисналары нәзәрә алмасаг, һәмин сүжети ејнән Көчәрлинин чап етдирдији имлада веририк: «Баһарын көзәл бир күнүндә ағаҹын јарпаглары сәһраја көлкә салыб, сабаһ јели илә ширин сөһбәт едирдиләр вә өзләрини тә'рифләјәрәк сәбадан сорурдулар: «Мәкәр бу сәһраны зијнәтләндирән вә ағаҹын өзүнә һүсн вә ләтафәт верән биз јарпаглар дејилик? Әкәр биз олмасаг, ағаҹ нәјә бәнзәр? Өзүмүзү тә'риф етмәкдә мәкәр бизим һаггымыз јохдур? Биз дејиликми чобаны сүрүсү илә күнүн истисиндән сахлајан вә онлара раһатлыг бәхш едән? Биз дејиликми гызлары вә кәлинләри өз сајәмизин алтына рәгсә кәтирән, биз дејиликми сүбһләр вә ахшамлар бүлбүлү шөвгә вә һәвәсә кәтириб, она көзәл нәғмәләр охутдуран? Вә сән өзүн, еј сәба, даим бизимлә олурдун; бир дәгигә биздән ајры гала биләрсәнми?» Бу сөзләри ешидән ағаҹын көкләри јерин алтындан һәзин сәслә дедиләр: «Бизи дә бир јада салыб разылыг етсәниз нә олар?» Јарпаглар гәзәблә ҹаваб вердиләр ки ,сиз кимсиниз, сизин нә ҹүр'әтиниз вар ки, бизимлә белә әдәбсизҹәсинә данышасыныз? Ағаҹын көкләри дедиләр: «Биз бурада јерин алтында гаранлыгда доланыб сизи бәсләјәнләрик вә ағаҹа һәјат, гүввәт веририк. Биз онун ришәләријик. Сизинлә бизим тәфавүтүмүз бундадыр ки, сизин өмрүнүз бир илликдир. Һәр јаздан јаза сиз тәзәләнәрсиниз. Амма биз һәмишә гаранлыгда ишләјиб, сизә һәјат веририк. Әкәр биз олмасаг нә ағаҹ сәламәт галар вә нә дә сиздә бу ләтафәт вә тәравәт олар...».

Тәнгидчинин Пушкин вә Гоголдан әввәл јашамыш, һәмчинин онларын мүасири олан дикәр рус сәнәткарлары һаггында кениш мә'луматы вар иди Бунунла белә о, Пушкин вә Гоголун рус әдәбијјатына јени, габагҹыл идејалар кәтирдикләрини, сәнәткарлыг бајрағыны чох јүксәјә галдырдыгларыны дујур, бу ики гүдрәтли әдибин рус әдәбијјаты тарихиндәки әвәзсиз хидмәтләрини дәриндән дәрк едирди. «Гогол» адлы мәшһур мәгаләсиндә Көчәрли јазырды: «Русларын милли әдәбијјатынын бинасыны гојан Пушкин вә Гогол олубдур. Бу ики мүгтәдир әдибин сајәсиндә русларын әдәбијјаты тәбии һалына вә тәбии рәнкинә дүшүб, фрәнкләрин, инкилисләрин вә немесләрин тә'сириндән хилас олмаға башлајыбдыр». («Тәрәгги» гәзети, 17—18 март 1909-чу ил. Һәмин мәгаләдән кәтирилән башга ситатларда да бу мәнбәјә иснад едиләҹәкдир).

Көчәрли Пушкин вә Гоголун јарадычылығындакы башлыҹа мәзијјәти онларын һәјат һәгигәтләрини тәсвир етмәләриндә ахтарыр вә көстәрирди ки, «Гогол вә Пушкин милли әдәбијјатларыны мәишәтләринин ајинеји-һәгигәтнүмасы һесаб едиб, өзләриндән сонра кәлән үдәба вә шүәраја сәламәт бир мәсләк, мүстәгил бир јол ачыблар».

Бүтүн тәнгидчилик фәалијјәти әрзиндә сәнәт әсәрләриндән реализм тәләб едән Көчәрли XIX әср рус әдәбијјатында онун ән көзәл нүмунәләрини көрүрдү. «Гогол һәгигәтнәвис әдибләрин бабасы вә пишрәви мәнзиләсиндәдир» дејәркән тәнгидчинин рус әдәбијјатында мәһз реалист демократик ҹәрәјаны нәзәрдә тутдуғу тамамилә ашкардыр. Гоголун әсәрләриндә Көчәрли кениш зәһмәткеш күтләләрин ағыр вәзијјәтинин, дөзүлмәз һәјат шәраитинин, рус кәндлисинин дујғу вә һәјәҹанларынын, арзу вә хәјалларынын бәдии ин'икасыны јүксәк гијмәтләндирирди. Гоголдан башламыш бөјүк пролетар әдиби Горкијә гәдәр, үмумијјәтлә, реалист рус әдибләринин бүтөв бир нәслинин јарадычылығындакы бу ҹәһәти чох садә бир дилдә Азәрбајҹан охуҹуларына чатдырмаг мәгсәдилә Көчәрли јазырды ки; бу сәнәткарлар «әлләриндә мәш'әл русларын мәишәтинә дахил олуб, онун һәр сәмтинә вә күнҹүнә ишыг салыб, милләтин јараларыны, руһани вә ҹисмани күдурәтләрини, гәм вә шадлыгларыны көрүб вә көрдүкләринин сурәтини вә шәклини маһир бир нәггаш кими ејни илә чәкиб бүтүн аләмә көстәриб дејирләр: Бахын, көрүн! Будур бизим милләт, бу сајагдыр онун дирилији, будур онун һалы, фикри, һиссијјаты вә хәјалаты!».

Ајдын вә садә бир үслубда јазылмыш «Гогол» мәгаләсинин һәр сәтриндә Көчәрлинин бу бөјүк рус сәнәткарына

мәһәббәти һисс олунур. Буна көрә дә «Гогол» мәгаләси чап едилдикдән 24 күн сонра Чәлил Мәммәдгулузадә өзүнүн «Гогол» фелјетонунда ејни сәмимијјәтлә Көчәрлинин мәгаләсини «ачыг вә мә'налы» мәгалә адландырмышды. Чәлил Мәммәдгулузадә бу фелјетонунда журналын үслубуна мүвафиг бир тәрздә дејирди:

«Көчәрли чәнабларынын ачыг вә мә'налы мәгаләләриндән вә Үзејир чәнабларынын ширин тәрчүмәләриндән... охучуларымыз һәмин јазычыны таныдылар вә бәлкә дә јахшы таныдылар» («Молла Нәсрәддин», № 14, 1909-чу ил).

Ч. Мәммәдгулузадәнин һәмишә олдуғу кими, ајдын, саф, лакин һәм дә санбаллы тә'сир бағышлајан бу мүлаһизәсини Ф. Көчәрлинин тәкчә Гогол јарадычылығына һәср олунмуш мәгаләсинә јох, бүтүнлүкдә Азәрбајчан—Русија әдәби әлагәләри саһәсиндәки нәчиб фәалијјәтинә мүасири олан тәрәггипәрвәр зијалыларын гәдир-гијмәти вә хејирдуасы кими гијмәтләндирмәк лазымдыр:

«Гогол һаггында мәгалә јазанларымыз бирчә буну јаддан чыхарыблар ки, Гоголун барәсиндә јаздыглары мәгаләнин башында кәрәк белә бир хәбәрдарлыг елəјәјдиләр ки, еј мүсәлман гардашлар, јүз ил бундан габаг Русијада бир шәхс анадан олуб вә рус мә'мурларынын барәсиндә бир елә комедија јазыб ки, ону инди дә адам охујанда елә билир ки, Нахчывана, Шушаја вә бүтүн Гафгаз кәндләринә вә балача шәһәрләрә һөкумәт тәрәфиндән «ревизор» кәлир».

Бу сөзләри илә Ч. Мәммәдгулузадә бүтүн учгар вә әјаләтләр дә дахил олмаг шәртилә Русијаны баштан-баша бүрүмүш олан бүрократизми, гуллуг саһибләринин рүшвәтхорлуғуну, Гогол комедијасындакы образларын прототипләринин бу күн дә јашамагда вә чәмијјәт үчүн зәрәрли фәалијјәтләрини давам етдирмәкдә олдугларыны көстәрмишдир. Көркәмли ингилабчы-демократ Чәлил Мәммәдгулузадәнин бу фикирләри Гоголун долғун бәдии образлары һаггында ашағыдакы сәтирләри јазмыш Көчәрлинин фикирләри илә чох һәмаһәнкдир:

«Гоголун... городничиси, судјасы, почтмејстри, Добчински вә Бобчинскиси, хүсусилә Хлестакову нечә ки, рус дөвләти вардыр, сағ вә сәламәт галачаглар... Әлли сәнә бундан әввәл Гоголун јаздығы комедијанын («Мүфәттиш» комедијасы нәзәрдә тутулур — Б. Н.) ејнини бу һалда бизим Гафгазын чох јерләриндә мүшаһидә етмәк олар. Онун әдибанә вәсф гылдығы рүшвәтхор, тамаһкар, тәнбәл, бачарыгсыз, өз вәзифәсини анламајан, чамаата зүлм едән вә өз нәфсләрини күдән чиновникләр илә бизим уездләр вә маһаллар долудур».

Көчәрли XIX әсрин реалист рус әдибләринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, һәјаты экс етдирмәк јолларыны јүксәк гијмәтләндирир, мүасири олан Азәрбајчан јазычылары һаггында мәгаләләриндә, һабелә онлара көндәрдији мәктубларда бу сәнәткарлардан өјрәнмәјә чағырырды. Ф. Көчәрли вахтилә ејни мәгсәдлә «Әкинчи» гәзетиндә мәгаләләр чап етдирмиш драматург Н. Вәзировун вә онун сәсинә сәс вермиш шаир С. Ә. Ширванинин нәчиб әмәлләрини алгышлајараг јазырды:

«Нәчәфбәј Вәзиров... Гарабағ шаирләри Аси, Нәврәс, Катиб вә башгаларынын мәнзум әсәрләрини тәһлил едәрәк көстәрир ки, онларын сентиментал фарс поезијасына сахта алудәчилијинин һеч бир әсасы вә фајдасы јохдур; о, һәмин шаирләрин үнванына мәзәммәтләр јағдыраpаг, Пушкини вә Лермонтову нүмунә көстәрирди... Нәчәфбәј Вәзировун бу чағырышына бәдии јарадычылыг истe'дады, фикри дәринлији вә нәчиб һиссләринин тәбиилији илә бүтүн мүасирләриндән үстүн олан Шамахылы шаир Һачы Сејид Әзим чаваб верир. Һачы Сејид Әзим ән чох Пушкинин истe'дадыны јүксәк тутур, онун бөјүк јарадычылығынын вә һәртәрәфли дүһасынын өнүндә еһтирамла баш әјир» (Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, С. Есадзенин шәхси архиви, инвентар 751, Рукопись работы Ф. Кочарлинского «Литература Азербайджанских татар», сәһ. 18. Апардығымыз мүгајисә көстәрир ки, әлјазмасынын бу парчасы, һабелә бир нечә башга парча редактор тәрәфиндән ихтисар едилмиш вә китабда кетмәмишдир).

Көчәрлинин Горидән Абдулла Шаигә јаздығы мәктуб да бу чәһәтдән мараглыдыр (26 мај 1911-чи ил тарихли). Өз мәктубунда башлыча олараг ушаг әдәбијјаты мәсәләләриндән бәһс едән Көчәрли бу әдәбијјатын азјашлы охучуларын ана дилини өјрәнмәсиндә, бәдии зөвгүнүн инкишафында бөјүк рол ојнадығыны көстәрир. Көчәрли белә дүзкүн бир мүлаһизәни сонадәк мүдафиә едир ки, ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләрин дили мүмкүн гәдәр садә вә ајдын олмалыдыр. Садә јазмаг әдәби јарадычылыг тәчрүбәсинин ән мүрәккәб чәһәтләриндән биридир. Бу саһәдә көркәмли рус шаири А. С. Пушкинин әсәрләрини нүмунә олараг кәтүрән тәнгидчи мәктубунда јазыр:

«Рус шаирләриндән мәшһур Пушкин белә ачыг вә хошмәзмун һекајәләр вә нәгләр јазмагда өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт газанмышдыр. Пушкин өз милләтинин дилини вә адәтини јахшы билирди. Тәб'и дәхи хејли рәван иди».

Халг дилинин зәнкинликләрини, онун көзәл вә ојнаг ифадәләрини, садә олдуғу гәдәр дә мә'налы, һикмәтли фразеолокијасыны дәриндән билән јазычы хошбәхтдир, өз јүксәк фикирләрини ифадә етмәк, мәһз «ачыг диллә» охучуларына чатдырмаг үчүн о, һеч бир чәтинлик чәкмир. Көчәрли садә јазмағын өзүнү реализмин тәләбләрилә бағлајыр, Толстој, Туркенев, Пушкин вә Лермонтовун јарадычылығыны бу саһәдә өрнәк һесаб едирди.

Көчәрлинин бәдии јарадычылыгда реализм, бәдии дил вә бә'зи сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында мүлаһизәләри көстәрир ки, о, XIX әср рус әдәби тәнгиди вә елми фикрилә јахындан таныш имиш. В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски вә К. Д. Ушинскинин әсәрләрини мүнтәзәм олараг мүталиә етдијини онун өз әсәрләриндән көрмәк олар. Мисал үчүн, В. Г. Белински илә Көчәрлинин ејни бир јазычынын јарадычылығы, онун сәнәткарлыг вә үслуб хүсусијјәтләри һаггында мүлаһизәләрини мүгајисә етдикдә бир сыра үмуми чәһәтләрлә гаршылашырыг. В. Г. Белинскинин «Рус повести вә чәнаб Гоголун повестләри һаггында» адлы мәгаләсиндә дејилир:

«Чәнаб Гоголда олан... орижиналлыг дәрин кәдәр һисси илә һәмишә мәғлуб олан комик чанланмадан ибарәтдир... Доғрудан да сиз бу бош, мискин һәјатын, онун чылпаглығынын, онун бүтүн гәрибә ејбәчәрлијинин мәнзәрәләрини нәзәрдән кечириркән, бу һәјата гәшш единчәјә гәдәр күлүб сөјүркән сиздә нә кими һисләр доғур? Мән «Көһнә дүнја мүлкәдарлары»ндан, сөзүн там мә'насында бу көз јашы мүлкәдарлары»ндан комедијадан артыг данышмышам... «Дәлинин хатирәләри»ни... дәрин бир ше'ријјәт, дәрин бир фәлсәфә илә көстәрилән һәјат вә инсан, мискин һәјат вә мискин инсан үзәриндәки хејирхаһ истеһзаны көтүрүн. Сиз, бу садәлөвһ инсана күлүр, һеј күлүрсүнүз, лакин сизин күлүшләринииздә бир кәдәр вардыр».

Көчәрлинин «Гогол» мәгаләсиндә исә охујуруг: «Гоголун тәбиәт вә хасијјәтиндә (бурада јазычы тәбиәтиндән вә сәнәткарлыг хүсусијјәтиндән сөһбәт кедир — Б. Н.) һәр бир шејин күнһинә көз јетирмәк, маһијјәтинә бахмаг, һәр бир шејин күлүнч тәрәфини дә истеһзаја лајиг сәмтини көрүб көстәрмәк вардыр... Бизим мәишәтимиздә күлмәли, ришхәндә сәбәб ајинләр, адәтләр, мүхтәлиф ишләр, әмәлләр, данышыглар, сөһбәтләр чохдур. Амма бунларын һамысынын үзүнә адамларын фалшиви (сахта) рәфтар вә әләгәләриндән тохунмуш бир пәрдә чәкилмишдир... Гогол исә пәрдәнин алтыны ачыг көрүр вә ону зәрифанә галхызыб, алтында олан әчајибат вә гәрајибата бахыб, назиканә күлүр вә бизә көстәриб бизи дә күлдүрүр... Амма Гогол ачы, үрәк јандырычы күлүш илә күлүр, заһирдә күлдүјү адамларын һалына батиндә ағлајыр».

Белински вә Көчәрлинин бу мәгаләләрини охудугда ашкар көрмәк олур ки, һәр ики тәнгидчи Гоголу гүдрәтли халг јазычысы һесаб едир. Бу јазычынын һәссас гәлби халг һәјатынын нәбзи илә вурур, әтрафдакы һеч бир гүсур онун һәр шеји көрмәк игтидарына малик олан сәнәткар бахышындан јајына билмир. Јазычы өз доғма мүһитиндәки јарамазлыглара күлүр, охучуларынын диггәтини өз күлүшүнүн објектинә чәлб едәрәк, онлары да күлдүрмәјә бачарыр. Лакин һәмин күлүшүн интәһасында дәрин бир кәдәр дујулур, бу күлүш додагларда донараг галыр, үрәкләрә сирајәт етмир, әксинә, үрәкләрин дәринлијиндән гопан һычгырыг сәдаларына гарышараг јох олуб кедир. Бу чүр үмуми вә јахын чәһәтләри Белински вә Көчәрлинин башга рус јазычылары һаггында мүлаһизәләриндә дә ахтармаг марагды нәтичәләрә кәтириб чыхара билир. Бунлар ону көстәрмәкдәдир ки, Көчәрли тәкчә рус бәдии әдәбијјаты илә дејил, ејни заманда Русијанын габагчыл әдәбијјатшүнаслыг елми вә тәнгиди илә, хүсусән В. Г. Белинскинин әсәрләрилә дә јахындан таныш олмуш, көркәмли рус јазычыларына гијмәт верәркән онун мүһүм тезисләриндән истифадә етмишдир.

Көчәрлинин архивиндә раст кәлдијимиз бир гејд чох мараглыдыр, 22 март 1892-чи ил тарихли тәгвим вәрәги архасында Көчәрлинин хәттилә јазылмыш һәмин гејддә дејилир: «Ответить графу Л. Н. Толстому» (Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх-24 Г-5 (168). «Ф. Көчәрлијә гоһум вә танышларындан көндәрилән картпосталлар»).

Бу гејд еһтимал етмәјә мүәјјән гәдәр әсас верир ки, Көчәрли Л. Н. Толстојла јазышырмыш. Толстојла Көчәрлинин бир-биринә көндәрдикләри мәктублардан нүмунәләр һәләлик әдәбијјатшүнаслыг елмимизә мә'лум дејилдир, лакин бөјүк рус јазычысынын әсәрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәси*, сонралар мәктубларында тез-тез ону хатырламасы, нәһајәт, һаггында хүсуси мәгалә чап етдирмәси («Л. Толстой и мусульманский восток», «Закавказское

* Ф. Көчәрлинин 1913-чү ил мартын 17-дә Горидән Кијевә Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә көндәрдији бир мәктубда дејилир: «Әдәбијјатдан башга материал дәхи сизә һазырлајыб верә биләрәм. Бу һалда граф Толстојдан «Шәраб вә тәнбәки» үнванында түркә чеврилмиш башга бир мәгалә һазырдыр. Бачардығым гәдәр асан дилдә тәрчүмә етмишәм» (Азәрб. ССР ЕА РӘФ, Ј. В. Чәмәнзәминли архиви, инвентар 270 (19676).

обозрение» гәзети, 14 нојабр 1910-чу ил). Көчәрлинин Л. Н. Толстоjа јазышмасына даир еһтималымызы даһа да гүввәтләндирир.

Мүасири олан көркәмли рус јазычысы А. П. Чеховун 1904-чү ил ијунун 2-дә вәфат етмәси хәбәри Көчәрлини дәриндән кәдәрләндирмишди. Бу барәдә Азәрбајчан охучуларына мә'лумат вермәк вә онлары кичик һекајәләр устасы Чеховун јарадычылыг үслубу илә билаваситә таныш етмәк мәгсәдилә Көчәрли јазычынын «Ат фамилијасы» һекајәсини тәрчүмә едиб, «Шәрги-Рус» гәзети редаксијасына көндәрмиш вә һекајә гәзетин ики нөмрәсиндә чап олунмушду (16, 17 ијун 1904-чү ил). «Ат фамилијасы» әдибин мәшһур «Мә'мурун өлүмү» һекајәси руһунда јазылмыш реалист бир әсәрдир.

Чехов тәрәфиндән лаконик бир үслубда ишләнмиш бу һекајәдәки дар дүшүнчәли, мәһдуд көрүшлү, кәмһәвсәлә истефада олан кенерал Булдејев, садәлөвһ, сәмими кәндли Иван Јевсејевич һәјати сурәтләрдир. Сәлис вә рәван бир дилдә тәрчүмә олунмуш «Ат фамилијасы» һекајәсинә Көчәрлинин јаздығы кичик мүгәддимәнин бир јериндә дејилир: «Чехов тәб'и мәтин, гәләми өткүн вә дили ширин бир әдәби-бинәзир иди... О чәнаб кәламын устады һесаб олунуб, азачыг вә ләтиф сөзләрилә дәрин вә бөјүк мә'налар јетирмәкдә бимисл бир вүчуд иди». Тәнгидчи Чехов истедадынын гүдрәтиндән сәмими бир еһтирамла данышыр. Нәсрин ән чәтин нөвү олан хырда һекајәләр јазмаг саһәсиндә А. Чеховун хүсуси мәһарәтини гејд етдикдән сонра о, Чехов үслубундакы лаконизмдән бәһс едир вә көстәрир ки, аз сөзлә кениш лөвһәләр чәкмәк, дәрин психоложи әһвал-руһијјә ифадә етмәк Чехов сәнәтинин башлыча хүсусијјәтидир. Јенә һәмин мүгәддимәдә Көчәрли һаглы олараг јазыр ки, Чеховун «мәишәтин әнваи-тәрзини» көстәрән һекајәләри өз әсас материалыны мәһз һәјатдан алыр.

Сырф елми педагожи саһәдәки чыхышларында да рус әдәбијјаты, бүтүнлүкдә габагчыл рус ичтимаи фикри Көчәрлинин әсасландығы мө'тәбәр мәнбәләрдән олмушдур. А. О. Черњајевскинин «Вәтән дили» дәрслији барәсиндә јазылмыш әдаләтсиз бир рә'јә гаршы 1910-чу илин әввәлләриндә «Загафгазје» гәзети редаксијасына көндәрдији мәктубда дәрслији лајигинчә гијмәтләндирән Көчәрли ону нашы аппонентин һәмләләриндән горумаг үчүн өз тәнгидчи тәфәккүрү, күчлү мәнтиги, педагожи тәчрүбәсилә јанашы бир дә рус әдәби педагожи фикринә, хүсусән Ушинскинин классик әсәри олан «Родноје слово» дәрслијинә әсасланмышды. Көчәрли бу мәктубунда инкаредилмәз фактлар әсасында охучулары инандырырды ки, Ширвански «Вәтән дили» китабына гијмәт верәркән зәһмәт чәкиб онун мәзмуну илә лазыми гәдәр таныш олмамыш вә китабы јалныз сәтһи сурәтдә нәзәрдән кечиртдикдән сонра өз рә'јини јазмышдыр. О, дәрслијин ән башлыча мәзијјәтләрини: сәвтү үсулла савад өјрәдилмәси үчүн һәр бир дәрсин диггәтлә ишләндијини, китабын дилинин садә вә анлашыглы олдуғуну, изаһын чанлылығыны вә ајдынлығыны нәзәрдән гачырмышдыр. Көчәрлијә көрә, Черњајевски көзәл педагог иди, садә, халгын вә ушагларын данышдығы Азәрбајчан дилини дә јахшы билирди. Әчнәбиләрдән һеч кәс Азәрбајчан халг мәсәләләрини өз данышығында онун гәдәр јерли-јериндә ишләтмирди. Ана дилиндә савад өјрәтмәк үчүн дәрслијини тәртиб едәркән о, бир педагог кими, сечдији материалы ушаглар үчүн там анлашыглы олан чанлы дилдә дүзәлдиб тәгдим етмәји бачарырды.

«Бизим әгидәмизә көрә, Ушинскинин биринчи ил «Родноје слово» («Ана дили») дәрслији рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмијјәтә маликдирсә, Черњајевскинин «Вәтән дили» дәрслији дә азәрбајчанлылар үчүн елә бир әһәмијјәтә маликдир». («Вәтән дили» дәрслији һаггында чәнаб Ширванскинин рә'ји мүнасибәтилә, «Загафгазје» гәзети, 2 апрел 1910-чу ил).

* * *

Көчәрли бир тәнгидчи кими фәалијјәтини кенишләндирдији дөврдә дил мәсәләси ән мүһүм вә актуал бир мәсәлә олуб, әдәби ичтимаијјәтин вә зијалыларын диггәт мәркәзиндә дурурду. Фиридун бәј дә фәал бир тәнгидчи кими һәмин мәсәләјә биканә галмамыш, Азәрбајчан дилинин тарихи вә инкишафы һаггында, һабелә бәдии дил мәсәләсинә даир бир сыра мараглы вә орижинал фикирләр сөјләмишдир ки, онларын чоху бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр. О, дөнә-дөнә гејд едирди ки, инсан өз вәтәнинин көзәлликләрини вә тәбии сәрвәтләрини севдији кими, вәтәнин өвладларыны, онларын азадлығыны, мадди вә мә'нәви тәрәггисини, өлкәдә данышылан дили дә севмәли, әзиз тутмалыдыр. Халгын мәдәни инкишафында, онун мә'нәви сәрвәтләринин горунуб сахланмасында ана дилинин чох бөјүк рол ојнадығыны билән Көчәрли јазырды: «Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ана дили дә руһун гидасыдыр. Һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини

севдиjи кими, ана дилини дә севир» («Ана дили», «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22, 1913-чү ил). Көчәрли өз фәалиjjәти илә доғма дили севмәjин вә ону горумағын тәгдиләлиjи нүмунәләрини көстәрир, Азәрбаjчан дилинин сафлығы уғрунда jорулмаг билмәдән мүбаризә апарыр вә башгаларындан да буну тәләб едирди.

Тәнгидчи көркәмли Азәрбаjчан әдибләри Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширванини бир дә она көрә jүксәк гиjмәтләндирир вә тәблиғ едирди ки, онлар өз әсәрләринй охучуларынын анлаjачағы садә вә һамы тәрәфиндән баша дүшүлән бир дилдә jазмышлар. Сонралар бу чәһәт тәнгидчинин диггәтиндән jаjынмамыш, онун әдәби әсәрләри гиjмәтләндирәркән истифадә етдиjи ән мүһүм ме'jарлардан бири олмушдур. Дил мәсәләси илә әлагәдар олараг әсримизин әввәлләриндә хүсусилә күчләнән мүбаһисәләрә Көчәрли дөнә-дөнә гаjытмыш, jухарыда адыны чәкдиjимиз «Ана дили» мәгаләсиндә исә бу барәдәки мүлаһизәләрини конкрет сурәтдә әсасландырмышды. «Һәр милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар» деjән тәнгидчинин бу иддиасы Азәрбаjчаны бу вә jа дикәр өлкәjә jамаг саjан, дилимизи башга бир дилин «позуг шивәси» адландыран пантүркистләр сәнкәринә «Молла Нәсрәддин» чәбһәсиндән ачылмыш күчлү бир атәшин экс-сәдасы иди.

Әчнәби сөзләринә алудәчилик көстәриб, хүсуси еһтиjач олмадығы һалда онлары ана дилинә гатыб-гарышдырмағы Көчәрли бөjүк сәһв һесаб едирди. «Вәгта ки, ана дилиндә ше'рин өзүнүн мәхсуси ады вар вә jаинки ана дили илә бир мә'наны бәjан етмәк вә бир әһвалаты нечә ки, лазымдыр сөjләмәк мүмкүн олур, инсаф деjил ки, елм көстәрмәк вә моллалыг изһар етмәк иддиасына дүшүб, кәламы гәлиз ибарәләр илә вә чәтин анлашылан әрәби вә фарси сөзләр илә долдуруб, әсл мә'наны дәхи дә дәринә салмаг вә онун үзүнә әрәб вә фарс дилләриндән... гәлиз ибарәләр илә тохунмуш пәрдә чәкмәк («Азәрбаjчан әдәбиjjаты», биринчи чилд, сәһ. 79).

Мәһз бу лүзумсуз дил һибриди васитәсилә jазылан мәгаләләр бә'зән һәтта чох вачиб сиjаси, елми, әдәби мөвзулара һәср едилдиjинә бахмаjараг, охучуларын кениш күтләсинә чатыр, буна көрә дә онларын бир чоху дөври мәтбуаты мүталиә етмәкдән узаглашырды. Буну да Көчәрли тәрәгги үчүн бөjүк тәһлүкә һесаб едирди. Азәрбаjчан дилинин куjа касыб олдуғуну иддиа едәнләрә чаваб олараг Көчәрли достларындан биринә көндәрдиjи мәктубда jазмышды: «Биз дилимизи билмирик вә бунда тәгсир биздәдир, дилимиздә деjил. Фарс вә әрәбә меjл вә рәғбәтимиз о гәдәр

чох олубдур ки, өз дилимиздә олан сөзләри атыб, əвəзинə әчнәби дилләрин гәлиз ибарәләрини вә сөзләрини көтүрмүшүк. Көтүрдүjүмүз сөз вә ибарәләри дилимизин шивәсинә уjдурмаjыб, еjни һал илә дилимизә гарышдырмышыг вә нагабил пинәчиләр кими әлимизә нә дүшүбсә палтарымыза jамамышыг. Дәркари-алиjjә, дүвәли-харичиjjә, миләли-мүхтәлифә вә бу гисм һәдди-һесабы олмаjан ибарәләр деjилми дилимизи чәтинләшдириб, долашыг һала салан?» (А. Шаигә көндәрмиш олдуғу 14 иjун 1913-чү ил тарихли мәктубдан. Әсли jазычынын архивиндәдир). Өзүнүн «савадлы» олдуғуну көзә сохмаг истәjән, бу мәгсәдлә дә гәлиз изафәтләри jерли-jерсиз ишләдән бә'зи зиjалылары Көчәрли хүсусилә кәскин тәнгид едирди.

Тәнгидчи бу мәсәләни дә биртәрәфли гојмур, дилин инкишаф етмәси, зәнкинләшмәси вә сәлистләшмәси үчүн онун башга дилләрлә гаршылыглы мүнасибәтдә олмасыны вачиб саjырды. О, ачыгча jазырды ки, «дүнjада һәр шеj күндән-күнә инкишаф тапдығы сурәтдә, дили бир һалда сахламаг олмаз. Дилә дә лазымдыр тәрәгги вермәк». Лакин тәнгидчи гәләм саһибләрини бу мәсәләдә бөjүк һәссаслыг көстәрмәjә чағырыр, «дилин шивәсини итирмәк вә үслубуну позмаг бөjүк фәсаддыр» деjирди. Тәнгидчи башга халгларын әдәбиjjатындан тәрчүмә едилмиш әсәрләрин дилинә дә тәләбкарлыгла jанашыр, мүтәрчимләри Азәрбаjчан охучулары илә онларын баша дүшәчәjи садә дилдә, анлашыглы бир үслубда данышмаға чағырырды. Инкилис драматургу Шекспирин «Отелло» фачиәсини Азәрбаjчан дилинә тәрчүмә етмиш Һ. Вәзировун бу нәчиб тәшәббүсүнү jүксәк гиjмәтләндирән Көчәрли еjни заманда дил гүсурларына: һәрфи тәрчүмәjә вә әjаләтчилиjә јол вермиш мүтәрчимин ишини чидди тәнгид етмишди («Шәрги-Рус», 20 иjул 1904-чү ил).

Мә'лум олдуғу кими, о заман дил саһәсиндәки мүбаһисәләрдә ики мүһүм чәбһә гаршы-гаршыjа дурмушду. Бунлардан бири молланәсрәддинчиләр, дикәри исә фүjузатчылар чәбһәси иди. Көчәрли бир сыра башга мәсәләләрдә олдуғу кими, дил мәсәләсиндә дә молланәсрәддинчиләрлә бир чәбһәдән чыхыш едирди. Гәдим вә зәнкин Азәрбаjчан дилини онун тәбии зәмининдән аjырыб, дилимизин тарихини jанлыш шәрһ едән буржуа мүһәррирләринин идеjа рәһбәри Әлибәj Һүсеjнзадә олдуғу үчүн, тәнгидчи дә өз зәрбәсини бу әсас һәдәфә јөнәлтмишди. Көчәрли Әлибәj Һүсеjнзадәни вә онун jерли тәглидчиләрини тәнгид едәрәк jазырды: «Бизим ачыг вә садә дилимизә Истанбулда jарымчыг елм тәһсил едиб кәләнләр хәләл jетирмәкдәдирләр.

Бу ҹәнаблар нә елмдән елм, нә мә'рифәтдән мә'рифәт өјрәнмәјиб вә адларына әлгаб оларағ бир ғујруғ јапышдырыб, гәлиз ибарәләр атына миниб, әдәбијјат мејданында ҹөвлан етмәкдәдирләр... Аллаһ Әлибәј Һүсејнзадәјә инсаф версин. Каш о алиҹәнаб Истанбулда раһат отуруб, бизим шумбәхт Гафгаза тәшриф кәтирмәјә иди. Сөзүмүз ондадыр ки, дилимизә позғунлуг салды, тәзә дил кәтирди. Әтрафыны бир дәстә мејмунлар бүрүдү вә она тәглид етмәкдә бирбиринә маҹал вермәјиб бөјүк һүнәрләр көстәрдиләр» («Ана дили», «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22, 1913).

Көчәрли Азәрбајҹан дилинин сафлығы, онун мүстәгил вә гүввәтли бир дил кими инкишаф етдирилмәси, бәдии әдәбијјатын вә дөври мәтбуатын мәһз халгын баша дүшәҹәји дилдә јазылмасы ишиндә гәләм саһибләринин бөјүк гүввә олдуғуну билир вә онлара мүраҹиәт едәрәк, «дилләрини асанлашдырмаға», «ана дилиндән узаг дүшмәмәјә» чағырырды. Тәнгидчијә көрә, анҹаг бу јолла бәдии сөзүн гүдрәти кениш охуҹу күтләләринин бејнинә вә руһуна һаким кәсиләр, онлары дүшүндүрә вә ајылда биләр, охуҹу илә јазычы арасында әлагә вә достлуг да мәһз бу јолла јаранар.

«Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији «Ана дили» мәгаләсиндән тәхминән бир ил сонра Јусиф Вәзирә көндәрдији бир мәктубунда Көчәрли тәкрар һәмин мәсәләнин үзәринә гајыдараг, «әһлигәләм» олдуғуну сүбут етмәк үчүн һөкмән османлы дәбилә бир-ики јазы чап етдирән бә'зи әдибләри лаға гојурду. О, көркәмли маарифчи Һ. Зәрдабинин дил мәсәләсилә әлагәдар олараг Ә. Һүсејнзадәләрә гаршы апардығы мүбаризәни хатырладыб јазырды: «Мәрһум Һәсән бәј һәмишә Әлибәј Һүсејнзадә илә дил үстә ҹәнк-ҹидалда олуб, өз «Әкинчи»сини она дәлил кәтирирди ки, ән чәтин фәнни вә елми мәсәләләри ачыг вә садә дилдә јазмаг мүмкүндүр».

Тәнгидчи тәкҹә дил саһәсиндә дејил, заманын ирәли сүрдүјү бир сыра иҹтимаи вәзифәләрин јеринә јетирилмәси саһәсиндә дә мәтбуатын бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну дәфәләрлә көстәрмишдир. Үмумијјәтлә, мәтбуата даир гијмәтли фикирләри Көчәрлинин публисистикасында мүһүм јер тутур. О, «Әкинчи»дән башламыш, јашадығы илләрин гәзет вә журналларынадәк Гафгазда чыхан бүтүн мәтбуат органларына јахындан бәләд иди. Бәлкә дә елә буна көрә Азәрбајҹан мәтбуатынын илк баһар гарангушу олан «Әкинчи» гәзетинин талеји, онун мүһәрриринин мә'руз галдығы тә'гибләр, нәһајәт гәзетин вахтсыз гапанмасы Көчәрлини һәмишә дүшүндүрүрдү. О, «Әкинчи»нин һәлә илк нөмрәсиндән авамлар тәрәфиндән чох сојуг гаршыландығыны, күчлү дүшмән мүгавимәтинә раст кәлдијини хатырладырды. Тәнгидчи көстәрирди ки, гәзетин редактору Һ. Зәрдабинин садә дилдә јазылмыш ишкүзар мәгаләләри, исте'дадлы шаир С. Ә. Ширванинин мүсәлманлары фәалијјәтә чағыран көзәл ше'рләри ҹавабсыз галыр, јахуд бүтүн бунларын әвәзинә гәзет идарәсинә сон дәрәҹәдә тәһгирамиз һүҹумларла долу мәктублар кәлирди. («Азәрбајҹан дилиндә чыхан дөври мәтбуата даир гыса иҹмал», «Закавказье» гәзети, 21 декабр 1906-ҹы ил).

«Әкинчи»нин чох бөјүк сә'јләр вә мәһрумијјәтләр баһасына чыхдығыны, онун мүһәрриринин өз нәҹиб фәалијјәтиндә үрәјини шам кими әритдијини көстәрмәк үчүн Көчәрли һәмин мәктубунда Һәсәнбәј Зәрдаби илә Һади Гарабағинин гәзет сәһифәләриндәки мүбаһисәләри үзәриндә кениш дајанмышдыр. Тәнгидчи о заман Һ. Зәрдабијә кәскин һәҹвләр, налајиг сөзләр јазанлар арасында бә'зи мүртәҹе шаирләрин чох ҹанфәшанлыг етдијини көстәрир вә онларын нүмајәндәси «Һадији-мүзлим»и кәскин тәнгид едирди. Ф. Көчәрли демәк олар ки, бүтүн әсәрләрини (хәбәр, ресензија, очерк, әдәби, педагожи, публисист чыхыш, тәрҹүмә вә китабларыны) өз адыны вә фамилијасыны әкс етдирән «Көчәрли Фиридун», «Фиридун бәј Көчәрли» (русча әсәрләриндә исә «Фиридун бек Кочарлинский») имзасы илә чап етдирмишдир. Лакин надир һалларда, һәм дә фәалијјәтинин илк мәрһәләсиндә бә'зи мәгаләләринин алтында «Аллаһ бәндәси» имзасыны да гојмушдур. Бу мәсәләјә илк дәфә диггәти филолокија елмләри намизәди Шөвги Новрузов ҹәлб етмишдир. («Бир имзанын тарихи», «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 15 август 1964-ҹү ил).

1903-ҹү илдә «Шәрги-Рус» гәзетинин мүтәрәгги руһлу фәалијјәтиндән нараһат олан мүртәҹе гүввәләр мүхтәлиф васитәләрлә һәмин гәзетин редактору М. Шаһтахтлынын үзәринә һүҹума кечәркән гәзети вә онун редакторуну мүдафиәјә галханлардан бири дә Ф. Көчәрли олмушду. О, «Аллаһ бәндәси» имзасы илә елә «Шәрги-Рус»ун өз сәһифәләриндә чап етдирдији «Ҹаваб» адлы мәгаләсиндә редактору дәјанәтли олмаға чағырмыш, она Азәрбајҹан мәтбуатынын илк баһар гарангушу кими танынан «Әкинчи»нин редактору Һәсәнбәј Зәрдабинин мәтанәтиндән нүмунә көтүрмәји мәсләһәт көрмүшдү.

Мә'лум олдуғу кими, Һ. Зәрдаби мәһәррәмлик тә'зијәси заманы бир чох мүсәлманларын баш јармаг вә өзләринә дикәр бәдән хәсарәти јетирмәк кими надан һәрәкәтләринә гаршы «Әкинчи» сәһифәләриндә тәблиғат апарыр, онун сәсинә дөврүн мүтәрәгги зијалылары сәс верир, С. Ә. Шир-

вани кими көркәмли шаир исә Һ. Зәрдабинин хәтт-һәрәкәтини мүдафиә едән ше'рләр јазырды. Бу мәсәләнин «Әкинчи» сәһифәләриндә мүзакирәси заманы гаты мүртәче мөвге тутан Һәсән Гара Һади Һ. Зәрдабијә сөјүшләр јағдырмаға гәдәр алчалмышды. Лакин Һ. Зәрдаби өз тәмкинини позмамыш, бә'зи налајиг «биәдәб) јерләрини ихтисар етмәклә Һ. Һадинин һәчвини гәзетиндә бурахмыш, һәм дә ону бу сөзләрлә мүшајиәт етмишди: «...Амма ол ҹәнаб вә ону фитләјән әшхаслар мә'јус олмасын ки, белә камаллы сөзләр (бурада Һ. Һадинин һәчвиндән ихтисар едилмиш налајиг ифадәләрә гаршы ачы кинајәјә диггәт вермәли — Б. Н.) пүнһан галачаг. Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәндиндә, Гарабағын сәрһәддиндә бир даш гојдуруб онун үстә зикр олунан һәчви тамам газыдым ки, кәләҹәкдә бизим өвлад о јадикара бахыб билсинләр ки, мән бу зәһмәт илә миллэти — исламы гәфләтдән ајылтмаг истәјән вахтда нечә наданлара раст кәлмишәм».

«Аллаһ бәндәси» имзалы мәгаләсинин һәгигәтән дә Ф. Көчәрлијә мәхсус олдуғуна даир Ш. Новрузованын мүлаһизәсинин доғру олдуғуна бир даһа инанмаг үчүн јада салмағы лазым билирик ки, Ф. Көчәрли Һ. Зәрдабинин башына кәлән вә һәмин мәгаләсиндә вердији әһвалаты ејнилә өзүнүн мәшһур «Азәрбајҹан әдәбијјаты» әсәринин «Һәсәнбәј Рзагулубәј оғлу» «Һәсән Гара» вә «Һади» адлы очеркиндә вермишдир. («Азәрбајҹан әдәбијјаты», икинчи ҹилд, с. 135—136).

«Бизим вә харичиләрин интиликент фиргәси» адлы мәгаләсиндә Көчәрли мәһз бу ҹүр нанкор зијалылары нәзәрдә тутараг јазмышды: «Бирисинин һүсн-хидмәтләрини, асари-гәләмијјәсини, ҹан фәдалығыны вә һүнәрини көрдүкдә һәр тәрәфдән она һәсәд апарыб, хәҹил вә сәрникун етмәјә чалышыблар... Аҹизләр, баҹарыгсызлар вә јассарлар һүнәрлиләрә, иш көрәнләрә вә баҹарыглылара тор гурмаға вә гују газмаға мәшғул олуб фәсад төрәдибләр» («Тәрәгги» гәзети, 5 октјабр 1909-ҹу ил).

Көчәрли һаглы олараг белә бир мәсәлә галдырырды ки, Азәрбајҹанын илк көркәмли мүһәррири олан Һ. Зәрдабинин халгын рифаһыны јахшылашдырмаг, онун күзәраныны вә мәдәнијјәтини јүксәлтмәк мәгсәдилә «Әкинчи»дә бурахылмыш мәгаләләри топлансын вә системә салынараг, јенидән чап едилсин. («Загафгазје» гәзети, 21 декабр 1906-ҹы ил). Бөјүк тәнгидчи вә иҹтимаи хадимин гәдиршүнас варисләри онун бу арзусуна әмәл етмишләр. Илк Азәрбајҹан гәзетинин бүтүн нөмрәләрини әһатә едән «Әкинчи» адлы санбаллы китабы Низами адына Әдәбијјат Институтунун мәтншүнаслары һазырлајыб охуҹулара тәгдим етмишләр. (Тәртиб едәни Туран Һәсәнзадә, редактору Әзиз Мирәһмәдов, Бакы, 1979).

Көчәрли «Әкинчи»дән сонра чыхмыш «Зија», «Зијаји-Гафгазијјә» вә «Кәшкүл» гәзетләринин фәалијјәтиндәки мүтәрәгги вә мәһдуд ҹәһәтләри әсасән дүзкүн изаһ едир, онларын нә үчүн мүвәффәгијјәт газанмадыгларынын марағлы изаһыны верирди.

Азәрбајҹанын илк көркәмли драматургу М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалыны чап етдији үчүн «Кәшкүл»ү тә'рифләдији һалда, тәнгидчи дини мөвзуда јазылмыш узун, гәлиз вә анлашылмаз мәгаләләри далбадал дәрҹ етмәји онун редаксијасы үчүн ирад тутурду. Көчәрли ајдынча көстәрирди ки, икинҹи гисим јазылары чап етмәклә гәзет өз охуҹуларына диггәтсизлик вә һөрмәтсизлик етмиш олурду. Халгын еһтијаҹ вә тәләбләринә биканә галан, заманын руһуна ҹаваб вермәјән «Кәшкүл»үн вә онун сәләфинин мүвәффәгијјәтсизлијинин бир сәбәбини дә Көчәрли онларын наширләринин зәифлијиндә көрүрдү. О, Ҹәлал Әфәнди вә Һачы Сәид Әфәнди Үнсизадә гардашларынын үмумијјәтлә баҹарығыны гејд етмәклә јанашы, ејни заманда онларын гәзет чыхармаг кими чәтин вә мүрәккәб бир ишин өһдәсиндән кәлмәк үчүн һазыр олмадыгларыны да көстәрирди. Сонралар мүһәррирлик иши үчүн мүәјјән һазырлығы олан зијалыларын, о ҹүмләдән «Фикир» адлы гәзет нәшр етмәк истәјән А. О. Чернјајевскинин әризәләринә мәнфи ҹаваб верән, бә'зиләринә исә һеч бир ҹаваб вермәјән һөкумәт органларыны да Көчәрли ҹидди тәнгид едир вә көстәрирди ки, Азәрбајҹан халгынын әсрин дөрддә бирини тәшкил едән узун бир мүддәт әрзиндә дөври мәтбуат үзүнә һәсрәт галмасынын әсас күнаһы мәһз һөкумәтин јеритдији халгдан узаг сијасәтдәдир.

Көчәрли мәтбуат органларынын гаршысында јүксәк вәзифәләр гојур, онлардан ҹәмијјәтин инкишафы, адамларын көзүнүн ачылмасы вә ҹәһаләтдән гуртармасы јолунда фәалијјәт көстәрмәји тәләб едирди. О, буржуа идеолокијасына хидмәт едән «Һәјат» гәзетинә ирад тутурду ки, онун мәзмуну адына мувафиг дејилдир, гәзет өз охуҹуларына һәјати вә мараглы аз шеј верир («Һәјатын бағланмасы мүнасибәтилә», «Знание» гәзети, 10 сентјабр 1906-чы ил). Тәнгидчинин фикринҹә, «Һәјат» күнүн гаршыја гојдуғу вә һәллини көзләјән мүһүм иҹтимаи мәсәләләрдән кәнарда дурур, бунун әвәзинә өз сәһифәләрини мүҹәррәд јазыларла долдурурду. Көчәрли гуру, ҹансыз схоластиканын дүшмәни кими чыхыш едәрәк, гәзетдән иҹтимаи-сијаси характерли мәга-

ләләр, марағлы мәктублар вә хәбәрләр бурахмағы тәләб едирди. Ады илә мәзмуну арасында бөјүк ујғунсузлуг олан, бә'зән исә кәлиши көзәл гојулмуш адлар алтында өз әсл симасыны кизләдән вә мүртәче идејалар јајан мәтбуат һаггында Көчәрли сабиг тәләбәләриндән олан көркәмли мүәллим Рәчәб Әфәндизадәјә белә јазмышды: «Тәзә гәзетләри охудунму, хошуна кәлдими? «Ачыг сөз», јә'ни нә? «Гурулуш» нә демәкдир? Бир адам ки, гәзетә ад гојмагда ачиз ола, даһа ондан нә көзләмәк?» (12 октјабр 1915-чи ил тарихли бу мәктубун әсли Р. Әфәндизадәнин оғлу, филоложи елмләр доктору Әзиз Әфәндизадәнин архивиндәдир). Шәргдә кениш јајылыб, халг күтләләринин савадланмасы јолунда чидди манеәләр төрәдән әрәб әлифбасыны дәјишдирмәк вә јениси илә әвәз етмәк уғрунда мүбаризәдә дә Көчәрли мәтбуаты әвәзсиз бир васитә һесаб едирди.

* * *

Јени әлифба уғрунда өмрүнүн ахырынадәк ардычыл олараг мүбаризә апармыш көркәмли мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун, Истанбулдакы Иран сәфири Мирзә Рза ханын, Иранын Лондондакы сәфири Мирзә Мүлким ханын, «Шәрги-Рус» гәзетинин мүһәррири М. Шаһтахтлынын, Јеревандакы нүмунә мәктәбинин мүәллими Мирзә Казымын вә башгаларынын фәалијјәтини јахындан өјрәнән Көчәрли М. Ф. Ахундовун јени әлифба һаггында фикирләринин еһтираслы тәблиғатчысы олмушдур. 1911-чи илдә чап етдирдији «Мирзә Фәтәли Ахундов» адлы китабында тәнгидчи бу бөјүк Азәрбајчан драматургунун јени әлифба уғрунда апардығы мүбаризәјә кениш јер вермиш вә бу һагда јазмышды: «...Мүсәлман әлифбасынын тәғјир вә тәбдили М. Ф. Ахундовун баш фикирләриндән олуб. Амма бир тәрәфдән гәфләтлә чәһаләт вә дикәр бир тәрәфдән гәрәзишәхси, бүхл вә һәсәр бизим чамаат вә милләт ишләринин чохуна мане олдуғу кими, мәрһум Мирзәјә дәхи мане олуб, онун бу гәдәр чәкдији сә'ј вә зәһмәти сәмәрәсиз гојубдур». Кениш халг күтләләрини ојатмаг, онлары тәһсилә чәлб етмәк, маариф вә мәдәнијјәти јајмаг ишиндә әрәб әлифбасыны дәјишдирмәјин мүһүм әһәмијјәтини јахшы баша дүшән Көчәрли өзү дә јени әлифба уғрунда јорулмаг билмәдән чалышмышдыр. Онун Шәргдә әлифба проблеми илә әлагәдар олан башлыча фикирләри бир чап вәрәги һәчминдә јаздығы «Әрәб әлифбасы вә онун гүсурлары» («Гафгаз» гәзети, 10 сентјабр, 8 октјабр 1898-чи ил) адлы мәгаләсиндә өз әксини тапмышдыр. Һәмин мәгаләсиндә Көчәрли биринчи нөвбәдә чар һөкумәтини тәнгид етмиш вә көстәрмишди ки, Русија империјасынын әразисиндә јашајан 12 милјона јахын мүсәлманын маарифләнмәси үчүн һөкумәт һеч бир гајғы көстәрмир. Көчәрли буну Русијада јашајан гејри милләтләрин «инсанлыг ләјагәтинә һөрмәт етмәмәк» кими гијмәтләндирмишди. Бунун ардынча мүәллиф әрәб әлифбасыны Азәрбајчан дилиндә јазаркән өзүнү ашкар сурәтдә көстәрән ән мүһүм гүсурларыны ашағыдакы гајда үзрә груплашдырмышдыр:

1. Һәрфин кәлмәдәки јери дәјишдикдә онун шәкли дә дәјишир, бә'зи һәрфләр исә онларын әввәлки шәклинә гәтијјән охшамајан башга бир көркәм алырлар ки, бу да ахыр нәтичәдә әрәб әлифбасында 118 ишарә (!) әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Ајдын мәсәләдир ки, бу гәдәр ишарәни јадда сахламаг вә бу јолла елм-савад өјрәнмәк, мәсәлән, чәми 30—33 ишарәјә малик роман дилләриндә олдуғундан гат-гат чәтиндир..

2. Ејни шәкилдә олан һәрфләри бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн сајсыз-һесабсыз нөгтәләрдән истифадә едилир. Һәм дә Азәрбајчан дилиндә јазаркән 33 әрәб һәрфиндән 18-и, јә'ни јарыдан чоху нөгтә илә ишләнир ки, бу да сүр'әтлә јазмаг тәләб олундуғу вахт чүз'и бир сәһвин бурахылмасы нәтичәсиндә кәлмәнин вә бүтөвлүкдә чүмләнин мә'насыны дәјишир. Тәнгидчи әрәб әлифбасынын бу икинчи мүһүм гүсуруну даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг мәгсәдилә М. Ф. Ахундовла әлагәдар олараг ел арасында данышылан бу әһвалаты өз мәгаләсиндә вермишдир.

...Бир дәфә гуллугдан евә кеч гајыдан Мирзә Фәтәли јорғунлуг әламәти олараг дәриндән көксүнү өтүрүр. Бу заман арвады ондан јорғунлуғунун вә евә кеч кәлдијинин сәбәбини сорушур. Мирзә бир дә дәриндән аһ чәкиб арвадына дејир ки, јаздығы бир мәктубда пәнчшәнбә сөзүнүн нөгтәләрини гојурмуш» (Әрәб һәрфләри илә پنجشنبه шәклиндә јазылан «пәнчшәнбә» кәлмәсиндә көрүндүјү кими, он ики нөгтәдән истифадә едилир).

3. Әрәб һәрфләринин гурулушу намүтәнасиб вә ејбәчәрдир, бу чәһәтдән бүтүн Авропа өлкәләриндә ишләдилән һәрфләрә гәтијјән ујғун кәлмир вә онларын һамысындан да чәтиндир. Әрәб һәрфләрилә јазаркән педагожи принсипләрин мүәјјән етдији отуруш гајдасы позулур, аз јашлы шакирдләрдә лүзумсуз јерә әјилмә вә кәркинлик әмәлә кәтирир. Буна көрә дә тәәччүблү дејил ки, мүсәлман тәһсили

көрмүш чаванларын мүһүм бир гисминин ја дөшү батыг, ја бели донга олур, ја да көзү јахшы сечмир.

4. Саит сәсләри ифадә етмәк үчүн әрәб әлифбасында кифајәт гәдәр һәрф јохдур. Бә'зи һалларда јазыны анлашыглы етмәк мәгсәдилә гојулан һәрәкәтләр исә сәтрин каһ алтында, каһ да үстүндә јазылдығындан, јазы просесинә даһа да мане олур. Күл, кәл, көл, кил, күл, кәл кәлмәләрини, хүсусән кәләм, килим, күлүм, кәлим кими кәлмәләри әрәб һәрфләри илә бир-бириндән фәргләндирмәк сон дәрәчә мүшкүл бир ишдир. Китаб вә гәзетләрдә раст кәлән намә'лум елми вә чоғрафи адлары, јазычы, алим вә ихтирачы адларыны вә с. нечә тәләффүз етмәк охујанын өз ихтијарына бурахылыр ки, о да јалныз чүмләнин үмуми мә'насына әсасланараг бу намә'лум кәлмәләри бачардығы кими охујур. Бу фикри сүбут етмәк мәгсәдилә балтаны лап көкүндән вурмаг үчүн Ф. Көчәрли белә бир мараглы һадисә нағыл едир. Бир гәза мәктәбинин шакирдләри онлара дәрс дејән ахундун «алимлик дәрәчәсини» јохламаг мәгсәдилә, јахуд бәлкә дә онунла зарафат етмәк гәсди илә Крыловун тәмсилләриндән биринин илк сәтрини Гуранын јазылдығы хәтлә синиф лөвһәсинә көчүрүрләр. Ахунд синфә кирәркирмәз Гуранын мүгәддәс ајәсини натәмиз лөвһәјә јаздыглары үчүн ушаглара төһмәт едир. Буну көрән шакирдләр ондан тәвәггә едирләр ки, һәмин «ајәни» охусун. Ахунд чешмәјини тахыб һыггана-һыггана, һөччәләјә-һөччәләјә өз билдији кими башлајыр гурашдырмаға вә Гуранын ајәләриндән бирини «охујур»...» («Гафгаз» гәзети, 8 октјабр 1898-чи ил).

Көчәрли јени әлифба уғрунда апарылан мүбаризәнин кәләчәјинә ачыг көзлә бахыр, әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәси илә әлагәдар олараг куја Азәрбајчан мәдәнијјәтини «тәһлүкә» көзләдији һаггында бә'зи зијалыларын уйдурмаларыны алт-үст едирди. Тәнгидчи јахшы билирди ки, өлкәнин әгли инкишафынын ән јахшы нүмунәләри, классикләрин бир сыра һалларда бөјүк усталыгла көчүрүлмүш надир әсәрләри мәһз әрәб әлифбасы илә јазыда тәсбит едилмишдир. Лакин Көчәрлијә көрә истәр мәтбу, истәрсә дә гејри-мәтбу шәкилдә бу күнә гәдәр кәлиб чыхмыш һәмин әсәрләр мәһз чәтин вә гәлиз әрәб һәрфләри илә јазылдығы үчүн, халгын өвладлары һеч дә һәмишә онлардан истифадә етмәк игтидарында дејилләр. «Бу ән башлыча кејфијјәтдән мәһрум олдуғу үчүн һәмин әсәрләр чохлуғун мә'нәви еһтијачларыны өдәјә билмир вә демәли һеч бир хејир вермәдән јатыб галырлар» («Гафгаз» гәзети, 8 октјабр 1898-чи ил).

Көчәрли јени әлифба дејәркән орижиналлыг хатиринә һеч дә һәр чүр јени әлифбаны, уйдурма һәрфләри вә гондарма шәкилләри нәзәрдә тутмурду. М. Шаһтахтлыны да Көчәрли мәһз бунун үстүндә чидди тәнгид етмишди*. О көстәрирди ки, М. Шаһтахтлынын тәгдим етдији јени һәрфләрдән көһнәлик гохусу кәлир вә онлар артыг тарихин сәһнәсиндән чохдан силиниб кетмиш финикијалыларын вә ассуриләрин јазыларыны хатырладыр. М. Шаһтахтлы саит сәсләри ифадә етмәк үчүн әрәб әлифбасында 1-дән 10-а гәдәр сај адларыны көстәрән рәгәмләри көтүрмүшдү. Башга сөзләр үчүн дә әлавә ишарәләр сечдијиндән, онун әлифбасы 49 һәрфдән ибарәт олмушду. О, әрәб һәрфләринин јазылышында истифадә олунан нөгтәләри ләғв етмишдисә дә бунларын әвәзинә һеч дә нөгтәләрдән асан олмајан хәтләр вә «будаглар» тә'сис етмишди. Чүмләнин башында кәлән сөзләрдә, һабелә хүсуси исимләрдә сечилмәси мүтләг вачиб олан баш һәрфләр јох иди.

Тәнгидчи јени әлифба тәблиғатчыларыны бу јолдан узаглашмаға чағыраг јазырды: «Бизим дәриндән инандығымыз будур ки, јени әлифба көһнәлмиш әрәб һүруфаты әсасында дејил, ән јахшы јазы нөвү кими тәгдир едилән Авропа һүруфаты әсасында тәртиб едилмәлидир».

Көчәрли там гәтијјәтлә инанырды ки, бу саһәдә бөјүк сәләфи олан М. Ф. Ахундовун әкдији тохумлар һәләлик сәмәрә вермәјибсә, чүрүјүб тәләф дә олмајыблар; һәмин тохумлар јаваш-јаваш көјәриб битмәкдәдир. Чох мүддәт чәкмәз ки, бу мүһүм мәсәлә һәлл олунар вә бизим дә әлифбамыз дәјишдирилиб асанлашар, дикәр милләтләрин әлифбасы кими елм вә маарифин јајылмасына көмәк едән мүкәммәл бир васитәјә чевриләр...

* * *

Дејиләнләрдән бир даһа ајдын олду ки, о заманын ән ерудисијалы тәнгидчиләриндән бири кими јорулмаг билмәдән чалышан Көчәрлинин чохчәһәтли фәалијјәти М. Ф. Ахундовдан сонра реалист демократик әдәбијјатымызын естетик принсипләринин бүтүнлүкдә Азәрбајчан ичтимаи фикринин инкишафында тәгдирәлајиг бир һадисә олмушдур. Тәнгидчинин әдәбијјат тарихинә мүнасибәтини, классик ирси топлајыб, нәшр етмәк саһәсиндәки фәалијјә-

* Ф. Көчәрли. «М. С. Шаһтахтлынын сөвтү шәрг әлифбасына даир», «Тифлисски листок» гәзети, 14 мај 1902-чи ил.

тини, бу ирсдән өз мүасирләринин еһтијачлары үчүн истифадә етмәк манерасыны даһа кениш өјрәнмәк ишиндә онун индијәдәк таныш олдуғумуз мәгаләләри илә бирликдә Көчәрлини сонралар бүтүн елм аләминдә мәшһур едән бөјүк әсәри — «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын ҹидди ролу вардыр.

«ӘЗИЗ ВӘ МҮБАРӘК КИТАБ»

Ф. Көчәрли јүксәк инсанпәрвәрлик гајәси, азадлыг идејалары, зәриф мәһәббәт дујғулары илә зәнкин олан Азәрбајҹан әдәбијјатыны тәблиғ етмәјин јорулмаз ҹарчысы иди. Бу саһәдә о, тәкҹә китаб вә мәгаләләр јазмаг, Азәрбајҹан вә рус мәтбуатында мүнтәзәм дәрҹ олунмаг кими васитәләрдән истифадә етмәклә вәзифәсини битмиш сајмыр, фәалијјәтини мәһдудлашдырмырды. Көчәрли нәинки чалышдығы коллективләрдә, јашајыш јериндә, мүнтәзәм олараг әлагә сахладығы Тифлис, Кәнҹә вә Бакы шәһәрләриндә, һәм дә јај вахты динҹәлмәк үчүн јолландығы курорт јерләриндә дә һәр ҹүр имканлардан истифадә едәрәк әтрафындакылара Азәрбајҹан әдәбијјатына даир мә'лумат верир, мүвафиг аудиторија чәм оланда исә мүтәшәккил мүһазирәләр охујур, зијалыларымызы әдәбијјатын тарихинә даир материал топламаға һәвәсләндирир, бу саһә илә ҹидди мәшғул олмаға сөвг едирди. Һәмин мүһазирәләрин бә'зиләри һаггында дөври мәтбуатда мараглы мә'луматлара раст кәлмәк олур. Һәмин мә'луматлардан биринин мүәллифи Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јахын досту вә силаһдашы, көркәмли публисист вә иҹтимаи хадим Ејнәлибәј Султановдур (1863—1935). Онун Дилиҹан јајлағындан «Тәрәгги» гәзети редаксијасына көндәрдији бу мә'луматы («Дилиҹандан», 14 август 1908-ҹи ил) һәм дә мүәллифин әдәбијјатымызын тарихи барәдә сәмими е'тирафы адландырмаг олар: «Бу вахта гәдәр бизләр о фикирдә идик ки, әдәбијјатымызын нүмунәләри кечмиш әсрләрин гаранлығында итиб-батыбдыр вә онлары тапыб, тәртиб едиб, тарих низамына миндирмәк гејри-мүмкүндүр. Амма инди, Фиридун бәјин үч лексијасындан сонра бөјлә фикрин чаш олмасы мә'лум олду. Өз вахтында азәрбајҹанлы гардашларымызын галанлары дәхи шәкдән чыхарлар. Чох чәкмәз ки, бизим әдәбијјат тарихи дириләр». Күман едирик ки, өзү һаггында чох сөз дејән бу е'тирафын һеч бир шәрһә еһтијаҹы јохдур. Бирҹә ону әлавә едәк ки, Ф. Көчәрли һәгигәтән дә Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи елмимизи дирилтди, онун әсасыны гојду вә кәләҹәк инкишафы үчүн мө'тәбәр бир зәмин јаратды.

Әдәбијјатымызын тарихини јазмаг саһәсиндә илк вә гијмәтли бир тәшәббүс олан «Азәрбајҹан әдәбијјаты» тәкҹә Фиридун бәј Көчәрлинин јарадыҹылығында дејил, Азәрбајҹанда әдәбијјатшүнаслыг елминин тарихиндә көркәмли јер тутур.

Бу әсәрин сәләфи олан «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» китабыны Көчәрли 1903-ҹү илдә Тифлисдә чап етдирсә дә, һәмин мөвзу илә әлагәдар олараг ахтарышлар апармаға даһа әввәл, һәлә Јереванда мүәллим олдуғу илләрдә башламышды. Шушада, Горидә, хүсусилә Јереванда, һабелә вахташыры кәлиб кетдији Бакы, Тифлис, Кәнҹә, Газах шәһәрләриндә Ф. Көчәрли Азәрбајҹан әдәбијјатына даир јорулмаг билмәдән ахтарышлар апарыр, әлинә кечән әсәрләри һәмишә бөјүк сә'јлә топлајырды.

1903-ҹү илдә чап етдирдији илк китабчасы илә тәдгигатчы Гафгазын әдәби иҹтимаијјәти вә үмумән зијалылары гаршысында бир әдәбијјатшүнас кими өзүнү имтаһан етмәк мәгсәди күдүрдү. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә даир јығҹам мә'лумат верән бу китаб о заман бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышды.

Көчәрли китаб шәклиндә бурахылмаздан әввәл һәмин әсәри Тифлисдә чыхан «Кавказски вестник» мәҹмуәсиндә дә чап етдирмишди (№ 5, 1901-ҹи ил). Һәр ики мәтнин мүгајисәси онларын арасында ҹидди бир фәрг олмадығыны сүбут едир.

Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архивиндә һәмин әсәрин мүәллиф тәрәфиндән чох сәлигә илә көчүрүлмүш әслини тапдыг (фонд 1428, иш 751). Бу әлјазмасы библиограф С. Есадзенин шәхси архивиндә Азәрбајҹанын етнографијасына, хүсусилә фолклорумуза даир бир нечә библиографик көстәриҹи илә бир јердә сахланмагдадыр. Көчәрли әлјазмасындакы имзасынын алтында ашағыдакы тарихи гејди етмишдир: 2 октјабр 1902-ҹи ил.

Бу әлјазмасыны 1903-ҹү илдә бурахылмыш мәгаләнин вә китабын мәтни илә мүгајисә етдикдә бә'зи нүсхә фәргләри илә гаршылашдыг ки, бунларданән мүһүмләрини јери кәлдикҹә гејд едәҹәјик.

«Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» китабы вахты илә чох кениш јајылмыш вә о заманкы мәтбуатын диггәтини ҹәлб етмишди. Бу китаб тәкҹә әдиб вә шаирләрин дејил, Азәрбајҹан әдәбијјаты мараглыларынын да севинҹинә сәбәб олмушду. Өлкәнин мүхтәлиф јерләриндән көндәрилән мәктубларда Көчәрлинин бөјүк зәһмәти гејд едилир, онун бу нәҹиб иши тәгдир олунурду. «Тифлисски листок» гәзети һәмин китабы азәрбајҹанлыларын һәјаты илә марагланан һәр бир адам үчүн лазымлы сајараг ону тәблиғ етмишди (26 октјабр 1903-ҹү ил). Бу мүнасибәтлә «Шәрги-Рус» гәзетиндә Рәшидбәј Әфәндијевин ресензијасы дәрҹ едилмиш (29 октјабр 1903-ҹү ил), о заман тәләбә олан Нәриман Нәриманов исә мүәллифә јаздығы бир мәктубунда бу китабла әлагәдар олараг Көчәрлидән сон дәрәҹә разы галдығыны билдирмишди*.

Азәрбајҹан әдәбијјатынын тәдгигатына даир илк тәҹрүбәсинин мүвәффәгијјәтлә нәтиҹәләндијини көрән Көчәрли һәвәсләнәрәк әсәрини тамамламаг үчүн өз фәалијјәтини даһа да кенишләндирир. Әлавә олараг беш иллик кәркин зәһмәтдән вә сајсыз-һесабсыз мәһрумијјәтдән сонра Көчәрли «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын биринҹи вариантыны јазыб гуртарыр.

Лакин бу әсәрини чап етдирмәк Көчәрли үчүн ону јазмагдан гат-гат чәтин иди. «Закавказское обозрение» гәзети бу мүнасибәтлә јазырды: «Мәшһур мүсәлман әдәбијјатшүнасы Ф. Көчәрли Азәрбајҹан әдәбијјатына даир ири һәҹмли әсәрини јазыб гуртармышдыр. Мүәллиф бир нечә илдән бәри үзәриндә ишләдији бу әсәри үчүн индијәдәк һеч кәсә мә'лум олмајан чохлу материал топламышдыр... Анҹаг буна тәәссүф едирик ки, ҹ-б Көчәрлинин әлиндә васаит олмадығы үчүн бу чох гијмәтли әсәрин нәшри бәлкә дә узун мүддәтә тә'хирә салынаҹагдыр» (28 октјабр 1908-ҹи ил).

Мадди еһтијаҹ Ф. Көчәрлинин чохдан топлајыб системә салдығы Азәрбајҹан фолклору нүмунәләринин дә чап едилмәсинә мане олан башлыҹа сәбәб иди. «Балалара һәдијјә» адлы һәмин мәҹмуә беш иллик интизардан чохлу сә'ј вә тәлашдан сонра јалныз 1912-ҹи илдә Бакыда Оруҹовлар мәтбәәсиндә чап едилмишди.

«Ниҹат» ҹәмијјәтинин 1906-чы илдә мәтбуатда е'лан едилмиш мәрамнамәсини («Рәһбәр» журналы, № 3,

* Бу факт Фәрһад Ағазадәнин «Ф. Көчәрлинин биографијасы» адлы мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр. Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архиви, инвентар № (566).

1906-чы ил) көрәркән Көчәрли чох севинмишди. Һәмин мәрамнамәнин бәндләриндән бириндә «Мүсәлман шүәра вә әрбаб-гәләминин тәрҹүмеји-һалларыны вә асарыны нәшр етмәк» сөзләрини охујан Көчәрли үрәкдән инанмышды ки, битирмәкдә олдуғу әсәринин чапы ишиндә бу ҹәмијјәт она јардым көстәрәҹәкдир. Лакин илләр кечир, әсәр исә, мүәллифин өзүнүн јаздығы кими, «тоз баса-баса јатыб галырды».

Әсәрин чап олунмасы үчүн јалныз Ф. Көчәрли өзү дејил, онун достлары, јазычылар, әдәбијјатымызын вә маарифимизин гәдрини билән зијалылар да чалышырдылар. Бу ишдә А. Шаигин зәһмәти хүсусилә бөјүк олмушдур. О, Көчәрли илә мүнтәзәм олараг јазышыр, достунун Горидән көндәрдији мәктублара әсасән Бакы нәшријјатлары илә әлагә сахлајырды. 1914-ҹү илдә көндәрдији бир мәктубда Көчәрли А. Шаигин Бакы наширләри илә әлагәләриндән данышыр вә көстәрирди ки, бу китабы чап етдирмәкдә «мәгсәдим пул газанмаг дејил, халгымыза, әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизә көмәк етмәкдир». (Мәктубун әсли А. Шаигин архивиндәдир).

Лакин нәшријјатлар как бу ҹүр китабларын јахшы сатылмадығыны, как јениҹә башланмыш биринҹи дүнја мүһарибәси илә әлагәдар олараг кағызын баһаландығыны, как да башга сәбәбләри бәһанә кәтирәрәк «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын чапы үчүн бөјүк мәбләғ тәләб едирдиләр.

Көчәрлинин бир мәктубундан* мә'лум олур ки, 1913-ҹү илин әввәлләриндә мәтбәә саһиби нашир Исабәј Ашурбәјов әсәри чап етмәји бојнуна чәкмишсә дә сонра вә'динә әмәл етмәмишдир. Пулпәрәст мәтбәә саһибләринә мүраҹиәт едән Көчәрли јенә дә узун сүрүндүрмәләрә мә'руз галмыш вә арзусуна наил ола билмәмишди. Һәр јердән әли үзүлән алим ахырда белә гәрара кәлмишди ки, әсәрини Кијевдә тәһсил алан азәрбајҹанлы тәләбәләрә көндәриб, орада һиссә-һиссә чап етдирсин. Лакин о заман тәләбәләрин сон дәрәҹә ағыр олан мадди вәзијјәти бу ишин дә баш тутмасына мане олмушду.

Сајсыз-һесабсыз дәфтәрхана манеәләриндән сонра 1915-ҹи илин әввәлләриндә «Азәрбајҹан әдәбијјаты» илә таныш олан «Ниҹат» ҹәмијјәти идарәси бу әсәри чап етдирмәји гәрара алыр («Мүсәлманларын һәјаты вә мәтбуаты», «Каспи» гәзети, 30 апрел 1915-ҹи ил). Лакин тәәс-

* Горидән Ј. В. Ҹәмәнзәминлијә јазылмыш 17 март 1913-ҹү ил тарихли һәмин мәктуб Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы јанында Республика Әлјазмалары фондунда (инв. 270—19671) сахланыр.

суф ки, чәмијјәтин һәмин гәрары кағыз үзәриндә галыр...

Бүтүн бунлара бахмајараг, Көчәрли руһдан дүшмүр, әлиндән кәләни әсиркәмәдән «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын ишыг үзү көрмәси үчүн чалышыр, ону јорулмаг билмәдән топладығы јени мә'лумат вә әсәрләрлә даһа да зәнкинләшдирир вә тәкмилләшдририрди.

Көчәрлини илләр боју бу әсәри чап етдирмәк уғрунда мүбаризәјә сөвг едән әдәбијјатымыза, мәдәнијјәтимизә олан сонсуз мәһәббәт иди. Онун өз әсәри һаггында «Бу бизим үчүн әзиз вә мүбарәк бир китабдыр» демәси дә бу бөјүк мәһәббәтин тәзаһүрү кими гијмәтләндирилмәлидир.

Әсәрләринин нәшри јолунда раст кәлдији һәр чүр манеәни әдиб јашадығы дөврдә әдәбијјат вә инчәсәнәтин, халг исте'дадынын инкишафына әһәмијјәт верилмәмәси илә изаһ едирди. Лакин о, инанырды ки, «бу чәһаләт вә эталәт һәмишәлик давам етмәјәчәкдир. О вахт кәләчәкдир ки, үдәба вә шүәрамызын гәдри вә гијмәти билинәчәкдир. О көзәл вахт бәлкә дә јахынлашыбдыр» («Сәда» гәзети, 3 декабр 1909-чу ил). Вәтәнпәрвәр алимин көстәрдији бүтүн сә'јләрә бахмајараг, онун сајсыз-һесабсыз әзаб-әзијјәтлә топладығы, системә салыб јаздығы «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәри өз сағлығында дүнја үзү көрмәди.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг, өлкәмиздә милли әдәбијјатларын тәдгиги, топланмасы вә өјрәнилмәси үчүн кениш шәраит јаранды. Республикамызда классик ирсин нәшр едилмәси саһәсиндә атылмыш илк мүвәффәгијјәтли аддымлардан бири дә «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын бурахылмасы олду. Бу ишдә Көчәрлинин арвады, маариф хадими Бадсәба ханым Көчәрлинин дә чидди хидмәтләри вардыр. 1923-чү илин ахырларында Б. Көчәрли әсәри Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығына тәгдим едир. О заман али вә орта мәктәбләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә даир кениш вә әһатәли бир дәрслик олмадығындан, тәләбәләрин вә мүәллимләрин бу саһәдәки еһтијачыны өдәмәк үчүн комиссарлыг јоллар ахтарырды. Мәрһум А. Шаигин сөјләдијинә көрә, 1924-чү илин әввәлләриндә о вахт Халг Маариф комиссары вәзифәсиндә чалышан тәнгидчи Мустафа Гулијев Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты»ны, Һүсејн Әфәнди Гајыбовун «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуәдир» адлы әсәринин дөрдчилдлик әлјазмасыны бир нечә јазычыја вә әдәбијјат мүәллиминә верәрәк бунларла јахындан таныш олуб, индики һалда һансыны чап етмәјин мәгсәдәујғун олдуғу һаггында өз рә'јләрини билдирмәји хаһиш едир. Јухарыда көстәрилдији кими, А. Шаиг «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын тәртиб принсипи, һабелә онун ајры-ајры фрагментләри илә һәлә мүәллифин өз сағлығында таныш олмушду. Онлары күлл һалында тәкрар охудугдан сонра А. Шаиг дә биринчи әсәрә үстүнлүк верир вә өз фикрини Маариф Комиссарлығына билдирир. Узун иллләрдән бәри Азәрбајчан маарифи вә әдәбијјаты саһәсиндә чалышан, бәдии әсәрләри, дәрслик, програм вә тәрчүмәләри илә мүәллим вә тәләбәләрин һөрмәтини газанан А. Шаигин рә'јини республика Халг Маариф Комиссарлығы әсас көтүрүр вә әсәр нәшр олунмаг үчүн о заман Маариф Комиссарлығынын нәздиндә олан Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјатына (Азәрнәшр) верилир. 22 мај 1924-чү илдә бир тәрәфдән Бадсәба ханым Көчәрли, дикәр тәрәфдән исә Азәрнәшрин о заманкы директору Чәлил Мәһәммәдзадә арасында «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын чап едилмәсилә әлагәдар мугавилә бағланыр (Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх-24, Г-3 (85)).

Һәмин мугавиләјә әсасән Азәрнәшр бу әсәри 1.000 нүсхә тиражла бурахмағы, онун орижиналыны исә Бадсәба ханыма гајтармағы өһдәсинә көтүрүрдү. Мугавиләдә көстәрилирди ки, китаб анчаг јазылдығы шәкилдә дәрч едиләчәкдир вә онун мәтнинә вериләчәк һәр һансы хырда дүзәлиш јалныз Бадсәба ханымын разылығы илә олачагдыр.

Нәһајәт, 1925-чи илдә Көчәрлинин әсәринин биринчи чилди (биринчи вә икинчи һиссәләр ајрыча китаблар һалында), 1926-чы илдә исә икинчи чилди (јенә дә биринчи вә икинчи һиссәләр ајрыча китаблар һалында) «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» адлы алтында чапдан чыхды.

Әлбәттә, бүтөв бир өмрүн мә'налы сәһифәләри олан бу әсәрин илк дәфә мәһз совет һакимијјәтинин илк илләриндә нәшр олунмасы чох әламәтдар олуб јени гурулушун халгын тарихинә, әдәбијјатына, мә'нәви сәрвәтләринә хүсуси гајғы илә јанашмағын тәзаһүрләриндән бири иди. Чап имканларынын, кағызын, полиграфија мүтәхәссисләринин чатышмадығы бир вахтда нисбәтән гыса бир мүддәт әрзиндә дөрд әдәд санбаллы китабын нәшр олунуб јајылмасы үмумијјәтлә Азәрбајчан зијалыларынын, хүсусән дә али вә орта мәктәбләрдә әдәбијјатымызын тарихини тәдрис едән мүәллимләрин һәјатында һәгигәтән дә бир бајрам кими гаршыланмыш, социализм чәмијјәтинә миннәтдарлыг вә гәдиршүнаслыг дујғуларыны чошдурмушду. Бу нәшрин әһәмијјәти һәр шејдән әввәл онда иди ки, Көчәрлинин әсәри сонралар итмәк, мәһв олмаг тәһлүкәсиндән бирдәфәлик хилас олуб, онун интизарыны чәкән әдәбијјаты севәнләрә

тәгдим едилмишди. Чох тәәссүф ки, о заман әдәби тәнгиди фикир «Материаллар»а мүнасибәтиндә даһа чох вулгар сосиоложи гијмәт ме'јарына әсасланмышды. Бу ҹәһәт тәкҹә әсәр һаггында мәтбуатда дәрҹ олунмуш јазыларда дејил, һәмин нәшрин мүгәддимәсиндә дә өзүнү ашкарҹа бүрузә верирди. Бунунла belә, һәмин нәшр хүсусән 40-ҹы илләрин сону, 50-ҹи илләрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи саһәсиндә јазылан мүхтәлиф әсәрләр үчүн ән гијмәтли мәнбә олараг галырды. 60-ҹы илләрдә, хүсусән Сов.ИКП ХХ вә ХХII гурултајларындан сонра «Материаллар», белә демәк оларса, өз «тәрҹүмеји-һалынын» јени мәрһәләсинә гәдәм гојду; бу әсәрин вә бүтүнлүкдә Ф. Көчәрли ирсинин мүхтәлиф алимләр вә әдәби иҹтимаијјәтимиз тәрәфиндән објектив сурәтдә гијмәтләндирилмәсинә марағлы тәшәббүсләр едилди.

«Материаллар», мә'лум олдуғу кими, әрәб әлифбасы илә чап едилмишди. Әсәрин нәшриндән бир гәдәр сонра Азәрбајҹанда јени әлифбаја (латын әлифбасына) кечмәјә һазырлыг дөврү башланмыш вә 1929-ҹу илдән е'тибарән мәктәбләрдә әрәб әлифбасынын өјрәдилмәсинә сон гојулмушду. Азәрбајҹанын баштдан-баша савадлылар республикасына чеврилмәсиндә бөјүк ролу олмуш бу тәдбир һәм дә сонралар тәһсил алан Азәрбајҹан зијалыларынын бөјүк бир гисминин нәинки ингилабдан әввәл, һәтта Совет һакимијјәтинин тәгрибән илк он или әрзиндә әрәб әлифбасы илә нәшр едилмиш китаб вә дөври мәтбуат нүмунәләрилә тәмасыны мүрәккәбләшдирмишди. Бунунла әлагәдар олараг, «Материаллар»ын онсуз да библиографик надирәјә чеврилмиш нүсхәләриндән сон заманларадәк јалныз мүтәхәссисләрин мәһдуд бир даирәси фајдалана билирди. Бүтүнлүкдә Азәрбајҹан әдәбијјатына, о ҹүмләдән дә Ф. Көчәрлинин тәдгигатына һәм өлкәмиздә, һәм дә онун сәрһәдләриндән хариҹдә елми марағын кенишләндијини нәзәрә алан алимләримиз әсәри јенидән нәшр етмәји мәгсәдәујғун һесаб едәрәк бу ишә башладылар.

«Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын 1978—1981-ҹи илләр нәшри узун илләр давам едән чох мүрәккәб елми-јарадыҹылыг ишинин нәтиҹәси кими диггәти ҹәлб едир. Низами адына Әдәбијјат Институтунун мәтншүнаслыг шө'бәсинин әмәкдашы Ругијјә Гәнбәр гызынын һазырладығы ики ҹилддән ибарәт һәмин әсәри Азәрб.ССР ЕА мүхбир үзвү Әзиз Мирәһмәдов редактә етмишдир. Автографы (мүәллифин әли илә јазылмыш нүсхәси), гаралама мәтни, јахуд фотосурәти мејданда олмајан «Азәрбајҹан әдәбијјаты»ны јенидән чапа һазырлајаркән онлар «Материаллар»а әсасланмыш, лакин бир сыра тәһрифләри арадан галдырмалы олмуш, мүасир охуҹу үчүн гаранлыг галан мәтләбләри изаһ едиб ајдынлашдырмыш, бир сыра анлашылмазлыглары тәсһиһ етмишләр. Әсәрин 1925—1927-ҹи илләрдә әрәб әлифбасы илә чап олунмуш мәтни мүасир Азәрбајҹан әлифбасына транслитерасија едилмишдир. Лакин бу просес «Материаллар»ын садәҹә олараг јени әлифба илә сурәтини чыхармагдан ибарәт олмамышдыр. Сон нәшрин мәзијјәтләринә мәтншүнаслар илк чап нүсхәсинин мәһз елми-текстоложи тәдгиги әсасында мүвәффәг олмушлар. Бу нәшр һәр шејдән әввәл Көчәрли тәдгигатынын адынын бәрпасы илә нәзәри ҹәлб едир: «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» вә ән чох да бу сәрлөвһәдәки «материаллар» сөзү әсәрин мә'на вә әһәмијјәтини ифадә едә билмәдији үчүн кичилтдији, онун әсас мәзмунуну әһатә едә билмәдији үчүн «Азәрбајҹан әдәбијјаты» һаглы олараг дәјишдирилмиш, кими верилмишдир. Ики ҹилддән ибарәт бу нәшрин биринҹи ҹилдиндә тәртибчинин тәгрибән дөрд чап вәрәги һәҹминдә мүфәссәл мүгәддимәси верилмишдир. Әсасән Ф. Көчәрлинин әдәбијјат тарихи консепсијасыны ишыгландыран бу мүгәддимәдә ејни заманда алимин әдәби тәнгиди көрүшләриндән, әдәби әлагәләр саһәсиндәки фәалијјәтиндән дә бәһс олунур. Бу нәшрин әламәтдар ҹәһәтләриндән бири кими онун зәнкин «изаһлар вә гејдләр» бөлмәсини көстәрмәк истәрдик. Мүасир охуҹуну әсәрин јазылмасындан ајыран 60—65-иллик бир вахт һүдудуну нәзәрә алан тәртибчи мәтндә бол-бол раст кәлән, демәк олар ки, бүтүн тарихи сималар, бәдии, елми әсәрләр, әдәби сурәтләр, гәзет вә журналлар, сијаси-әдәби ҹәрәјанлар, дини тәригәтләр һаггында мүхтәсәр, лакин долғун мә'лумат вермишдир. Тәртибчинин ән бөјүк зәһмәти исә, зәннимизҹә, «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нда Көчәрлинин кәтирдији ситатлары, әсасландығы әдәби гајнаглары онларын илк мәнбәләрилә тутушдуруб, нүсхә фәргләрини мејдана чыхармасы илә бағлыдыр. Бу мәнбәләрдән Көчәрлинин фарс вә әрәб дилләриндә кәтирдији парчаларын Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәси дә нәшри охуҹу көзүндә мө'тәбәр едән амилләрдән сајылмалыдыр.

Лакин әсасән јүксәк сәвијјәдә иҹра олунмуш бу нәшрдә мүәјјән гүсурлара да јол верилмишдир ки, онларын бә'зиләрини гејд етмәји лазым билирик.

Мә'лум олдуғу кими, Көчәрли мүрәккәб бир заманда јашамыш, тез-тез дәјишән иҹтимаи-сијаси һадисәләрин кедишиндәки ганунаујғунлуглары бә'зән лазымынҹа ајырд едә билмәмиш, бу да онун дүнјакөрүшүндәки мүәјјән мәһ-

дуд вә зиддијјәтли ҹәһәтләрдә өз әксини тапмышдыр. Бир гәдәр алудәликлә јазылмыш мүгәддимәдә Көчәрли јарадыҹылығынын бу мәгамлары лазыми дәринликлә ачылыб көстәрилмәмишдир. Мәсәлән, Көчәрлинин кија «әввәл бинадан... хәмирләриндә истеʼдад вә габилијјәт мајасы гојулмамыш» тајфалар вә с. һаггында идеалист дүнјакөрүшүнүн тәзаһүрү олан ајры-ајры мүлаһизәләри нәинки мүгәддимәдә, һәтта «Изаһлар вә гејдләр» бөлмәсиндә дә өз објектив тәнгиди гијмәтини алмамышдыр. Бу ирадымыз бәʼзи јазычыларын јарадыҹылығы барәдә Көчәрлинин конкрет фикирләринә дә шамил едилә биләр.

Биринҹи ҹилддә кетмиш бәʼзи әсәрләрин мәтни, бир гисминин исә ады тәһриф едилмишдир. Мәсәлән, Фүзулинин мәшһур «Мәни ҹандан усандырды...» гәзәлиндән кәтирилән бир бејтдә ики хәтаја јол верилмиш (сәһ. 208). Гөвси Тәбризинин «Өзкәдир» рәдифли гәзәлиндә дөрдүнҹү бејтинә сөз әлавә едилмиш, буна көрә дә лүзумсуз тәкрар әмәлә кәлмиш (сәһ. 222). М. Ф. Ахундовун Г. Закирә јаздығы мәнзум мәктубун сон бәнди тәһриф едилмишдир (сәһ. 449). Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин «Мәҹмуәји Вагиф вә мүасирини дикәр» (Тејмурханшура, 1856) әсәринин ады китабда јанлыш олараг «Мәҹмуеји дивани Вагиф вә дикәр мүасирин (сәһ. 534) кими кетмишдир. М. П. Вагифин өлдүрүлдүјү тарих 1797-ҹи ил әвәзинә 1897-ҹи ил јазылмышдыр. Шәрһләрин бириндә тәһрифә јол верилдији үчүн С. Ејнуллајевин вә С. Һүсејнин адлары «Молла Нәсрәддин» журналынын редакторлары сырасында кетмишдир. Бу мүәллифләрин «Молла Нәсрәддин»ин бирҹә нөмрәсини дә редактә етмәдикләри бир јана дурсун, журналын әсл редакторларындан олан Әлигулу Гәмкүсарын, хүсусән Өмәр Фаигин адлары бу сијаһыдан дүшмүшдүр (сәһ. 537).

Бу дејиләнләр «Азәрбајҹан әдәбијјаты» китабынын јени нәшринин шәксиз мәзијјәтләри илә мүгајисәдә ҹүзʼи гүсурлар олуб, онун мәʼна вә әһәмијјәтини азалтмыр. Көчәрли өз халгынын талеји илә әлагәдар бөјүк арзуларла јашајыр, Азәрбајҹаны баштан-баша маариф вә мәдәнијјәт күлзары кими көрмәк истәјирди. О, арзулајырды ки, әдәбијјатымызын ән гијмәтли нүмунәләри халгын доғма дилиндә нәшр едилиб күтләләр арасында јајылсын, адамлара мүтәрәгги фикирләр ашылансын, онларда инҹә бәдии зөвг тәрбијә етсин, көзәл бәшәри дујғулар ојатсын. Көркәмли алим вә мүәллимин арзулары күл ачмышдыр: иҹтимаи фикир тарихимизин гијмәтли нүмунәләри илә бир сырада онун өзүнүн «Азәрбајҹан әдәбијјаты» әсәри дә мүвафиг

елми сәвијјәдә, јахшы кағызда, көзәл тәртибдә чап олунуб, охуҹулара тәгдим едилмишдир.

* * *

Јухарыда вердијимиз мүхтәсәр мәʼлумат Көчәрлинин әсәринин I вә II ҹилдләринә (4 һиссә) аиддир. Бу ҹилдләрдә мүәллиф XX әсрә гәдәрки Азәрбајҹан әдәбијјатыны әһатә етмәјә чалышмыш, XX әср јазычылары вә конкрет әдәби һадисәләри һаггында исә һеч бир әтрафлы мәʼлумат вермәмишдир. Тәдгигатчынын мәгалә вә мәктубларындан, һабелә ону јахындан таныјанларын дедикләриндән көрүнүр ки, Көчәрли һәмин әсәринин XX әср Азәрбајҹан әдәбијјатындан бәһс едән хүсуси ҹилди үзәриндә дә узун мүддәт чалышмыш, бол вә зәнкин материал топламыш, лакин әввәлки ҹилдләр кими ону да чап етдирмәјә мүвәффәг олмамышдыр.

«Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын III ҹилдинин јазылмыш олдуғуну күман етмәјә әсас верән бәʼзи фактлара нәзәр салаг:

Көчәрлинин Республика Әлјазмалары фондундакы архивиндә рус дилиндә тәртиб едилмиш бөјүк сијаһыдан ибарәт бир дәфтәр сахланыр. Бу сијаһыда Көчәрли илә јазышан мүәллифләрин ад вә фамилијалары, онларын Көчәрлијә көндәрдикләри мәктубларын сајы вә бәʼзи мәктубларын чох хырда (ики-үч ҹүмләдән ибарәт) аннотасијасы гејд едилмишдир. Һәмин мәктублар әлимизә кечмәсә дә, бу сијаһынын өзү Көчәрлинин XX әсрдә јашајыб јаратмыш бир сыра көркәмли Азәрбајҹан әдиб, шаир, алим вә мүһәррири илә јахын јарадыҹылыг әлагәләри сахладығыны сүбут едир: Нәриман Нәриманов — 2 мәктуб, Ҹәлил Мәммәдгулузадә — 22 мәктуб, Һашымбәј Вәзиров — 47 мәктуб, Аббас Сәһһәт — 27 мәктуб, Әләкбәр Сабир — 3 мәктуб, Јусиф Вәзир — 6 мәктуб, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев — 5 мәктуб, Һүсејн Әфәнди Гајыбов — 7 мәктуб, Ҹавад Ахундов (Әһмәд Ҹавад) — 1 мәктуб, Фәрһадбәј Ағајев — 10 мәктуб, Абдулла Шаиг — 24 мәктуб, Сәлман Мүмтаз — 17 мәктуб, Үзејир Һаҹыбәјов — 14 мәктуб, Султан Мәҹид Гәнизадә — 78 мәктуб, Һүсејн Ҹавид — 4 мәктуб, Мәһәммәд аға Шаһтахтлы — 3 мәктуб, Сејид Һүсејн — 4 мәктуб, Рәшидбәј Әфәндијев — 4 мәктуб, Мәммәдәли Сидги — 1 мәктуб, Әлигулу Нәҹәфов Гәмкүсар — 1 мәктуб вә б. (Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх-24, Г-1 (15)).

Бу сијаһыны диггәтлә охудугда асанлыгла еһтимал етмәк олур ки, Көчәрли мүасири олан һәр бир јазычыја ајрылыгда мәктуб јазараг, онлардан әсәрләринин әлјазмаларыны, һабелә тәрҹүмеји-һалларыны ҝөндәрмәји хаһиш едирмиш. Бә'зи мәктубларa верилмиш аннотасијалар бу еһтималымызы даһа да гүввәтләндирмәкдәдир. Мәсәлән, һәмин дәфтәрдә Аббас Сәһһәтин Көчәрлијә јазмыш олдуғу мәктубларын сајындан әлавә, бу мәктубларын арасында А. Сәһһәтин чохлу орижинал ше'рләринин, рус вә Авропа әдәбијјатындан етдији тәрҹүмәләрин, һабелә 32 сәһифәлик тәрҹүмеји-һалынын олдуғу да ҝөстәрилир. Мәһәррәмов фамилијалы бир мүәллиф Шамахыдан Ширван шаирләри һаггында мә'лумат вә Сабирин тәрҹүмеји-һалыны, Әли Мирзә Нәриманов исә Нәриман Нәримановун тәрҹүмеји-һалыны Көчәрлијә ҝөндәрмишләр. Һүсејн Ҹавидин, Абдулла Шаигин вә башгаларынын мәктубларына верилмиш аннотасијалардан да онларын өз әсәрләрини вә тәрҹүмеји-һалларыны Көчәрлијә ҝөндәрдикләри мә'лум олур.

Ајдын мәсәләдир ки, Көчәрли бүтүн бу әсәр вә мә'луматлары мүәјјән мәгсәдлә топлајырмыш. «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын I вә II ҹилдләри үчүн материал јығаркән растлашдығы чәтинликләр әдиб үчүн бир өрнәк олмушду. О, һисс едирди ки, мүасир әдәбијјата даир материаллары инди јығмазса, XX әсрдән әввәлки әдәби ирсимизи тәдгиг едәркән өзүнүн чәкдији мөһнәт вә әзабы сабаһын тәдгигатчылары икигат артыг чәкәҹәкләр.

Тәдгигатынын 3-ҹү ҹилди үзәриндә ишләдији вә әсәрини мүасир Азәрбајҹан әдәбијјаты илә тамамламаг нијјәтиндә олдуғу һаггында Көчәрли өзү бир нечә јердә јазмыш вә III ҹилд үчүн материал топламагда она көмәк едәнләрә разылығыны билдирмишдир.

«Мирзә Абдулла Мәһәммәдзадәнин вә Рәһимбәј Гајыбовун хатирәләринә» адлы мәгаләсиндә Көчәрли тәдгигатчы Сурун (Мирзә Абдулла Мәһәммәдзадәнин тәхәллүсү иди) һәјат вә фәалијјәти һаггында мә'лумат вердикдән сонра белә јазыр:

«Азәрбајҹан әдәбијјатына даир јаздығымыз әсәр үчүн Јелизаветпол шаир вә јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләри вә онларын тәрҹүмеји-һалларыны — бу гијмәтли материаллары топлајыб ҝөндәрдијинә ҝөрә биз шәхсән мәрһум Мирзә Абдуллаја миннәтдарыг. О мәрһум доғма әдәбијјаты чох севәр вә әсәримизә ҝәрәк олан мә'луматы топламаг үчүн етдијимиз бүтүн хаһишләрә вә вердијимиз һәр ҹүр тапшырыглара әмәл едәрди. Сурдан алдығымыз сон материал мүасир шаирләримиздән Әли Мәммәдзадә-

Ф. КӨЧӘРЛИ БУ СӘНӘТКАРЛАРЫН ӘСӘРЛӘРИНИ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНӘ ТӘРҸҮМӘ ЕТМИШДИР:

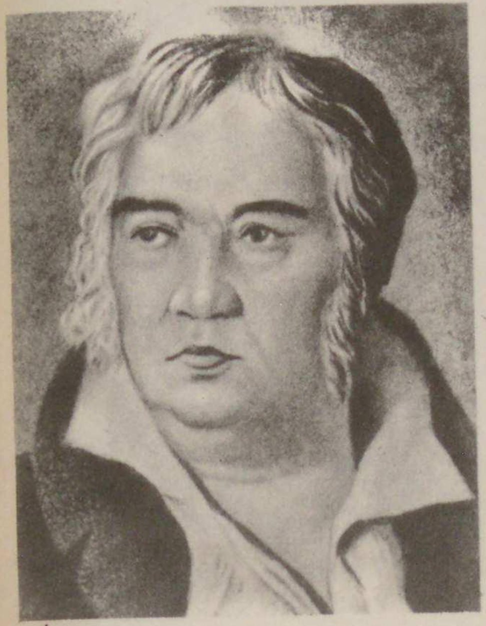

И. А. КРЫЛОВ

А. С. ПУШКИН

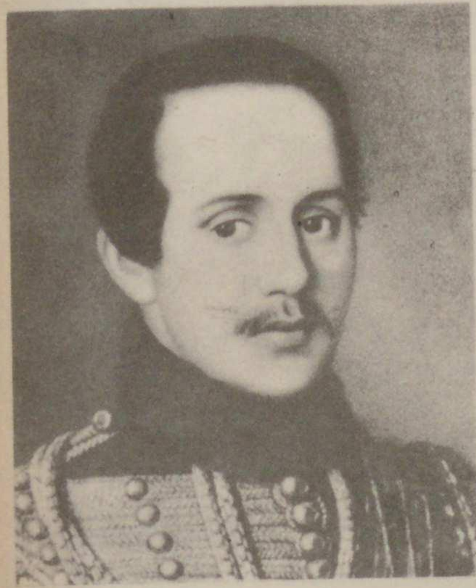

М. Ј. ЛЕРМОНТОВ

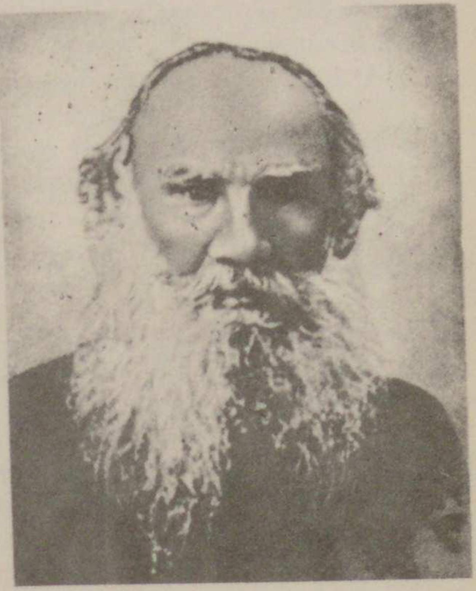

А. Н. ТОЛСТОЈ

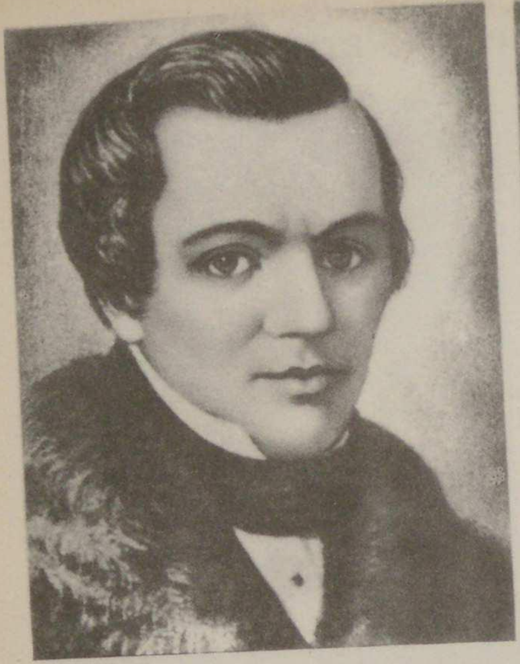

А. В. КОЛТСОВ

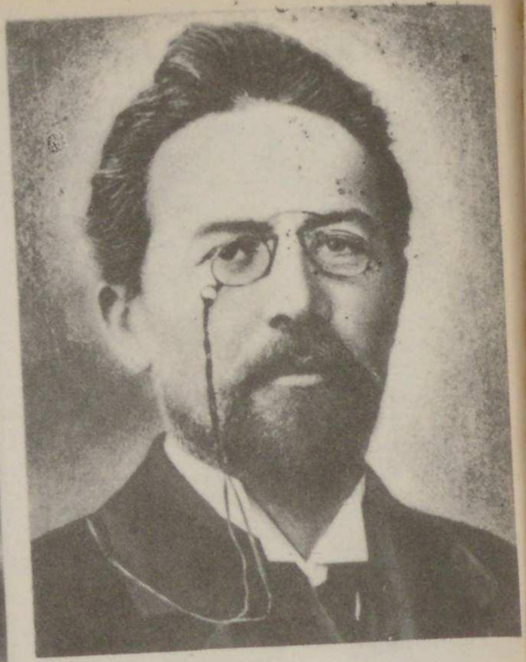

А. П. ЧЕХОВ

нин, Әли Разинин вә шаирә Асија ханымын тәрҹүмеји-һалларына аид иди... Бунлардан Мәшәди Сиҗимгулу имзасы илә јазан биринҹиси, Дабаны чаттаг хала имзасы илә јазан икинҹиси сатирик «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсиндә әмәкдашлыг едибләр» («Каспи» гәзети, 6 ијун 1912-ҹи ил).

Бурада ады чәкилән шаирләрдән һеч биринин һаггында «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын бизә мә'лум олан ики ҹилдлијиндә мә'лумат, јахуд биографик очерк јохдур. Истәр бу материаллардан, истәрсә дә јухарыда хатырлатдығымыз јазышмалардан Көчәрли өз әсәринин јалныз III ҹилдиндә истифадә едә биләрди. Һәмин әсәрин III ҹилдини һазырламаг үчүн бол материалы вә ајдын перспективи олмадан Көчәрли һеч вәҹһлә Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә мәктубунда бу сәтирләри јазмазды: «Тәзә әдәбијјатымыза даир өз мәҹмуәнин III ҹилдиндә... сизин әсәрләрин барәсиндә әтрафлы јазаҹағам» (Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы јанында Республика Әлјазмалары фонду, Арх-26, Г-13 (269)). Ејни вә'ди Көчәрли «Ҝәлинләр һәмајылы» вә с. әсәрләрини тәһлил етдији Султан Мәҹид Гәнизадә һаггындакы мәгаләсиндә дә хатырлатмышдыр («Мәктәб» журналы, № 21, 1912-ҹи ил).

Әсәрин III ҹилдинин әлјазмаларындан бир гисмини шәхсән охујанлардан гоҹаман јазычымыз мәрһум Абдулла Шаиглә көрүшмәк бизә нәсиб олду. Бизимлә сөһбәтиндә вә 1958-ҹи илин јанварында јазмыш олдуғу «Көчәрли һаггында хатирәләрим» адлы мәгаләсиндә А. Шаиг көстәрирди ки, о, 1914-ҹү илин јајында Ҝүрҹүстанын Манҝлиси јајлағында Көчәрли илә бир јердә истираһәт етмиш вә мүәллиф өзү әсәринин ХХ әср Азәрбајҹан әдәбијјатына һәср едилмиш үчүнҹү ҹилдинин бир нечә фәслини она охумушдур. (Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх-24, Г-7, вәрәгә 183).

Бүтүн бу дедикләримиз сөјләмәјә там әсас верир ки, Көчәрли «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нын ХХ әсрин әдиб вә шаирләриндән бәһс едән үчүнҹү ҹилдини дә јазмыш, лакин ики әввәлки ҹилдләр кими ону да өз сағлығында чап етдирә билмәмишдир. Ф. Көчәрлинин там архиви тапылаҹағы тәгдирдә бу ҹилдин дә орадан чыхаҹағыны күман етмәјә һәр ҹүр әсасымыз вардыр. Һәмин архивинин талеји илә әлагәдар бә'зи фактлары да бурада хатырлатмаг јеринә дүшәрди.

Гоҹаман алим вә мүтәрҹим, Азәрбајҹан әдәбијјатынын вә гаршылыглы әдәби әлагәләримизин көркәмли тәдгигатчысы профессор Әзиз Шәриф «Ф. Көчәрли вә онун архи-

164—11

ви» («Әдәбиjjат вә инчәсәнәт», 3 ијун 1972-чи ил) адлы мәгалә-хатиратында бу мәсәләнин үзәринә јени ишыг салмышдыр. Һәмин мәгаләдән ајдын олур ки, 12 јанвар 1937-чи илдә о заман Бакыда јашајан вә Азәрнәшрдә тәрчүмә шө'бәсинин баш редактору вәзифәсиндә чалышан Әзиз Шәриф һәлә Тифлисдә тәләбәлик илләриндә евләриндә галдығы, меһрибан мүнасибәтләрдә олдуғу Һәмидә ханымдан (Ч. Мәммәдгулузадәнин арвадындан) хаһиш етмишдир ки, ону Бадсәба ханымын мәнзилинә апарсын. Ф. Көчәрлинин арвады Бадсәба ханым истәјибмиш ки, Әзиз Шәриф онларын евиндәки архиви нәзәрдән кечирсин. Һәмидә ханым Әзиз Шәрифи Бадсәба ханыма тәгдим етмиш, о да өз нөвбәсиндә Ф. Көчәрлинин архивиндән ибарәт бир сандыг материалы онлара көстәрмиш вә демишдир: «Һеч шүбһә етмирәм ки, бу сандыгдакы јазылар халгымыза лазым олар. Фиридун бәјин өмрү боју ахтарыб тапдыгы әлјазмалары, китаб, дәфтәр бурададыр. Бу сандығы бу күнә кими сахламышам, һеч кәсә бундан бир вәрәг дә вермәмишәм...» Сонра онлар бирликдә сандығын ичиндәки материалы көздән кечирмишләр. Әзиз Шәрифин нәзәрини илкин чәлб едән Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин, А. Сәһһәтин, Г. Шәрифовун, Өмәр Фаигин, Салман Мүмтазын вә башгаларынын сәлигә илә дәстәләниб иплә бағланмыш јүзләрлә мәктубу олур. Бунлардан башга сандыгда мүхтәлиф әлјазмалары, ше'рләр, тәрчүмә әсәрләри, Азәрбајчан фолклору нүмунәләри, 1400 аталар сөзү, 350 бајаты, хүсусән М. Ф. Ахундовун М. П. Вагиф һаггында Адолф Берже үчүн рус дилиндә јаздыгы мәгаләнин автографы, М. Ә. Сабирин ше'рләри вә дикәр гијмәтли әсәрләр, сәнәдләр, материаллар вармыш. Әзиз Шәрифин һаглы гәнаәтинә көрә, Фиридун бәјин бу архиви XX әср мәдәниичтимаи һәјатымызын күзкүсүдүр. Бу дөврдә јашајан бир нәфәр дә ичтимаи вә мәдәни хадим јохдур ки, бурада онун изи олмасын.

Һәмин көрүшдән сонра Әзиз Шәриф мүвафиг идарәләрдән биринә мәктуб јазараг Көчәрли архивинин мә'на вә әһәмијјәтини шәрһ етмиш, бу архивлә јахындан таныш олмаг үчүн хүсуси комиссија јарадылмасынын вачиблијини гејд етмиш вә онун алынмасыны мәгсәдәујғун сајдығыны көстәрмишди. Лакин тәәссүф ки, о заман мәктуб мүвафиг реаксија ојатмамыш вә нәтичә вермәмишдир... Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландыгдан сонра Бадсәба ханым Бакыдан көчмүшдүр. Сонра Көчәрлинин архивинин башына нә кәлдији мә'лум дејил.

1950-чи илләрин ахырларында Ф. Көчәрлинин һәјат вә

јарадычылығы һаггында материал топлајаркән биз дә бу архиви ахтармагла мәшғул олдуг. Вахтилә белә бир архивин Бадсәба ханымын Бакыдакы мәнзилиндә мөвчуд олдуғуну ешитмишдик. Буна көрә дә Бадсәба ханымын јахын гоһумларындан олан јашлы адамлара, хүсусән вахтилә республиканын сәһијјә назири олмуш Ф. Вәкилова мүрачиәт етдик. Күман кәлән бә'зи идарәләрдә олдуг, Бакы вә Тбилисинин архивләриндә тәчрүбәли мүтәхәссисләрдән сорушдуг, тәәссүф ки, бир нәтичә вермәди. Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фондунда исә биз һәмин архивин өзүнү јох, ондакы материалларын мүфәссәл сијаһысыны көрмүшүк. Ики шакирд дәфтәриндән ибарәт сијаһыда мәктублар (бир дәфтәр) вә әлјазмалары (бир дәфтәр) ајрыча гејдә алынмышдыр. Бу вахт Бадсәба ханым артыг һәјатда јох иди...

Үзәриндән хејли кечәндән сонра Көчәрлинин архиви һаггында бу тәфсилата бир даһа гајытмагдан бизим дә мәгсәдимиз одур ки, бу сәтирләри охујан әдәбијјат тарихчиләри, мүәллимләр, әдәбијјат һәвәскарлары буну јадда сахласынлар, әлләринә имкан, фүрсәт дүшдүкдә ахтарышы давам етдирсинләр.

Бу чүр архивләрин, јахуд онларын бир һиссәсинин, нәһајәт, бу вә ја дикәр мә'налы, әһәмијјәтли тәк бирчә сәнәдинин тапылмасы бә'зән архив саһибинин вәфатындан он илләр, бәлкә дә даһа артыг вахт кечәндән сонра баш верир. Бу тапынтылар арасында еләләри дә олур ки, һәр һансы чох бөјүк бир әдибин вә ичтимаи хадимин ирсини өјрәнмәк ишинә әвәзсиз төһфәјә чеврилир. М. Ф. Ахундовун «А. С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нын әлјазмасынын Әзиз Шәриф тәрәфиндән, И. Гутгашынлынын «Сәјаһәтнамә»синин Әзиз Мирәһмәдов тәрәфиндән, М. Ш. Вазеһин бә'зи әлјазмаларынын, еләчә дә шәхси мөһүрүнүн (сурәт) Һәмид Мәммәдзадә тәрәфиндән тапылыб гәдиршүнас охучулара тәгдим едилмәси Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыг елминин үрәк ачан фактлары кими чох гијмәтлидир.

Башга көркәмли хадимләрдән фәргли олараг Көчәрлинин архивинин (онун бир парчасынын, јахуд тәк бир сәнәдинин) тапылмасы исә тәнгидчи вә алимин өз јарадычылығы илә јанашы, лакин бәлкә ондан да артыг, бир гәдәр јухарыда вердијимиз сијаһыда адлары чәкилән көркәмли мәдәнијјәт вә ичтимаи хадимләримизин талејинә јени бир ишыг салар, тәдгигатчыларын бу барәдә тәсәввүрүнү даһа да зәнкинләшдирәр, әдәбијјат тарихинин бу вә ја дикәр

проблеминин, һадисә вә фактынын шәрһини хејли асанлашдыра биләрди.

* * *

Ф. Көчәрлинин әсәрләринин гурулушундан, онун тәртиб принсипләриндән вә әһатә етдији јазычылар һаггындакы очеркләрдән данышмаздан әввәл һәмин әсәрә гәдәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә даир бә'зи мәтбу вә гејри-мәтбу мәнбәләрә өтәри дә олса бир нәзәр салмаг фајдалы оларды.

Азәрбајҹан халгынын әдәбијјаты дүнјанын ән гәдим вә зәнкин әдәбијјатларындандыр. Һәлә VII әсрдән башлајараг әрәб дилиндә гијмәтли ше'рләр јазмыш бир сыра көркәмли Азәрбајҹан шаирләринин әсәрләринә даир мә'лумат верән мәнбәләр вардыр*. Бәшәр мәдәнијјәти хәзинәсини өз өлмәз әсәрләрилә бәзәмиш Хагани, Низами, Фүзули, Нәсими, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Сабир кими классикләримиз ејни заманда јашадыглары дөврүн иҹтимаи фикринин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрән сәнәткарлар олмушлар. Һәлә өз сағлыгларында мәшһур олмуш бу бөјүк әдибләрин әсәрләринә инди дүнјанын бир сыра өлкәләринин китабхана вә музејләриндә, әлјазмаларын мүһафизә едилдији фондларда раст кәлмәк олур. Азәрбајҹан шаирләринин јүксәк бәшәри дујғулар, һуманист идејалар тәблиғ едән, инсаны јүксәлдән, азадлығы тәрәннүм едән, феодал адәт-ән'әнәләринә вә сарај мүһитинә мејдан охујан әсәрләрини бир чох халгларын өвладлары өз дилләриндә мүталиә етмәкдәдирләр.

Әдәбијјатын тарихи илә, классик јазычыларын јарадыҹылығы илә мәшғул олан филолокијамызын өз тарихи исә узун мүддәт кифајәт гәдәр арашдырылыб үмумиләшдирилмәмишдир.

Тәзкирәчиләр ајры-ајры Азәрбајҹан шаирләри һаггында мараглы фикирләр сөјләмиш, онларын әсәрләриндән нүмунәләри топлајыб тәсбит етмиш, Азәрбајҹан, рус, Шәрг вә Гәрб алимләри бу вә ја дикәр Азәрбајҹан сәнәткары барәдә бир сыра мараглы мәгаләләр јазмышларса да нәинки әдәбијјатымызын тарихи, һәтта классикләримизин һаггында беләә кениш монографијалар елмә мә'лум дејилди. Азәрбајҹан әдәбијјатынын марксизм-ленинизм методоло-

* Бах: Малик Маһмудов. Әрәбҹә јазмыш азәрбајҹанлы шаир вә әдибләр (VII—XII әсрләр). Филолокија елмләри доктору алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн тәгдим олунмуш диссертасија С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасы. Бакы, 1975.

жиси әсасында кениш вә һәртәрәфли тәдгиг едилмәси иши-нә исә јалныз Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра башланмышдыр. Ајры-ајры јазычыларымыз һаггында монографијалар, хүсусилә әдәбијјатымызын мүхтәлиф дөврләринә аид үмумиләшдириҹи елми-тәдгигат әсәрләри, нәһајәт үччилдлик «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», икиҹилдлик «Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи», «Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи очерки» вә бу гәбилдән олан дикәр тәдгигатлар тәгрибән сон 50 илдә Азәрбајҹан совет филолокијасынын әлдә етдији наилијјәтләрдәндир.

Азәрбајҹан әдәбијјатынын ингилабдан әввәлки инкишаф мәрһәләләринә даир тәдгигатчыларымызын истифадә етдикләри илк мәнбәләрдән бири тәзкирәләрдир. Азәрбајҹан шаирләри һаггында биографик мә'лумат топламагда, онларын әдәби ирсини мүәјјәнләшдирмәкдә тәзкирәләрдән кениш истифадә едилир. Лакин бә'зи тәзкирәләрдә шаирләр һаггында верилән мә'лумат бир чох һалларда мүбалиғәли вә курултулу ифадәләрдән ибарәт олур.

Шәрг әдәбијјатына даир ән гәдим мәнбәләрдән сајылан Мәһәммәд Өвфинин «Лүбабүл-әлбаб» тәзкирәсиндә (XIII әсрин I рүбү) Низами Кәнҹәви һаггында верилмиш мә'луматдан көтүрдүјүмүз ашағыдакы ҹүмлә бу нөгтеји-нәзәрдән сәҹијјәвидир: «Низами сөз мүлкүнүн һакими олмуш вә дүнјадакы бүтүн өлкәләрин һакими Македонијалы Искәндәр һаггында дастан јаратмышдыр»*.

Заман кечдикҹә тәзкирәчиләр бу ҹүр курултулу ибарәләрлә јанашы мүәллифләрин тәрҹүмеји-һалына даир бә'зи фактлары да көстәрмәјә башладылар ки, бу фактлар әсас е'тибарилә онларын доғулдуғу, јахуд өлдүјү или, һабелә бә'зи әсәрләринин адларыны әһатә едир. Садигинин «Мәҹмәүл-хәввас»ында, Сам Мирзәнин «Төһфеји-Сами»синдә верилән бу ҹүр мә'луматлар бәсит вә сәтһидир. Һакимијјәт башында дуран сүлаләләрин тарихи илә әлагәдар олараг бир сыра тәзкирәләр хронолоҗи гајдада ,бә'зиләри әразијә көрә, бир гисми исә шаирләрин тәхәллүсләринин баш һәрфинә әсасән әлифба сырасилә тәртиб едилмишдир**.

Тәзкирәләрин бөјүк әксәријјәтинин башлыҹа мәһдуд ҹәһәти онларын јалныз фарс дилиндә әсәрләри олан Азәр-

* А. Крымски. «Низами вә онун өјрәнилмәси». «Низами Кәнҹәви» (Мәгаләләр мәҹмуәси). Бакы, 1947, сәһ. 142.

** Тәзкирәләрин тәртиб принсипләри һаггында бах. Ј. Е. Бертелс. «Низами» монографијасы, ССРИ Елмләр Академијасы Нәшријјаты, Москва, 1956, сәһ. 7—25.

бајҹан шаирләрини әһатә етмәсиндәдир. Һ. Араслынын XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјатына даир тәдгигатындан мә'лум олур ки, Әһмәд Рази, Лүтфәлибәј Азәр, Мирзә Таһир Нәсрәбади, Әлишир хан кими тәзкирәчиләр анҹаг фарс дилиндә әсәрләри олан тәк-тәк Азәрбајҹан шаирләри һаггында бир-ики ҹүмләдән ибарәт мә'лумат вермиш, ана дилиндә гијмәтли бәдии әсәрләр јаратмыш сәнәткарларымыз һаггында исә демәк олар ки, һеч бир шеј јазмамышлар.

Мәсәлән, Лүтфәлибәј Азәр «Атәшкәдә» адлы тәзкирәсиндә (Бомбеј, Һиҹри 1277) анҹаг фарсча јазан бә'зи Азәрбајҹан шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр вермишдир. Һәмин шаирләрин һәјат вә јарадыҹылығы һаггында тәзкирәдә јазылмыш мә'лумат исә чох ҹүз'и вә сәтһидир. Проф. Һ. Араслы һаглы олараг һесаб едир ки, XIX—XX әсрләрдә тәзкирә јазан Азәрбајҹан мүәллифләри өзләринин орта әсрләрдәки сәләфләриндән о гәдәр ирәли кетмәмиш, гәдим тәзкирәчиләрә бә'зи әлавәләр етсәләр дә әсас јазычылары әһатә едә билмәмишләр. («XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», Бакы, АДУ нәшријјаты, 1956, сәһ. 6).

Кечән әсрдә тәртиб едилмиш поетик мүнтәхәбатлардан Адолф Берженин 1867-ҹи илдә Лејпсигдә чап етдирдији «Гафгаз вә Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуә» диггәти ҹәлб едир. Бу мәҹмуәдә Азәрбајҹанда реалист ше'рин көркәмли нүмајәндәләри олан Вагиф, Видади вә Закирин әсәрләриндән көзәл нүмунәләр топланмышдыр. Һәмин әсәрләр хронолоҗи гајдада, јахуд мөвзусуна көрә дејил, поетик формаларынын ујғунлуғу әсасында мүхтәлиф башлыглар алтында верилмишдир. Мәҹмуәнин 45 сәһифәлик бөјүк бир һиссәси Молла Пәнаһ Вагифин әсәрләри үчүн ајрылмышдыр. Бу һиссәдә шаирин мүхәммәс, мүстәзад, гәзәл вә рүбаиләри, «Бир көзәл ки, ширин ола бинадан», «Булуд зүлфлү, ај габаглы көзәлин», «Билмәнәм мәндән нечин ол севкили ҹанан күсүб» мисралары илә башлајан вә артыг дилләр әзбәри олмуш мәһәббәт ше'рләри, «Бах» вә «Көрмәдим» рәдифли кәскин иҹтимаи е'тираз мотивли әсәрләри, һабелә «Тифлисин мәдһинә», «Түфәнк», «Саггал», «Видадијә ҹаваб» вә с. ше'рләри верилмишдир. Лакин Адолф Берженин мәҹмуәсиндә һәҹм е'тибарилә әсас јери Гасымбәј Закирин әсәрләри тутур. Бурада биз Закирин чохлу гәзәл вә мүхәммәси илә јанашы онун јарадыҹылығында мүһүм јер тутан мәнзум мәктубларын да кениш әһатә едилдијини көрүрүк. Закирин М. Ф. Ахундова, Ҹәфәргулу хана, Исмајылбәј Гутгашынлыја јаздығы мәнзум мәктублар, һабелә бир сыра һәҹвләри мәҹмуәнин әһәмијјәтини даһа да артыран әсәрләрдәндир. Адолф Берже бу әсәрләрин Азәрбајҹан әдәбијјаты вә һәјаты илә јахындан таныш олмајан Авропа охуҹулары үчүн дәрҹ едилдијини нәзәрә алараг, мәҹмуәсинин сонунда чәтин анлашылан Азәрбајҹан вә фарс сөзләринин лүғәтини вермишдир. Мәҹмуәнин тәртибчиси тәрәфиндән јазылмыш мүгәддимәдә бә'зи Азәрбајҹан шаирләри һаггында верилән биографик мә'лумат исә чох гыса вә үмумидир.

Башлыҹа олараг Вагиф вә онун мүасирләринин, XIX әсрин биринҹи јарысында фәалијјәт көстәрмиш бә'зи Гарабағ шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр верән Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин «Мәҹмуәји-Вагиф вә мүасирини-дикәр» (Тејмурханшура, 1856) вә Һүсејн Әфәнди Гајыбовун чох зәнкин әдәби материалы әһатә едән «Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуәдир»* адлы мәҹмуәләриндән фәргли олараг Мир Мөһсүн Нәвваблын «Тәзкиреји-Нәвваб» (Бакы, 1913) адлы әсәриндә мүхтәлиф шаирләрин әдәби ирси илә јанашы онларын тәрҹүмеји-һалларына даир фарсча мә'лумат да верилир. Бу мә'лумат чох гыса, бә'зән исә лап 2—3 сәтирдән ибарәт олса белә, шаирләрин ад вә тәхәллүсләрини, доғулдуглары јери, һабелә јашларыны тә'јин етмәкдә тәдгигатчыларымыза көмәк едир. Һәмин мә'луматлар һаггында даһа конкрет тәсәввүр јаратмаг үчүн онлардан бирини бурада веририк:

«Мирзә Һүсејн Ибн мәрһум Мирзәкәримәст. Дәр Шуше тәвәллүд јафтә. Си сал син дарәд. Шуғләш савадкирист вә әш'ар һәм микујәд» (Мирзә Һүсејн мәрһум Мирзә Кәриминин оғлудур. Шушада доғулмушдур. Отуз јашы вардыр. Пешәси дәрс вермәкдир; ше'р дә јазыр).

«Тәзкиреји-Нәвваб» Гарабағ шаирләрини әһатә едир. Бурада поезијасындан парчалар дәрҹ едилән 90 шаирин арасында Гази, Ариф, Ашиг, Аси, Фәна, Шәһид, Азәр, Катиб, Мәхфи, Мәмаји, Шејда, Мәһзун, Тәбиб, Мухтар кими аз мә'лум олан мүәллифләр дә вардыр. Лакин 245 сәһифәлик бу китаб бир сыра икинҹи дәрәҹәли мүәллифләрин әсәрләри илә ағырлашдырылмыш, ирсиндән нүмунә чап едилән шаирләрин јарадыҹылыг хүсусијјәтләри һаггында әтрафлы мә'лумат верилмәмишдир.

Сејид Әзим Ширванинин 80-ҹи илләрдә тәртиб олун-

---

* Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, М-131 (3043), М-132 (3044), М-133 (3045), М-134 (3046).

дуғу күман едилән тәзкирәсиндә* о вахтадәк мәшһур олмајан Шамахы шаирләриндән Фируғи, Мәхмур, Гәнна-ди, Гәми вә Рүсванын, Хан Гарадағинин тәзкирәсиндә**, исә Ағабәјим ағанын тәрҹүмеји-һалына даир мараглы мә-лумат верилмишдир.

Көрүндүјү кими, бүтүн бу тәзкирә вә мәҹмуәләр (мүн-тәхәбатлар) әксәр һалларда Азәрбајҹан поезијасына даир јалныз фактик материалы әһатә етдикләри үчүн тәдгигат-чыларын карына кәлсә дә онлардакы мә'лумат аз олуб үмуми характер дашыјырды. Елми әсаслар үзрә әдәбијјат тарихинин јазылмасы тәләбләри бахымындан мәһдуд иди.

Әдәбијјат тарихи онун мәзмунунда өз әксини тапмыш башлыҹа компонентә — тарих анлајышына бахмајараг, јал-ныз әдәби-ичтимаи фикрин кечмишини өјрәниб тәсбит ет-мәклә мәһдудлашмыр. Әдәбијјатын тарихи, онун кечдији инкишаф јолу кениш вә һәртәрәфли тәдгиг олунуб, елми тәснифи верилдикдә, халгын идеја-естетик тәҹрүбәси, белә демәк ҹаизсә, «тарихин дәрсләри» дүзкүн дәрк едилиб мә'наландырылдыгда мүасир әдәби просесә, јени јарадыҹы гүввәләрин инкишафына тә'сир көстәрир, онлары сәнәтин һәмишәјашар ән'әнәләринә садиг галмагла бәрабәр һәм дә бу ән'әнәләри заманын тәләбләри әсасында инкишаф ет-дирмәјә истигамәтләндирир, диггәти сосиал-милли варлы-ғын вахты чатмыш проблемләринин һәллинә јөнәлдир.

Азәрбајҹан әдәби-ичтимаи фикринин бир сыра јени-ликләри (драматуркија вә театрын јаранмасы, илк милли гәзетин нәшри, илк ана дили дәрслијинин мејдана чыхма-сы вә с.) кими әдәбијјат тарихини јаратмаг фикри дә XIX әсрин мәһсулудур. Азәрбајҹан јазычы вә мүтәфәккирләри арасында әдәбијјатын тарихини тәдгиг етмәк зәрурәтини илк дәфә дујуб, бә'зи классикләримиз һаггында әсаслы, елми нәзәри фикирләри ирәли сүрән, онларын милли әдәби просесдә јерләрини мүәјјән етмәјә ҹидди тәшәббүс көстә-рән М. Ф. Ахундовдур. Лакин титаним елми-јарадыҹылыг зәһмәтинә гатлашараг әдәбијјатымызын тарихини бир сис-тем һалында тәдгиг едиб, мејдана гојмаг шәрәфи илк дәфә Ф. Көчәрлијә нәсиб олмушдур.

* * *

Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты» јухарыда мүхтә-сәр шәкилдә үзәриндә дајандығымыз тәзкирә вә мәҹмуә-ләрин бә'зи әламәтләрини* дашыдығына бахмајараг,

* Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, С. Ә. Ширвани архиви (Г-23).

** Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Б — 1486/10510.

онларын һамысындан әсаслы сурәтдә фәргләнән, әдәбијја-тымызын бөјүк бир дөврүнү әһатә едән, мүәјјән елми принсипләр әсасында јазылмыш бир әсәрдир. «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нда һансы мәсәләләри гојуб һәлл етмәјә чалыш-дығыны мүәллиф өзү белә изаһ едирди: «Һәр бир шаирин мәсләкини, үслуб кәламыны, өз әср вә зәманәсинин тәга-засынҹа нә нөв әсәрләр вүҹуда кәтирдијини вә онларын ҹәмаәтимизә һүсн тә'сирини, ҳејир вә зәрәрини бәгәдри гүввә ачыб көстәрмишик» (Материаллар, II ҹилд, I һиссә, сәһ. X.). Әлбәттә, әдәби шәхсијјәтләрин јазы үслубуну, әсәрләрилә заманын тәләбләринә нечә ҹаваб вердикләри-ни, һабелә онларын тә'сир даирәсини әһатә етмәк мүәлли-фин е'тираф етдији кими — «бәгәдри гүввә» олса да, о за-манкы шәраитдә чох чәтин вә мүрәккәб бир иш иди.

Тәдгигатчынын бүтүн шаирләр һаггында јаздыглары һеч дә ејни дәрәҹәдә кениш вә әсаслы дејилдир. Бу да баш-лыҹа олараг бу вә ја дикәр мүәллифин әдәбијјатымызын тарихиндәки мөвгеји вә әдәби ирсиндән топланмыш мате-риалын мигдары илә әлагәдар иди. Доғрудан да Көчәрли јалныз ики-үч гәзәл јазмыш һәр һансы бир шаир һаггында әсаслы фикир сөјләјә билмәзди. Буна көрә дә о, чох һаглы олараг бу ҹүр әдәби сималардан Мәшәди Әбдүл Шаһин, Мирзә Садыг Фани, Мәшәди Һидајәт Хаки, Мәммәдәли бәј Мәхфи, Мирзә Һагверди Сәфа вә бир чох башгалары һаггында јалныз гысаҹа мә'лумат вермәклә кифајәтлән-мишдир. Һәјат вә јарадыҹылығына даир нисбәтән кениш мә'лумат топламаға мүвәффәг олдуғу, Азәрбајҹан әдәбиј-јатынын шөһрәтини уҹалдан Фүзули, Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани кими сәнәткарлар һаггында исә даһа әтрафлы данышмаға чалышмышдыр. Көчәрли «бөјүклүјүндән» вә «кичиклијиндән» асылы олмајараг, бү-түн әдәби сималарын ирсини еһтијат вә мәһәббәтлә топла-мағa, өјрәниб нәшр етмәјә чалышмышдыр. Лакин тәдги-гатчы әдәбијјатымызы јалныз өјрәнмәклә кифајәтләнмәјиб, ону вичданлы бир әдәбијјатшүнас алим кими објектив сурәтдә гијмәтләндирмәјә тәшәббүс көстәрмишдир. Адолф Берженин, Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин, Мир Мөһ-сүн Нәввабын, Һүсејн Әфәнди Гајыбовун тәзкирәчилик руһунда тәртиб олунуб ајры-ајры шаирләр вә онларын әсәрләри, һабелә әдәби сималарын јетишдикләри конкрет тарихи шәраит һаггында демәк олар ки, һеч бир тәһлили материалы әһатә етмәјән мәҹмуәләриндән әсаслы сурәтдә фәргли олараг, «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нда әдәби һадисә-ләрин кедиши, тарихи инкишаф просеси тәһлил едилир.

Бу чәһәт, көрүнүр, Көчәрлинин рус әдәбијјаты тарихинә даир охудуғу мәнбәләрлә дә әлагәдар иди. Әсримизин әввәлләриндә бу мөвзуда Н. Соловјовун (Андрејевин) «Рус әдәбијјатына даир очеркләр», А. Пыпинин «Рус әдәбијјаты тарихи», А. Мезијерин «XI—XII әсрләрдә рус әдәбијјаты», Н. Пиксановун «Рус әдәбијјатынын хронолокијасы», М. Сперанскинин «Гәдим рус әдәбијјаты тарихи» кими ири һәчмли тәдгигат әсәрләри чап едилмишди. Бу әсәрләрдә ән гәдим дөврләрдән башламыш XIX әсрин ахырларынадәк рус әдәбијјатынын мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри вә ајры-ајры јазычыларын јарадычылығы тәһлил едилирди. Рус ше'ри тарихинә даир о заман ән чох јајылмыш әсәрләрдән бири исә «Рус поезијасы»* адлы икичилдлик мәчмуә иди ки, Көчәрлинин өз әсәрини јазаркән бу мәчмуәјә јахындан бәләд олдуғуну күман етмәк олар. Чүнки онун «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын тәртиб принсипләри рус әдәбијјаты тарихинә даир јухарыда көстәрдијимиз әсәрләрин һамысындан даһа артыг «Рус поезијасы»нын тәртиб принсипләрини хатырладыр. «Рус поезијасы»нда рус шаирләринин бөјүк бир дәстәси әһатә едилмишдир. Әсәрин тәкчә I чилдиндә 116 шаир һаггында мә'лумат верилир. Бу әсәрдә дә шаирләрин ирсиндән кениш нүмунәләр дәрч едилмишдир. Беләликлә дә охучулар «Рус поезијасы»нда Радишшев, Ломоносов, Кантемир, Третјаковски, Верешшакин, Сумароков, Фонвизин вә башга шаирләрин тәрчүмеји-һалына, јарадычылығына даир гыса мә'луматла јанашы онларын 1.400-дән артыг ше'рини дә охуја биләрдиләр.

Рус шаирләринин тәрчүмеји-һаллары вә онларын јарадычылығы һаггында әсәрдә верилән мә'лумат тәчрид едилмиш шәкилдә дејил, мүәллифләрин јашадығы дөвр, онлары әһатә едән әдәби мүһитлә әлагәдар иди. Көчәрли дә, көрүнүр, «Рус поезијасы»нын тәртиб принсипләриндән истифадә етмишдир.

Көчәрлинин бу әсәри бир сыра әдәби мәчмуәләрин мәһдудијјәтиндән узаг олуб, тәкчә фарс дилиндә јазан сәнәткарлардан бәһс етмир. Әксинә, башлыча олараг ана дилиндә јазмыш Азәрбајчан мүәллифләринин кениш әһатә едилдији «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда онларын фарс

---
* Русская поэзия». Собрание произведений русских поэтов частью в полном составе, частью в извлечениях, с важнейшими критико-биографическими статьями, библиографическими примечаниями и портретами. Издание под редакцией С. А. Венгрова, том 1, Петербург, 1897. Том II, Петербург, 1901.

вә әрәб дилләриндәки әсәрләриндән дә бәһс олунур вә нүмунәләр верилир. Тәдгигатчы бу вә ја дикәр шаири ајрылыгда, тәчрид едилмиш һалда көтүрмүр, онун фәалијјәт көстәрдији мүһити, шәраити, јазычынын мүасирләрини, өз гәләм достлары илә әлагәләрини дә өјрәнирди. Көчәрли јазычылары јарадычылыг үслубларына көрә әдәбијјатшүнаслыгда инди гәбул едилдији гајдада груплашдыра билмәсә дә, онларын әдәбијјатда мөвгеји, әсәрләринин тәрбијәви әһәмијјәти вә с. һаггында әсасән дүзкүн фикирләр ирәли сүрүр. Көчәрлинин әдәби сималар һаггында мүлаһизәләриндә онлара бәсләдији дәрин мәһәббәт һәр аддымда диггәти чәлб едир. Тәдгигатчы шаирин мүвәффәгијјәтсизлијиндән, бәдии чәһәтдән мүкәммәл олмајан әсәриндән, үмумијјәтлә јарадычылығынын зәиф чәһәтләриндән дә сәмимијјәтлә бәһс едир, онун әсас хидмәтләрини кичилтмәмәјә чалышыр. Јухарыда көстәрдијимиз кими, «Азәрбајчан әдәбијјаты» тәзкирәләрин тә'сириндән там азад да дејилди. Бу тә'сир биринчи нөвбәдә онда тәсвирчилик мејлинин күчлү олмасында өзүнү көстәрир.

Тәдгигатчы әдәбијјатымызын инкишаф мәрһәләләри, мүхтәлиф заманларда јашамыш сәнәткарларын јарадычылығында мүшаһидә етдији үмуми чәһәтләр һаггында мүлаһизәләр сөјләркән мараглы паралелләрдән вә мүвәффәгијјәтли мүгајисәләрдән истифадә едәрәк, фикрини даһа ачыг вә ајдын шәкилдә сөјләмәјә чалышыр. Тәнгидчилик фәалијјәтиндә олдуғу кими, бу әсәриндә дә Көчәрли мүасирлијә хүсуси диггәт вермиш, Азәрбајчанын классик әдиб вә шаирләринин әсәрләриндә онларын дөврү илә, һабелә тәдгигатчынын өзүнүн јашајыб јаратдығы дөврлә сәсләшән чәһәтләри өн плана чәкәрәк бу барәдә кениш данышмышдыр.

Гасымбәј Закирин ифшаедичи сатираларыны, хүсусән шаирин сонралар «Чар һакимләринин рүшвәтхорлуғу һаггында» ады илә танынмыш тәркиббәндини тәһлил едән алим јазырды: «Бурада чаји-тәәссүф вә һејрәт будур ки, 60—70 сәнә бундан ирәли диван хидмәтчиләри хәлајиг илә нә нөв рәфтар едирмишләрсә, инди дә о күнә рәфтар етмәкдәдирләр... Онларын әхлаг вә әдәбиндә бир тәбдилат вә тәрәгги әсәри мүајинә олунмур. Заһирдә әдаләт вә сәдагәт мә'мурлары вә закон тәрәфдарлары адланырларса да әсил һәгигәтдә әһли-зүләмәдирләр: шүғл вә сән'әтләри шәрарәт вә фәсад төрәтмәкдир, хилаф-ганун вә әдаләт ишләр етмәкдир».

Буну да гејд едәк ки, Закир сатирасынын чанына, ганына ишләмиш мүасирлик дујғуларыны Көчәрли 1908-чи

илдә јаздығы бир мәгаләдә шаирин јарадычылығындан сечдији сәчијјәви фактлар әсасында даһа кәскин бир шәкилдә шәрһ етмишдир («Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 17 нојабр 1908-чи ил).

Доғрудур, «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда беш-он мәрсијә јазмагла диндар мүсәлманлар арасында шөһрәт тапмыш бә'зи шаирләрә дә јер верилмиш, онларын јарадычылығындакы мүртәче чәһәтләр ашкар едилмәмиш, истә'дад дәрәчәси, ше'рләринин руһу, әһәмијјәти бир-бириндән фәргли бир гисм шаирә охшар тә'рифләр дә верилмишдир. Лакин бу чүр методоложи гүсурларына бахмајараг, «Азәрбајчан әдәбијјаты» Азәрбајчан филолокијасынын инкишафында ирәлијә доғру атылмыш гијмәтли бир аддым иди. Аббасгулу аға Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм» әсәри тарихшүнаслыгда олдуғу кими, Көчәрлинин әсәри дә Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында илк вә мө'тәбәр елми мәнбәләрдән биридир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты»ндакы очеркләрдән алтысы (Кәнчә, Ширван—Шамахы, Гарабағ—Шуша шәһәри, Губа, Ирәван вә Дәрбәнд һаггында, мүстәгил башлыглар алтында, икиси исә (Шәки, Ордубад) М. Ф. Ахундова вә Һачыаға Фәгир Ордубадијә һәср олунмуш мәгаләләрин әввәлиндә верилмишдир. Ругијјә Гәнбәр гызы икичилдлијә мүгәддимәсиндә диггәти белә бир чәһәтә чәлб едир ки, Көчәрлинин әсәринин ајры-ајры бөлмәләриндә Газах вә Чәнуби Азәрбајчан шаирләринә дә јер верилдији һалда она хас олан үмуми принсип позулур вә һәмин јерләрин тарихиндән, чоғрафи вәзијјәтиндән сөһбәт ачылмыр. «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын илк вариантларындан биринә даир Республика Әлјазмалары фондунда сахланан бир мүндәричатдан ајдын олур ки, онда Газах һаггында да тарихи-чоғрафи очерк олмушдур. Лакин сонракы (әлдә олан, чап едилмиш) варианта дүшмәмәсинин сәбәби ајдын дејил, һәр бир әразидә јетишмиш сәнәткарлар һаггында мәгаләләр исә мүәллифләрин вәфаты тарихинә әсасән хронуложи гајдада дүзүлмүшдүр. Мәсәлән, Ирәван шаирләри һаггында мә'лумат бу ардычыллыгла верилир: Бәзми (1846—1888), Мәтлә (1832—1892), Сејид Рза Сабир (? — 1906), Лә'ли (1845—1907). Лакин әсәрдә бу принсипин нәзәрә алынмадығы очеркләр дә вар.

«Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәрин јазылмасы тарихи, тәртиб принсипләри вә мүәллифин истифадә етдији мәнбәләр һаггында јығчам бир «кириш»дән, (сон нәшрдә — «Бир нечә сөз») сәккиз тарихи-чоғрафи очеркдән, әдәби сималарын тәрчүмеји-һал вә јарадычылығына даир јүз он

әдәд мәгаләдән (бә'зиләри исә мүхтәсәр мә'луматдан) ибарәтдир.

Көчәрлинин бәдии әдәбијјат, әдәбијјатымызын тарихи, Азәрбајчан дили вә с. һаггында бир сыра мараглы фикир вә мүлаһизәләри, кәлдији мүһүм нәтичәләр мүхтәсәр шәкилдә әсасән «Кириш»дә өз әксини тапмышдыр. Тәдгигатчы әдәбијјаты тәрәггијә тә'сир көстәрән, халгын сәадәтинә «баис олан» амилләрдән бири һесаб едир, һәгигәти көстәрән күзкү адландырыр. О, үмумән бәдии тәфәккүрүн мәһсулуну бир-бирилә даим әлагәдә олан ики гисмә ајырыр. Бунлардан биринчиси «ағызда сөјләнән» нағыл вә һекајәләрдән, чүрбәчүр милли нәғмәләрдән, ашыг сөзүндән, мәсәлән, тапмача, јанылтмач, ағычы сөзләриндән, бајатылардан ибарәтдир. Ајдын мәсәләдир ки, Көчәрли «ел әдәбијјаты» адландырдығы бу гисм әдәбијјатдан бәһс едәркән фолклору нәзәрдә тутмушдур. Шаир вә әдибләрин нәзм вә нәсрлә јаздыглары мә'лум әсәрләри исә мүәллиф јазылы әдәбијјатын нүмунәләри кими көтүрүб тәһлил едир. Көчәрли белә бир дүзкүн мүлаһизә јүрүдүр ки, «Әдәбијјатын бүнөврәси вә тәкјәкаһы сөздүр». О сөзү тәкчә Әдәбијјатын дејил, үмумијјәтлә инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин дә ән мүһүм васитәси һесаб едир. Мараглыдыр ки, Көчәрли дилин мәншәји һаггында идеалист фикирдә олдуғу һалда, бир гәдәр ашағыда онун инкишаф тарихинә даир мараглы материалист мүддәалар сөјләјир: «Нечә мин илләр кәлиб кечибдир ол әсрдән ки, бизим улу бабаларымыз вәһшијанә гајалар арасында вә мағаралар күнчүндә сүкунәт едиб, даш әсбаб вә алат васитәсилә өзләри үчүн азугә вә әт'имә кәсб едәрдиләр вә мәзкур аләтләрлә өзләрини хәта-баладан... мүһафизәт гылардылар. О әсрләрдә ки, она «даш әсри» дејилир, бизим бабаларын дилләриндә истә'мал олунан сөзләрин әдәди чох аз олуб, һәр бир шеји вә мәхлугу ибтидада өз сәвтилә адландырардылар вә өз бармагларындан артыг сај вә һесаб билмәздиләр. Амма мүрури-әјјам илә миләл вә әгвамын мәишәтләри вүс'әт вә рифаһәт тапдыгча, мәдәнијјәт вә мә'муријјәт артдыгча онларын дилләри дәхи тәрәгги етмәкдә олубдур вә бу һалда мәдәни милләтләрин дилләриндә нечә јүз мин сөзләр тәләффүз вә истә'мал олунмагдадыр (I чилд, I һиссә, сәһ. 5).

Бурадан көрүндүјү кими, Көчәрли дили һазыр шәкилдә адамлара «верилмиш» бир шеј дејил, конкрет тарихи шәраитлә әлагәдар инкишаф едиб зәнкинләшән бир категорија һесаб едир. Тәдгигатчыја көрә, диллә әдәбијјат бир-бирилә гаршылыглы әлагәдәдир. Биринчи икинчи үчүн шәртдир вә өз нөвбәсиндә дилин инкишафында бәдии әдә-

биjјатын да чох бөjүк ролу вардыр. Әдәбиjјатын өзү дә дил кими чәмиjјәтин кечдиjи инкишаф мәрһәләләри илә сыхы сурәтдә бағлыдыр. «Милләтин доланачағы кенишләндикчә, зәрури еһтиjачлары тәһсил олундугча, сәрвәт вә дөвләти, шан вә шөвкәти артдыгча онун дили дәхи һаман гәрар үзрә тәрәгги вә вүс'әт тапыр вә бир мәгамә чатыр ки, милләт һәр нөв фикир вә хәjалатыны, һәр гисим һиссиjјат вә тәсәввүратыны, әтрафында көрүб-ешитдиjини, мүшаһидә гылдығы әламәт вә әһвалаты, әхлаг вә әтвара даир назик мә'налары шәрһ вә бәjан етмәjә гадир олур. Бу һалда милләт башлаjыр гисим-гисим нағыл вә һекаjәләр дүзмәjә вә синәдән сөзләр вә маһнылар тохумаға».

Көчәрлинин өзүнүн көстәрдиjи кими, о, «Азәрбаjчан әдәбиjјаты»ны тәртиб едәркән Лүтфәлибәj Азәрин о заман кениш jајылмыш мәшһур «Атәшкәдә» тәзкирәсинин гурулушундан да истифадә етмиш, jә'ни әдәби сималар һаггында jазаркән онлары әрази, чоғрафи принсип әсасында груплашдырмаға чалышмышдыр. Тәдгигатчы «Кәнчә», «Ширван вә Шамахы», «Гарабағ—Шуша шәһәри», «Дәрбәнд шаирләри», «Губа», «Ирәван» башлыглары алтында һәмин jерләрин тарихи вә игтисади очеркини вермишдир. Бу очеркләрдә Көчәрли башлыча олараг аjрыаjры Азәрбаjчан әjаләтләринин дәфәләрлә харичи ишғалчыларын һүчумларына мә'руз галдығындан, халгын өз истиглалиjјәтини гәһрәманлыгла мүдафиә етмәсиндән данышыр. Һәсән Әлгәдаринин «Асари-Дағыстан», Аббасгулу Аға Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм», Мирзә Адыкөзәлбәjин «Гарабағнамә», Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсәрләри кими мө'тәбәр тарихи мәнбәләрдән истифадә едән Көчәрли бу очеркләрдә охучусуна әдәбиjјаты вә сәнәти илә таныш етмәк истәдиjи вилаjәтин тарихи һаггында јығчам мә'лумат верә билмишдир. Мүәллиф һәмин очеркләриндә Азәрбаjчанын Кәнчә вә Шамахы кими шәһәрләринин һәлә гәдимдә Шәргин күчлү тичарәт мәркәзләриндән олдуғуну көстәрир, өлкәнин игтисадиjјатында әсас jер тутан тахылчылыгдан, малдарлыгдан, ипәкчиликдән вә с. данышыр.

Мараглыдыр ки, Көчәрли очерк һәср етдиjи шәһәрин бина едилдиjи вахтдан тутмуш, мүәллифин һәмин әсәри jаздығы илләрәдәк бүтүн әсас тарихи һадисәләрини әһатә етмәjә чалышмыш, Азәрбаjчанын аjры-аjры ханлыгларынын рус дөвләти илә әлагәси үзәриндә даһа кениш даjанмыш вә үмумиjјәтлә Азәрбаjчанын Русиjа илә бирләшдирилмәсини бөjүк тарихи әһәмиjјәти олан бир һадисә кими гиjмәтләндирмишди.

Тарихи очеркләрдә тәдгигатчы jери кәлдикчә бәрәсиндә jаздығы шәһәрләрин аб-һавасындан, тәбиәтиндән, орадакы ади зәһмәт адамларынын ағыр күзәранындан да бәһс едир. Мәсәлән «Кәнчә» очеркиндә охуjуруг:

«Вәли аб-һәвасы... сәламәт дејил, jаj фәслиндә шиддәтли исти олмағына көрә гыздырма вә гисим-гисим нахошлуглар әмәлә кәлир. Шәһәрин нүчәба гисми вә варлылары jаj мөвсүмүндә Һачыкәнд адлы jаjлаға ки, Кәнчәнин jахынлығындадыр, көчүб орада истираһәт едирләр. Фәгирфүгәра шәһәрдә галыб нөв-нөв мәризләрә мүбтәла олурлар» (I чилд, I һиссә, сәһ. 62).

Башга бир очеркиндә Нухада ипәкчилиjин инкишафындан, барама ишләjән заводларын кетдикчә чохалдығындан данышан мүәллиф бу заводларда сон дәрәчә ағыр шәраитдә ишләjән jохсул фәһләләр һаггында jазырды: «Бичарәләр дә дар вә рүтубәтли заводларда сәһәрдән ахшамадәк ишләмәкдән вә үфунәтли һава илә нәфәс алмагдан вахтсыз вә'дәсиз солурлар» (I чилд, II һиссә, сәһ. 470).

Әлбәттә, бу очеркләр конкрет тарихи дөврүн дүзкүн методоложи әсасларыны, ичтимаи-сиjаси характеристикасыны вермәкдән узагдыр вә Көчәрли өз гаршысына бир вәзифә кими гоjмамышды да, һәмин очеркләрдә ичтимаи мүбаризәнин екс олунмамасы, бә'зи феодал һакимләринин идеализә едилмәси, тәсвир үсулларында көһнәлик әсәрин зәиф чәһәтләридир. Мәсәлән, тәдгигатчы XVII әсрин Иран һөкмдарларындан Шаһ Аббасы (1557—1628) идеализә едир, ишғал етдиjи әjаләтләрдә халгын көзүндән пәрдә асмаг үчүн мәсчидләр тикдирән бу залым падшаһын һәмин jерләрдә куjа абадлыг ишләри апардығындан данышыр, елми әсәр үчүн сәчиjјәви олмаjан ашағыдакы мәһдуд тәсвир васитәләриндән истифадә едир:

«Ирәван шәһәриндән чәнуб-гәрб тәрәфә вә шимала бахдыгда көз өнүндә гәрибә бир мәнзәрә ачылыр. Чәнуб сәмтиндә бир чүт пирамид шәклиндә көзәл, башы гарлы дағлар, «Ағры дағлары» көj сәмтинә көрдәнкүш олуб, булуддан башларына әммамә сарыjыблар вә куjа зәбани һал илә хәлаjиги асиман тәрәфинә — үлвиjјәт аләминә дә'вәт едирләр».

«Азәрбаjчан әдәбиjјаты» үзәриндә ишләркән Көчәрли өз тәнгидләриндә объектив олдуғу кими, тә'рифләриндә дә әсасән өлчү һиссини көзләjирди. Өзүндән әввәлки тәзкирәчиләрин ирсинә мүнасибәтдә дә алим бу ме'jардан чыхыш едирди. Бу чәһәтдән «Риjазүл-ашигин» мүәллифи Мәһәммәд аға Мүчтәһидзадәнин Чәфәргулу хан Нәва һаггында jаздыгларына даир геjдләри чох мараглыдыр. Өз

јарадычылығы илә һеч дә мүасирләри арасында парламаіан, характер вә хасијјәтләриндә дә чидди гүсурлар олан Ч. Нәваны «мәнбәи-чуду-сәха» вә «мә'дәни-фејзү әта», «исми-кирамиси чәннәтмәкан» кими шит тә'рифләрә гәрг етмиш М. Мүчтәһизадәни чидди тәнгид едән Көчәрли јазырды: «Бу мүгәддимә хилафү-һагг сәбаб вә бир нөв бимәзмун сөзләрдән ибарәтдир ки, бунлары јазмагдан мүәллифин әсл мурады нә олдуғуну анлаја билмәдик. Бу гәдәр тә'риф вә төвсифә нә һачәт?! Бу гәдәр мүбалиғә вә ифрат нә лазым?!» Көчәрлијә көрә бу чүр бош ибарәләрлә сөзү анчаг е'тибардан салмаг олар. Һәр бир шаир өз фәалијјәтинә, әсәрләринә мүвафиг објектив гијмәтини алмалыдыр.

* * *

Гејд етдијимиз кими, Көчәрли өз әсәриндә јүздән артыг әдәби шәхсијјәт һаггында мә'лумат вермишдир. О, өз тәдгигатыны Фүзулијә һәср едилмиш очерклә башласа да гәдим әдәбијјатымызын бир сыра ән көркәмли сималарыны да әһатә етмиш вә онларын јарадычылығы һаггында марагλы фикирләр сөјләмишдир. Тәдгигатчы «Низами» очерки илә јанашы, XII әср Азәрбајчан шаирләриндән Әбүл Үла Кәнчәви, илк гадын шаиримиз кими танынмыш Мәһсәти Кәнчәви, һабелә Фәләки Ширвани, Иззәддин Ширвани, Мүчирәддин Бејләгани, Сејид-Зүлфүгар Ширвани (XIII әср), Имадәддин Нәсими (XIV—XV әсрләр) вә башгаларынын да әсәрләриндән нүмунәләр вермишдир. Бу сималар гәдим дөвр әдәбијјатымыз һаггында елм аләминә мә'лум олан шаирләрин әсас нүвәсини тәшкил едир. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, «Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин 1943-чү илдә чыхмыш I чилдиндә, һабелә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин I чилдиндә әһатә едилән гәдим дөвр сәнәткарлары да башлыча олараг бу шаирләрдән ибарәтдир.

Фарсча јаздыглары үчүн бир сыра Азәрбајчан шаирләрини Иран әдәбијјатына дахил едән өзүндән әввәлки бә'зи тәзкирәчиләрин мүәјјән тә'сиринә гапылдығына бахмајараг, XII әср шаирләри һаггында Көчәрлинин вердији мә'лумат тәдгигат нөгтеји-нәзәриндән марагλыдыр*. О

* 1903-чү илдә Тифлисдә рус дилиндә чап етдирдији «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» китабы илә мүгајисә көстәрир ки, әдәбијјат тарихинин әһатәси кими чох вачиб мәсәләдә Көчәрли чох ирәли кетмишди. Мә'лум олдуғу кими илк китабчасыны о, Вагифин јарадычылығы илә башламыш, ондан әввәлки мәрһәләни исә «әрәб-фарс әдәбијјаты» кими тәфсир етмишди. Бу бир тәрәфдән мүвафиг материалын јохлуғундан доғурдуса, дикәр тәрәфдән дә мүәллифин өзүнүн бу саһәдәки илкин тәсәввүрүнүн мәһдудлуғу илә әлагәдар иди.

дөврүн көркәмли шаирләринин тәрчүмеји-һалларындан, онларын әсәрләриндәки ичтимаи мотивләрдән бәһс едәркән Көчәрлинин истифадә етдији әсас мәнбәләр Лүтфәлибәј Азәрин «Атәшкәдә»си, А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм»и вә Мирзә Мәммәд Ахундовун Низами Кәнчәви һаггында китабы олса да, тәдгигатчы әсасән бу шаирләрин јарадычылығындан чыхыш едәрәк, онларын ајры-ајры әсәрләринә, шәхсијјәтинә вә үмумән јарадычылығына даир марагλы мүлаһизәләр сөјләмишдир. Бөјүк ағыл вә фәрасәт саһиби һесаб едиб, әсәрләринин бәдии дәјәрини чох јүксәк гијмәтләндирдији Хаганидә Көчәрлинин тәгдир етдији ән көзәл чәһәтләрдән бири шаири бүтүн һәјаты боју тәрк етмәјән вәтәндашлыг чәсарәти олмушдур. «Һәким Хагани әјјами-тифлијјәтдән зәкавәт... саһиби», «зијадә чүр'әтли, зирәк вә һазыр-чаваб» олуб «өзүнүн дә бир кәсдән вә бир шејдән горхусу јох имиш» дејән тәдгигатчынын бу сәтирләри архасында үсјанкар руһлу шаирин ачыначаглы, лакин мәғрур һәјаты нәзәрләримиздә чанланыр («Азәрбајчан әдәбијјаты», I чилд, сәһ. 139).

Көчәрли Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагејн» вә бир сыра башга әсәрләрини јүксәк сәнәт нүмунәләри кими гијмәтләндирир.

XII әср әдәбијјаты нүмајәндәләриндән Көчәрлинин ән јүксәк гијмәт вердији шаир, шүбһәсиз, Низами Кәнчәвидир. Онун фикринчә, Низами кими «рәвантәб вә ширин зәбан» шаир дүнја үзүнә аз кәлибдир... Онун чүмләјә мәшһур олан «Хәмсә»си... бимисл вә бинәзир әсәрләрдир» («Азәрбајчан әдәбијјаты», I чилд, сәһ. 129).

Тәдгигатчы Низаминин Азәрбајчанда, Кәнчә шәһәриндә доғулуб бөјүдүјүнү, орада вәфат етдијини, Шых дүзүндә дәфн едилдијини вә көркәмли рус әдиби А. С. Грибоједовун Низаминин гәбри үзәриндә күнбәз тикдирдијини көстәрмишдир. Бу фактлар һәмишә Низами биографларынын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Сарајларда јашајыб һөкмдарлара мәдһнамәләр јазмағын бир нөв дәб олдуғу о заманкы шәраитдә Низаминин һеч бир падшаһын көлкәсинә сығынмадығыны вә өз јохсул комасында јашајыб әсәрләри илә сарајлара вә һакимләрә мејдан охудуғуну Көчәрли чох јүксәк гијмәтләндирәрәк ифтихарла јазмышды ки, Низами өмрүнүн ахырына кими мәддаһлыг исмини шә'нинә лајиг вә рәва көрмәмишдир.

1903-чү илдә рус дилиндә чап етдирдији илк китабында, еләчә дә, «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын мүгәддимәсиндә Азәрбајчан поезијасы илә фарс әдәбијјатынын гаршылыглы әлагәләриндән, биринчинин инкишафында икинчинин

тә'сириндән данышан Көчәрли, әлбәттә, әдәби-тарихи фактлы гејд етдији үчүн тамамилә һаглы иди. Лап гәдим заманларын гоншусу олан Азәрбајҹан вә фарс халгларынын тарихиндә, дилиндә, мәдәнијјәт вә поезијасында үмуми нөгтәләр вар. Хүсусән Азәрбајҹан поезијасы илә фарс поезијасынын гаршылыглы әлагәләри чох зәнкин олмушдур. Хагани вә Низами кими сәнәткарлар бүтүн Јахын Шәрг мәдәнијјәтинә, о ҹүмләдән фарс поезијасына дәриндән бәләд олмуш, чохлу әсәрләрини о заман дәбдә олан фарс дилиндә јазмыш, Азәрбајҹан әдәбијјаты илә јанашы, фарс дилли ше'рин өзүнү дә јени, о заманадәк көрүнмәмиш бир инкишаф мәрһәләсинә галдырмышлар. Низаминин «Хәмсә»си әсрләр боју тәкҹә Азәрбајҹанда дејил, бүтүн Јахын Шәргдә, о ҹүмләдән дә Иранда ән гүдрәтли сәнәткарларын јарадыҹылыг уғурлары үчүн бир өрнәк олмуш, шаирләр сәнәтин јүксәк зирвәләринә галхмаг үчүн Низами мөвзуларында, Низами сүжет вә мотивләриндә әсәрләр јазыб сынагдан чыхмағы өзләри үчүн јарадыҹылыг шәрәфи һесаб етмишләр. Мүхтәлиф дөврләрдә Нәсиминин, Фүзулинин, Саиб Тәбризинин, Баһар Ширванинин, М. Ф. Ахундовун Иранда сајсыз-һесабсыз ардыҹыллары олмуш, бу бөјүк бәдии тәфәккүр баһадырлары Иран иҹтимаи фикринин инкишафына һесаба кәлмәз хидмәт көстәрмишләр. Буна көрә дә Көчәрли ашағыдакы сөзләри јазанда, әлбәттә, елми објективлијә риајәт етмәмишдир: «Белә ки, бизим Азәрбајҹан шуәрасынын әсәрләриндә көрүнән али фикирләр, көзәл һиссләр, уҹа мә'налар... демәк олур ки, тамамән фарс әдәбијјатынын бәрәкәтиндәндир».

Көчәрли «Хәмсә»нин парлаг инҹиләри олан «Сирләр хәзинәси», «Лејли вә Мәҹнун», «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» әсәрләрини Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едиб, халга танытмағын лүзуму үзәриндә дајанараг јазмышды ки, фарс дилинә бәләд олан исте'дадлы шаирләримизин ән мүһүм вәзифәләриндән бири дә Низаминин бу әсәрләрини ана дилимизә чевириб, әдәбијјатымызы зәнкинләшдирмәкдән ибарәтдир. Бунун үчүн Көчәрли Низами јарадыҹылығынын Авропа дилләриндә јајылдығыны нүмунә көстәрәрәк дејирди: «инсаф дејил ки, ...бизләр ону өз дилимиздә мүталиә едиб фејзијаб олмагдан мәһрум галаг» («Азәрбајҹан әдәбијјаты», I ҹилд, сәһ. 132).

Доғрудур, Низами һаггында очерк «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нда кетмиш кичик очеркләрдән биридир. Лакин онун мә'на вә әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Низами Кәнҹәви јарадыҹылығынын һәр шејдән әввәл Азәрбајҹан әдәбијјаты

тарихинин һадисәси кими шәрһи Көчәрлинин алим-вәтәндаш һүнәриндән хәбәр верирди. Тәкҹә бу фактын өзү јалныз Көчәрлинин бу очерки јаздығы дөврдә дејил, јашадығымыз күнләрдә дә «Хәмсә»нин дилини әсас көтүрәрәк бөјүк шаири фарс әдәбијјатына дахил едән буржуа алимләринин консепсијасына чох күҹлү бир зәрбәдир. Бу мә'нада да Көчәрлинин бүтүнлүкдә «Азәрбајҹан әдәбијјаты», о ҹүмләдән хүсусилә «Низами» очерки «Азәрбајҹанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнҹәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәсини, нәшрини вә тәблиғини јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» Азәрбајҹан КП МК-нын 1979-ҹу илдә гәбул олунмуш чох мүһүм гәрарынын јеринә јетирилмәси ишинә көзәл хидмәт едир.

Көрүнүр, Көчәрли Гивами Мүтәрризи, Гәтран Тәбризи вә хүсусилә көркәмли алим — әдәбијјатшүнас Хәтиб Тәбризи, һабелә Һәсәноғлу, һуруфи шаирләрдән исә Шаһ Гасым Әнвар вә Гази Бүрһанәддин һаггында материал топлаја билмәмишдир. Һалбуки Хәтиб Тәбризи өз дөврүнүн ән јахшы шаирләриндән бири олмагла јанашы, бир гәдәр әввәл гејд етдијимиз кими, һәм дә ән көркәмли Азәрбајҹан алими кими шөһрәт газанмышды. Хүсусилә әдәбијјатшүнаслыға даир әсәрләри Хәтиб Тәбризини чох мүкәммәл бир филолог кими танытмышды.

Елм аләминдә һәләлик јалныз үч әсәри илә танынан Һәсәноғлунун Азәрбајҹан дилиндә јазылмыш јеканә гәзәлинин (Ајырды көнлүмү бир хош гәмәр үз, ҹанфәза дилбәр; Нә дилбәр, дилбәри-шаһид, нә шаһид, шаһиди-сәрвәр) Азәрбајҹан филолокијасы үчүн нә гәдәр бөјүк бир әһәмијјәтә малик олдуғу ајдындыр. Бу гәзәл Һәсәноғлунун ана дилиндә јаздығы јеканә гәзәл олмадығы кими, үмумијјәтлә Азәрбајҹан дилиндә јарадылмыш илк гәзәл дә дејилди. Сон дәрәҹә ојнаг вә рәван дили олан һәмин гәзәлдәки гијмәтли бәдии тәсвир васитәләри, ахыҹылыг, көнүлләри охшајан аһәнкдарлыг, күҹлү мүбалиғә вә с. бир даһа көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә јазылан ше'р һәлә Һәсәноғлунун јашајыб јаратдығы XIII әсрдә чох гүввәтли вә зәнкин ән'әнәләрә малик олмушдур. Һәсәноғлунун әһатә едилмәмәси, хүсусилә Нәсимидән јалныз хырдача бир ше'р верилмәси «Азәрбајҹан әдәбијјатынын» XIII—XIV әср шаирләриндән бәһс едән очеркләриндә бир натамамлыг олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Азәрбајҹан ше'ринин ән гүдрәтли нүмајәндәси олан Фүзули һаггында јазылмыш «Молла Мәһәммәд Сүлејман оғлу Бағдади Фүзули тәхәллүс» адлы очерк Ф. Көчәрли-

нин әсәрләринин ән јахшы очеркләрдән бири кими диггәти чәлб едир.

Даһи Азәрбајчан шаири Фүзули һәлә сағ икән бу надир истеʼдадын әсәрләри мүасирләрини һејран гојмуш. Һикмәт долу шеʼрләри ән гијмәтли китабларын һәгиги бәзәји олмушдур. Шәргин тәзкирәчи алим вә јазычыларындан Ләтифи, Сам Мирзә, Әфшар, алманијалы Һаммер, инкилис Кибб, франсыз Фази, украјналы Крымски вә башгалары Фүзули һаггында мараглы мәʼлумат вермиш, дәјәрли елми фикирләр сөјләмишләр. Лакин Фүзули өзүнүн әсл гијмәтини Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра алмышдыр. Онун әсәрләринин илк академик нәшри јалныз совет дөврүндә һәјата кечирилдији кими, шаирин јарадычылығы һаггында кениш елми-тәдгигат да мәһз совет алимләри (ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү мәрһум Ј. Е. Бертелс, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү Һ. Араслы, филолокија елмләри доктору, профессор Мир Чәлал Пашајев, филолокија елмләр доктору, профессор Мирзаға Гулузадә вә башгалары) тәрәфиндән апарылмышдыр.

Фүзулинин ингилабдан әввәлки Азәрбајчан тәдгигатчылары арасында Фиридун бәј Көчәрлинин хүсуси јери вардыр. О, бөјүк шаирин јарадычылығыны чох јүксәк гијмәтләндирмиш вә әдәбијјатымызын тарихинә аид јаздығы әсәрини Фүзулијә һәср етдији мәгалә илә башламышды.

«Азәрбајчан шүәра вә үдәбасындан бәһс едиб дә онларын сәрвәри вә пишрәви мәгамында олан Фүзулинин исми-шәрифләрини зикр етмәмәк һаггы вә әмәји итирмәк кимидир» — дејән тәдгигатчы шаирин һәјаты, јарадычылығы, Шәрг әдәбијјатына тәʼсири вә с. һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишдир..

Көчәрли Фүзули кими бөјүк бир сәнәткарын тәрчүмеји-һалына даир мәʼлуматын азлығына үрәкдән тәәссүфләндијини гејд етдикдән сонра, онун һичри тарихлә 900-чү илдә доғулдуғуну көстәрмишдир. Инди фүзулишүнасларын бу саһәдә апардыглары тәдгигат үмумиләшдирилмиш вә шаирин 1498-чи илдә анадан олдуғу гәбул едилмишдир. Һичри тарихлә 899-чу илә мүвафиг кәлән һәмин рәгәмлә Көчәрлинин көстәрмиш олдуғу тәвәллүд или арасында бирчә ил фәрг вардыр.

Фүзулинин вәфат етдији или мүәјјәнләшдирә билмәсә дә Көчәрли шаирин хејли өмүр сүрүб гочалдығыны гејд етмиш вә өз фикрини онун ашағыдакы бејти илә әсасландырмышдыр:

Еј Фүзули, гәдимиз гылды фәләк хәм, јәʼни
Вәгтдир чыхмаға дүнја гапысындан, әјиләк.

Тәдгигатчы Фүзулинин өз диванына јаздығы дибачәјә әсасланараг көстәрир ки, шаир һәлә илк кәнчлик илләриндән башлајараг зәманәсинин дәбдә олан бүтүн елмләри илә марагланмыш вә онларын мүһүм гисмини дәриндән мәнимсәмиш, көркәмли елм, сәнәт әсәрләринин јазылдығы Азәрбајчан, әрәб, фарс дилләрини өјрәнмишдир. Азәрбајчан дилини «хар вә хашагдан тәмизләјиб бир көјчәк вә сәфалы чәмәнә бәнзәдән» — бир чох дилләри билән Фүзули олмушдур.

Тәдгигатчыја Фүзулинин «Күллијјати-дивани-Фүзули» вә «Һәдигәтүс-сүәда» әсәрләри мәʼлум иди.

Көчәрлинин истифадә етдији Фүзули диванында шаирин јазмыш олдуғу мүгәддимә илә јанашы онун гәзәл, гәсидә, тәркиббәнд, тәрчибәнд, рүбаи, мүсәддәс вә мүхәммәсләри, һабелә «Лејли вә Мәчнун» дастаны вә башга әсәрләри олмушдур. Тәдгигатчы нисбәтән мүрәккәб әсәр олан «Һәдигәтүс-сүәда»нын ајры-ајры фәсилләринин мәзмуну илә охучулары таныш едир. Она елә кәлирди ки, Азәрбајчанда аз-чох савады вә бәдии зөвгү оланлар арасында елә бир адам тапмаг чәтиндир ки, Фүзули кәламындан бихәбәр олсун. Елә буна көрә дә тәдгигатчы башга шаирләрдән фәргли олараг Фүзулинин бир гәзәлини, бир мүсәддәсини, «Лејли вә Мәчнун»дан бир нечә мүхтәсәр нүмунә вермәклә кифајәтләнәрәк, өз очеркиндә әсас јери бөјүк шаирин еʼчазкар сәнәтинин тәһлили үчүн ајырмышдыр.

Көчәрли Фүзули әсәрләринин һәјати күчүнү дәриндән дујур вә онларын һәлә тарих боју чох әсрләр јашајыб кәләчәк нәсилләрин дә бәдии зөвгүнү охшајачағына үрәкдән инанырды. Тәдгигатчы бунун ики башлыча сәбәбини көстәрирди. Бу сәбәбләрдән бири ондан ибарәтдир ки, Фүзули шеʼрләринин «тамамиси пак, һәгиги вә тәбии һиссијјатдан нәшʼәт етмиш әсәрләрдир ки, ешги-һәгигидән бәһс едир. Фүзули өзү һәгиги ашиг олдуғу үчүн кәламы дәхи башдан-ајаға ашиганәдир».

Лакин Фүзули јалныз ашиганә шеʼрләр јаздығы үчүн учалмамышды. Шәргдә бөјүклүјүндән-кичиклијиндән асылы олмајараг, елә бир шаир тапмаг мүмкүн дејил ки, о, ашиганә шеʼрләр јазмамыш олсун. Бу чүр јүзләрлә шаирин бир сыра һалларда бир-биринә бәнзәјән сәсләри арасындан Фүзулинин гүдрәтли сәдасы, онун өзүнәмәхсус орижинал, көзәл вә аһәнкдар нәғмәси јүксәлир. Фүзули сәнәтин ән инчә сирләринә бәләд олан, сөзү әлиндә мума дөндәрмәји

бачаран, сөзлә инсан гәлбинин дәринликләринә нүфуз едән сон дәрәчә һәссас бир шаирдир. «О пакизәлик вә ләтафәт, оназиклик вә нәзакәт ки, Фүзулинин ше'рләриндә һисс олунур, һеч бир шаирин кәламында о дәрәчәдә... дејилдир». Инчә мәтләбләри бөјүк усталыгла тәсвир едиб, охучуну өз тә'сири алтына алан шаир онун бүтүн варлығыны риггәтә кәтирир, Ф. Көчәрли һаглы олараг јазыр ки, «Фүзулинин һансы гисим кәламыны мүталиә етмәк истәсәниз, мүталиә бујурун, онун һүсн-тә'сирини... өз вүчудунузда дәрк едәчәксиниз вә бу тә'сирдән ичәри аләминиз бир нөв тәмизләниб пакә чыхачагдыр, вичданыныз ујғудан ајылмыш кими олачагдыр» («Азәрбајчан әдәбијјаты», I чилд, сәһ. 92).

Фүзули ше'рини әбәдиләшдирән икинчи башлыча сәбәб, Көчәрлинин фикринчә, бу ше'рләрин «елм вә тәчрүбә үзилә тәбб'и-сәлимдән доғуб вүгуә кәлмәләридир».

Мә'лум олдуғу кими, Фүзули бүтүн јарадычылығы илә «елмсиз ше'р әсассыз дивар олур» гәнаәтинә тапынмышдыр. Өз әсәрләрини јашадығы дөврүн әдәби һадисәләрилә әлагәләндирмәјә чалышан Көчәрли Фүзулинин бу фикрини мүасири олан сәнәткарларын јарадычылығына тәтбиг етмиш вә беләә бир дүзкүн нәтичәјә кәлмишдир ки, «бу ирада бизим шүәра диггәт јетирмәлидир вә елм, маарифлә өз ше'рләринә мөһкәм бина вә әсас саз етмәлидир». Тәсадүфи дејил ки, Көчәрли Фүзули әсәрләринин мә'на дәрјасына баш вурмадан, тутугушу кими онларын јалныз «ләфз вә ибарәсини» өјрәнәнләрин әлејһинә чыхыр, охучулары јүксәк поетик исте'дадын, бол һәјати мүшаһидәләрин мәһсулу олан Фүзули ше'риндәки мә'на зәнкинлијини мәнимсәмәјә чағырырды. Шаирин исте'дадынын е'чазкар гүдрәтини вә онун сон дәрәчә орижинал бир сәнәткар олдуғуну көстәрмәк үчүн Көчәрли Шәрг мәнбәләриндән алдығы бу мүкалимәни бөјүк бир ифтихар һиссилә өз әсәринә дахил етмишдир:

«Бизә беләә суал верә биләрләр ки, Фүзулидән әввәл «Лејли вә Мәчнун», «Јусиф вә Зүлејха», «Хосров вә Ширин» јазылдығы һалда, нечә олмушдур ки, шаир бунлары тәглид етмәмишдир? Биз дә чаваб вериб дејирик ки, хејр! Һәтта, мәрһумун инчә руһу: нитгә кәлиб «Мән тәглидчијәм!» демиш олса, инанмајыныз... (Фүзулинин) «Лејли вә Мәчнун»у тәглид үзрә јазылан әсәрләрдән дејил.

— Бәс нәдир?

— Бүтүн көз јашларыдыр!..»

Бу дејиләнләр дә көстәрир ки, Көчәрли Фүзули јарадычылығынын ән башлыча сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини доғру тә'јин едә билмишдир.

Тәдгигатчы Фүзули јарадычылығынын дәрин ичтимаи мә'на дашыдығыны јахшы һисс етмиш вә ону «мәзлумларын һалына јанмаг үчүн хәлг олунмуш шаир» адландырмышдыр. О јазырды: Фүзули «... мөһнәт јүкүнүн баркеши олуб, аләми-инсанијјәтдә тамами гәмзәдәләрин вә мөһнәткешләрин јүкләрини көтүрмәк вә мәзлумларын һалына јанмаг үчүн хәлг олунмушдур. Фүзулинин аһ-наләләри гареләрә дәхи сирајәт едиб, онлары да өзү илә атәши-һүзн вә аләмә јандырыр. Амма бу јанмагда бир фејз, сәадәт вә үлвијјәт вардыр ки, о атәшә јанан истәр ки, бир дә јансын...» («Азәрбајчан әдәбијјаты», I чилд, сәһ. 98).

Көчәрли тәкчә Азәрбајчан халгынын дејил, түрк системли дилләрдә данышан бүтүн халгларын шаири һесаб етдији Фүзулинин өзүндән сонракы Азәрбајчан ше'ринә күчлү тә'сириндән данышмыш, гәзәлдә Фүзули әдәби мәктәбинин давамчылары олан Накам, Закир, Асиф, Вәфа, Сејид Әзим, Бихуд, Гөвси, Начи кими шаирләрин әсәрләриндән нүмунәләр топлајыб чап етдирмишдир.

Бунунла беләә Көчәрлинин Фүзули һаггында мүлаһизәләринә совет фүзулишүнаслығынын бугүнкү наилијјәтләри сәвијјәсиндән јанашдыгда мүәјјән бир натамамлыг өзүнү көстәрир. Фүзулинин ше'р дәрјасы чох дәрин, онун сәнәткарлыг үфүгләри олдугча кенишдир ки, бөјүк-бөјүк тәдгигат әсәрләринә мөвзу верән бу зәнкин ирс «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда бүтүн тәфәррүаты илә өз әксини тапа билмәмишди.

Икичилдлијин мүгәддимәсиндә дүзкүн әсасландырылдығы кими, Көчәрли Фүзулинин мәншәчә һансы халга мәнсуб олдуғуну көстәрмәкдә бөјүк хәтаја јол вермишдир. Мә'лумдур ки, ингилаба гәдәр Азәрбајчан, рус вә Авропа әдәбијјатшүнаслығында Фүзули түрк шаири кими гәләмә верилмишди. Шаир һаггында әтрафлы мә'лумат тапа билмәјән Көчәрли дә әсасән Фүзули диванынын 1308-чи ил һичри тарихли Истанбул нәшриндән вә Мәһәммәд Чәлалын «Османлы әдәбијјаты нүмунәләри» (Истанбул, 1312) китабындан фајдаланмыш, һичри тарихилә Фүзулинин 900-чү илдә Бағдадда доғулдуғу фактыны ашкара чыхараг, ону түрк шаири кими тәгдим етмишдир: «Түрк шаирләринә кәлдикдә, онлардан... Фүзулинин Азәрбајчан шүәрасына һамыдан артыг тә'сири олубдур». Бунунла беләә, Фүзулинин јарадычылығындан мөвзу, дил, аһәнк, руһ е'тибарилә Азәрбајчан поезијасынын әтрини дујан тәдги-

гатчы она өз әсәриндәки ән зәнкин очеркләрдән бирини ајырмышдыр.

* *

Көчәрлинин әсәриндәки очеркләри диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, тәдгигатчы XVI әсрин сонларында јашајыб «Бәхтијарнамә» адлы көзәл поема јаратмыш Фәдаи, XVI әсрин икинчи јарысында вә XVII әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан вә фарс дилләриндә гијмәтли ше'рләр јазмыш Мәһәммәд Әмани, «Вәрга вә Күлша» мүәллифи Мәсиһи, һабелә Саиб Тәбризи (XVII әср) вә Шакир Ширвани (XVIII әср) кими шаирләри әһатә едә билмәмишдир. Лакин онун XVII әср сәнәткарларындан Гөвси Тәбризи, XVIII әсрдә јашамыш шаирләримиздән исә Нишат Ширвани, Аға Мәсиһ Ширвани, Видади вә Вагиф һаггында дедикләри «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәринин елми дәјәрини хејли артырмышдыр.

Гөвсинин ше'рләриндән нүмунәләр вериб, онун Тәбризли олдуғуну сөјләјән С. Ә. Ширванидән сонра, бу шаирдән илк дәфә бәһс едән әдәбијјатшүнас Көчәрлидир. Тәдгигатчынын јаздыгларындан мә'лум олур ки, «Гөвси» тәхәллүслү бир шаирин көзәл вә зәриф ше'рләрдән ибарәт диваны әлинә кечәркән әввәлчә о, һәмин шаирин шәхсијјәтини мүәјјән етмәкдә чәтинлик чәкмишдир. Лакин һәссас тәдгигатчы бу дивандакы әсәрләрин «Шивеји-лисанындан вә үслуб-кәламындан бизим Гафгаз торпағынын рајиһәси» кәлдијини дујмушду. Мүрачиәт етдији мәнбәләрин һеч бириндә онун адына раст кәлә билмәјән, мүасир әдиб вә шаирләрдән дә бу барәдә бир мә'лумат ала билмәјән Көчәрли онун өз әсәрләринин тәһлилиндән чыхараг, Тәбриз шаирләриндән олдуғуну мүәјјән етмиш, бу мәгсәдлә Гөвси диванындан нүмунә вердији «Дедикләри» вә «Јетишмәз!» рәдифли гәзәлләри исә шаирин гүрбәтдә јаздығы еһтималыны ирәли сүрмүшдү. Гөвсинин ше'рләриндә «рум шаирләринин үслуб-кәламына бир азачыг бәнзәјиш» мүшаһидә етдијинә бахмајараг, «она рум шаири сөјләмәк олмаз» дејән тәдгигатчы белә гәти бир нәтичәјә кәлмишди ки, Гөвси Азәрбајчан шаиридир. Гөвсинин бир тәркиббәндини, бир тәрчибәндини вә мүсәддәгләриндән нүмунәләри, һабелә бир нечә гәзәлини дәрч едән Көчәрли онун јашадығы дөврү дүзкүн мүәјјән едә билмәсә дә, шаирин јарадычылыг јолу һаггында белә доғру бир нәтичәјә кәлмишди: Гөвси дүнјанын чаһ-чәлалына көнүл бағламыр; заһири һүсн-чамал вә хәтти-хал илә онун иши јохдур. Шаир әсл сәадәти вә инсанијјәти сәдагәтдә көрүр.

Көчәрли XVIII әсрдә јашајыб јаратмыш Нишат Ширванини Ширванын мө'тәбәр шаирләриндән бири кими гијмәтләндирмишдир. Шаирин узун мүддәт гүрбәтдә јашадығыны вә мәшәггәтли һәјат сүрдүјүнү көстәрән тәдгигатчы онун әсәрләриндә ифадә едилән һүзн вә кәдәрин мәнбәјини доғру изаһ едирди. Нишатын әсәрләриндән бол нүмунәләр вермәјә имкан олмадығыны көстәрән Көчәрли онун јарадычылығында раст кәлдији бир зиддијјәти гејд етмәји лазым билмишди ки, бу да «халгдан гәтәләғә едиб, әнга кими гәнаәт кушәсиндә ашијан етмәкдир. Нишат бир тәрәфдән кушәнишин абидләри вә ријакар заһидләри тә'н вә мәламәт едиб, дикәр тәрәфдән өзүнүн кушәнишинлик арзу етмәси бир нөв гәрибә кәлир».

Фүзули әдәби мәктәбини XVIII әсрдә Азәрбајчанда давам етдирән көркәмли шаирләрдән Аға Мәсиһ Ширванинин шәхсијјәти, һәјаты вә бә'зи мүасирләри һаггында да илк мә'лумата Көчәрлинин әсәрләриндә раст кәлирик. Шаирин әсәрләриндән бә'зи нүмунәләр дәрч едән тәдгигатчы онун Мустафа ханын һакимијјәти заманы Ширванда јашадығыны, Вагиф вә Видадинин мүасири олуб өз үзәриндә бу сәнәткарларын мүәјјән тә'сирини һисс етдијини көстәрир.

Көчәрли Фүзулинин вәфатындан сонра тәкчә Азәрбајчан әдәбијјатында дејил, үмумијјәтлә, бүтүн Шәрг әдәбијјатында бир мүддәт дурғунлуг әмәлә кәлдијини дүзкүн мүшаһидә етмишди. Бу фикри сонралар көркәмли совет драматургу Ч. Чаббарлынын да тәсдиг етдији мә'лумдур*.

Тәдгигатчы XVII—XVIII әсрләрдәки Азәрбајчан әдәбијјатынын ән зәиф вә мәзмунсуз бир голу олмаг е'тибарилә сарај ше'рини, онун нүмајәндәләринин шаһлара вә јүксәк рүтбәли мә'мурлара јаздыглары бир-бирини тәкрар едән мәдһнамәләри тәнгид едир, беләләринин јалныз шәхси мәнфәәт күддүкләрини, чохлу газанч әлдә етмәк нијјәтләрини ачыг көстәрирди.

Лакин Азәрбајчан поезијасынын башга чох гүввәтли бир голу да инкишаф едирди ки, бу да халг ше'ри вә онунла бағлы олан јени поезија иди. Мә'лум олдуғу кими, XVII—XVIII әсрләр Азәрбајчанда шифаһи халг әдәбијјатынын ән мәһсулдар дөврләриндән биридир. «Шифаһи халг әдәбијјаты тә'сирилә јараныб; ондан гүввәт алан ше'р мәзмун вә шәкли илә гәдим әдәбијјатдан вә һаким сарај

* Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 222.

ше'риндән көклү сурәтдә фәргләнирди»*. Туфарганлы Аббас, Сары Ашыг, сонралар исә Видади, Вагиф мәһз бу зәминдә јетишиб инкишаф едән сәнәткарлардыр.

Видадинин тәрҹүмеји-һалындан вә јарадычылығындан бәһс етдији һиссәдә Көчәрли шаирин Газах маһалында доғулдуғуну, јашча өзүндән бир гәдәр кичик олан Вагифлә јахын дост олдуғуну, онун дә'вәтилә хејли вахт Гарабағда јашадығыны вә јүз илдән артыг өмүр сүрүб, 1809-ҹу илдә вәфат етдијини көстәрмишдир. Тәдгигатчы шаирин гәзәл вә гошмаларынын сәнәткарлыг сәвијјәси үзәриндә кениш дајанмыш, Видади поезијасынын әсас хүсусијјәтләри һаггында орижинал фикирләр сөјләмишдир. Онун «әш'арынын чохунда аһу зар ешидилир, ағламагдан, һүзн вә әләмдән бәһс олунур» дејән тәдгигатчы Видадинин әдәби ирсиндән вердији чохлу нүмунәләр, һабелә онларын Вагифин ше'рләри илә мүгајисәси әсасында Видади јарадычылығына хас олуб, ону бир сыра мүасирләриндән ајыран дәрин кәдәр мотивләринин көкүнү ахтарыб тапмаға чалышмышдыр.

Молла Пәнаһ Вагифин дөврүнә, онун тәрҹүмеји-һалына вә јарадычылыг хүсусијјәтләринә даир гијмәтли мә'лумат верән Көчәрли 1903-ҹү илдә Вагиф јарадычылығынын бәдии хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирәркән бунлары фарс ше'ринин тә'сири илә бағламагда ,әлбәттә, дүзкүн һәрәкәт етмирди. Лакин сонралар Вагифин әсәрләрилә даһа јахындан таныш олан алим бу фикирдән дашынмыш, шаирин јарадычылыг гидасы алдығы мәнбәләри дүзкүн изаһ едән мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр.

Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты» илә әлагәдар олараг шаир һаггында апардығы тәдгигатын вагифшүнаслығымызын инкишафында көркәмли јери вардыр. Буна инанмаг үчүн онун «Молла Пәнаһ Вагиф тәхәллүс» адлы очеркинә нәзәр салмаг кифајәтдир.

Һәмин очерки јазмаг үчүн тәдгигатчынын илк мәнбәји, әлбәттә, Вагифин өз әсәрләри олмушдур ки, бунларын да әксәријјәтини, о, Мирзә Јусиф Нерсесовун, Адолф Берженин, Һүсејн Әфәнди Гајыбовун мәҹмуәләриндән охумушдур.

Бунунла јанашы Көчәрли ајры-ајры ше'рләри конкрет тәһлил етмәк, Вагифин тәрҹүмеји-һалына даир мә'луматыны дәгигләшдирмәк үчүн јери кәлдикҹә өзүндән әввәл ја-

* Һ. Араслы. XVI—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, АДУ нәшријјаты, Бакы, 1956, сәһ. 102.

шамыш тарихчиләрин китабларына, хүсусилә Мирзә Ҹаванширин әсәрләринә иснад етмишдир.

«Молла Пәнаһ Вагиф тәхәллүсү» очеркиндә Көчәрлинин әһатә етдији башлыҹа фактлары үмумиләшдирдикдә шаирин тәрҹүмеји-һалына даир ашағыдакы мә'луматы алмаг олур.

«Молла Пәнаһ Вагиф тәхәллүс» очеркиндә Көчәрлидиндә анадан олмушдур. Вагифин һансы кәнддә анадан олмасы һаггында бир нечә рәвајәт сөјләндијини гејд етдикдән сонра тәдгигатчы шаирин бабасынын Меһди олдуғуну көстәрир вә јазыр ки, онун «Меһди оғлу» ады илә мәшһур олан нәслинин нүмајәндәләри инди дә Салаһлыда јашамагдадыр.

Вагифин мәһз Салаһлы кәндиндән олдуғуну бир даһа тәсдиг етмәк үчүн тәдгигатчы дүзкүн һәрәкәт едәрәк онун өз јарадычылығына әсасланмыш, ашағыдакы бејтләрдән бир дәлил кими истифадә етмишдир:

Вәтән хошдур дејә, Вагиф, мәни чәкдин Салаһлыја,
Нәдир ондан сәлаһын ким чү јар-ҹанфәза јохдур?
Әзәл башдан шәкәр ләбләр олурду Сарыгамышда,
Кәлиб сордум сорағын, инди онлардан сәда јохдур.

Бундан сонра Көчәрли көстәрир ки, 1759-ҹу илдә, сәрһәд мәсәләсиндә баш верән бә'зи мүбаһисәләрлә әлагәдар олараг, Газахдан бир нечә кәнд Кәнҹәјә вә Гарабаға көчәркән Вагиф дә өз обасы илә бирликдә Гарабаға кедиб, Ҹаваншир маһалында сакин олмушдур. Шаирин күзәранынын ағыр кечдијини, онун әввәлләр чох јохсул бир һәјат сүрдүјүнү көстәрмәк үчүн тәдгигатчы јенә дә әдәби ирсә мүраҹиәт едәрәк, Вагифин сонралар «Бајрам олду...» ады илә танынмыш үч бәндлик гошмасыны ејнилә өз әсәринә салмышдыр.

Беләчә јохсул бир һәјат сүрән Вагиф бир мүддәт Шуша шәһәринин Саатлы мәһәлләсиндә мәктәбдарлыгла мәшғул олур. Зәманәсинә көрә чох биликли вә мә'луматлы олан шаирин исте'дад, габилијјәт вә шөһрәти бүтүн шәһәрә јајылыр вә тезликлә Ибраһим хана да чатыр. Вагифи сараја дә'вәт едән хан ону ешикағасы, јә'ни харичи ишләрә бахан вәзир тә'јин едир. Чох кечмәдән сарајда бөјүк е'тибар вә еһтирам газанан Вагиф нәһајәт ханын баш вәзири олур. Шаир узун мүддәт бу вәзифәдә фәалијјәт көстәрир вә ејни заманда көзәл лирик ше'рләрини јазыр.

1796-чы илдә Иран һөкмдары Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар Гафгазы истила етмәк мәгсәдилә күчлү гошунла Аразы кечир. О заман Күрҹүстан падшаһы II Иракли, Ирәван

һакими Мәммәд хан, Талыш һакими Мир Мустафа хан вә Гарабағ һакими Ибраһим хан үмуми дүшмән олан Иран ордусуна гаршы ваһид бир ҹәбһәдә бирләшмишдиләр.

Гаҹар Шушаны мүһасирәдә сахладығы күнләрдә галанын мүдафиәсинин тәшкилиндә Вагиф фәал иштирак едир. Һәмләләринин мүвәффәгијјәтлә дәф едилдијини көрән Гаҹар мүһасирәдән әл чәкиб, Күрҹүстан истигамәтиндә ирәлиләјир. О, күрҹү кнјазлары арасындакы ихтилафлардан истифадә едиб, Тифлиси виран гојдугдан сонра Ирандакы игтишашларла әлагәдар олараг керијә дөнмәјә мәҹбур олур.

Вагиф Гарабағ ханлығы илә рус дөвләти арасында достлуг мүнасибәтләринин јаранмасында јахындан фәалијјәт көстәрирди.

Ибраһим ханын Русија һимајәсини гәбул етмәсиндән гәзәбләнмиш Гаҹар 1797-ҹи илин јазында тәкрар Гарабағa һүҹум едир. Тәбии фәлакәт нәтиҹәсиндә гытлығын вә аҹлығын һөкм сүрдүјү Шушада ордуну топлајыб шәһәрин мүдафиәсини тәшкил етмәк чәтин иди. Буну көрән Ибраһим хан өз јахын адамлары илә галадан гачыр. Шаһын гошунлары һеч бир ҹидди мүгавимәт көрмәдән шәһәрә кирирләр. Гаҹарын әмри илә чохлу шушалы өлдүрүлүр, Вагифи исә зиндана салырлар. Шаири е'дам етдирмәк әрәфәсиндә шаһ өз хидмәтчиләри тәрәфиндән өлдүрүлүр. Лакин сонра Шушада ханлыг едән Мәммәдбәј Ҹаваншир кечмиш ханын јахын адамы кими шүбһәләндији Вагифи онун оғлу илә бирликдә Шушадакы Ҹыдыр дүзүндә е'дам етдирир...

Тәдгигатчы Вагифин тәрҹүмеји-һалынын бу әсас хәтти илә јанашы, онун һәјатында баш вермиш мүхтәлиф һадисәләр (Газахдан көчмәси, Гарабағ ханлығындакы фәалијјәти, Шушанын мүдафиәсиндәки иштиракы, шаирин гәтли вә с.) һаггында мүхтәлиф мәнбәләрдән алдығы мә'луматлары вә о заман халг арасында долашан рәвајәтләри дә әсәринә дахил етмишдир ки, бунлар XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын тәдгиги илә мәшғул олан мүтәхәссисләрин диггәтини ҹәлб етмәјә билмәз.

«Азәрбајҹан әдәбијјаты»ндакы «Молла Пәнаһ Вагиф тәхәллүс» очеркинә әсасән хејли гысалдылмыш шәкилдә вердијимиз бу тәрҹүмеји-һал көстәрир ки, Көчәрли Вагифин һәјатына аид вагифшүнаслығымызын бу күн малик олдуғу мә'луматын әсас һиссәсини һәлә тәгрибән 75 ил бундан әввәл топлаја билмишдир. Диггәт едиләрсә, асанлыгла көрмәк мүмкүндүр ки, тәдгигатчы Вагифин анадан олдуғу или дәгиг сурәтдә мүәјјән едә билмәмишсә дә онун доғулдуғу јери, шаирин нәслини дүзкүн көстәрмиш, һәлә Гарабағ ханлығында мәнсәб саһиби олмадығы илләрдәки јохсул һәјаты һаггында доғру мә'лумат вермишдир. Көчәрли Вагифин Гарабағa көчмәсини, хүсусилә сарајдакы нүфузуну инандырыҹы дәлилләр әсасында көстәрә билмишдир. Бу тәрҹүмеји-һалын ән долғун һиссәси — Гаҹарын һүҹуму, Шуша галасынын мүдафиәси вә Гарабағ ханлығы илә Русија дөвләти арасында дипломатик мүнасибәтләрин јарадылмасы мәсәләләри илә әлагәдар олан һиссәдир.

«Шаирин сәркүзәштини Гарабағ ханлығынын тарих вә кејфијјәтиндән ајырмаг олмаз» дејән тәдгигатчы Вагифин һәјатынын Гарабағ дөврүнү, онун Гаҹар тәрәфиндән зиндана атылмасыны, лакин азад олдугдан сонра Мәммәдбәј Ҹаваншир тәрәфиндән гәтл едилмәсини бу һадисәләрин мүасири олмуш тарихчиләрин әсәрләринә әсасән ишләдијиндән хүсусилә мө'тәбәрдир.

Вагиф һаггында сон илләрдә јазылмыш тәдгигат әсәрләрини, һабелә орта вә али мәктәб дәрсликләрини охудугда көрмәк һеч дә чәтин дејил ки, шаирин елми тәрҹүмеји-һалыны бир сыра јени мә'луматларла зәнкинләшдирән, марксист-ленинчи әдәбијјатшүнаслыг нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн метороложи әсасда шәрһ едән һәмин тәдгигатчыларын әлиндәки биографик материалын әсас һиссәси Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нда верилмиш, јахуд онун истифадә етдији дикәр мәнбәләрдәки фактлардан ибарәтдир.

* * *

Көчәрли Вагифи һаглы олараг әдәбијјатымызын корифејләриндән бири, Азәрбајҹанда јаранан халги поезијанын ән гүдрәтли нүмајәндәси адландырыр, садә, аҹыг вә ајдын Азәрбајҹан дилиндә јазмағы шаирин бөјүк мәзијјәтләриндән бири һесаб едирди. О, һәлә 1903-ҹү илдә јазмышды ки, Вагиф ше'рләриндә тәбиилик, садәлик вә сәмимијјәт һакимдир. Бу әсәрләри халг поезијасынын көркәмли нүмунәләри адландыран алим көстәрирди ки, Вагифин кәламы өз аһәнкдарлығы вә фөвгәл'адә көзәл ифадә васитәләри илә инсаны һејран едир. Јарадыҹылығындакы бу кејфијјәтләринә көрә Көчәрли Вагифи мин бир аһәнклә өтән бүлбүл адландырырды.

Тәдгигатчы Вагиф ше'риндәки реализмә әсасланараг онун кениш тә'сир даирәсинә малик олдуғуну көстәрир вә гејд едирди ки, «Вагиф... көчәриләрин һәјат вә мәишәтини

ә'ла билирди»*. Көчәрли Вагиф ше'ринин ән үстүн ҹәһәтләриндән бири кими онда реализмин күчлү олдуғуну көстәрир, «шаир өз мүасирләринин ајин вә әдаләтләрини, әдәб вә әхлагыны, доланаҹағыны артыг мәһарәтлә риштеји-нәзмә чәкибдир» дејирди. Тәсадүфи дејил ки, о, Вагифин мәшһур «Күрк», «Түфәнк» вә с. реалист ше'рләринин тәһлили үзәриндә ајрыҹа олараг дајаныб, һәмин әсәрләри бимәзмун һесаб едән бә'зи әдәбијјатчылары тәнгид етмишдир. Вагифин «Еј зүлфи сијаһ, синәси абив, көзү ала! Нә түрфә ҹавансан!» мүстәзадындан, «Ај габаглы булуд зүлфлү көзәлин», «Ал кејиниб чыхсан күлшән сејринә», «Долду дамағыма зүлфүн әнбәри», хүсусилә «Еј Кә'бәм, Кәрбәлам, Мәккәм, Мәдинәм!» мисралары илә башланан гошмаларындан чохлу нүмунәләр верән Көчәрли шаирин күчлү реалист бир сәнәткар кими әсл һәјати көзәлләрдән бәһс етдијиндән данышыр вә бу ҹүр әсәрләрин бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олдуғуну дөнә-дөнә гејд едирди: «Молла Пәнаһын көзәллик бабында вә дилбәр вәсфиндә јаздығы гафијәләр бир о гәдәр ләтиф, ачыг вә ајдын сөзләр илә нәзмә чәкилмиш кәламлардыр ки, нә гәдәр ҹөвһәрсиз вә мә'рифәтсиз адам онлары ешитсә, мүтәәссир вә мәсрур олар» («Азәрбајҹан әдәбијјаты», I ҹилд, сәһ. 178).

Вагиф сәнәткарлығындан, ше'рдәки усталығындан данышмаг үчүн тәдгигатчы онун ән ојнаг гошмаларындан бири олан «Еј шаһы хубларын, шуху дилбәрим!» мисрасы илә башлајан гошма үзәриндә дајаныб ону белә тәһлил едир: «Вагифин бу мүрәббиатында шајан-диггәт будур ки, һәр мисрасы ики һиссәдән тәртиб олунмуш вә көзәл гафијәләр илә бағланмыш бәндләрдән әмәлә кәлир, һәр бәндин өзүнә мәхсус мә'насы зијадә мәһарәтлә нәзмә чәкилиб».

Көчәрли Вагифи Азәрбајҹан дилинин зәнкин имканларындан баҹарыгла истифадә едән ән устад шаирләрдән бири кими гијмәтләндирирди. Тәдгигатчы Вагифин садә, һамы үчүн анлашыглы олан бир дилдә јаздығыны, һабелә дилимизә дахил олмуш бә'зи фарс вә әрәб кәлмәләриндән мәһарәтлә истифадә етдијини габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырмаг үчүн шаирин һазырда дилләр әзбәри олмуш ики гошмасындан ашағыдакы бәндләри нүмунә олараг верир:

1. Бағламышам дин иманы зүлфүнә,
Мәним кими һејран һаны зүлфүнә,
Тапшырыб кедирәм ҹаны зүлфүнә —
Јахшы сахла, сәндә әманәтимдир.

* Ф. Көчәрли. «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты», Тифлис, 1903, сәһ. 10.

2. Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр,
Ләләтәк гызармаг үз гајдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр —
Нә бади сәбадан, нә шанәдәндир.

«Бу садә вә рәван ше'рләр... мә'нән дәхи зијадә мәгбул вә мүстәһсәндир» дејән тәдгигатчы бу ахыҹы вә сәлис гошмаларын тәкҹә шәкилҹә мүкәммәл олдуғуну гејд етмәклә кифајәтләнмәјиб, онларын дәрин мәзмуна малик олдугларыны да сөјләјир. Көрүндүјү кими Көчәрлинин Вагиф јарадыҹылығы һаггында фикирләри ејни заманда шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин дә кениш тәһлилинә әсасланыр.

Көчәрли Вагиф јарадыҹылығынын пафосуну, өмрүнүн ахырларында јазмыш олдуғу бә'зи ше'рләрини чыхмаг шәртилә бүтүн әсәрләринә хас олан никбин әһвал-руһијјәни, мәһз бу нөгтәдә онун поезијасы илә әзиз досту вә мүасири олан Видадинин ирси арасындакы фәргләри инҹәликлә мүшаһидә етмишдир. Тәдгигатчынын өз әсәриндә сых-сых кәтирдији парчалар, Вагифлә Видадинин дејишмәси, хүсусилә һәр ики шаирдә «Дурналар» мөвзусунун неҹә ишләндији һаггындакы мүлаһизәләр фикримизи бир даһа тәсдиг едир. Нә Адолф Берженин Лејпсигдә чап едилмиш мәҹмуәсиндә вә нә дә Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин китабында олмајан бу ше'рләри, һабелә Видадинин ејни адлы гошмасына Гасымбәј Закирин нәзирә јазмыш олдуғу «Дурналар»ы Көчәрли вахтилә чап етдирмиш («Рәһбәр» журналы, № 2, 1906-ҹы ил) вә сонралар «Материаллар»да бу барәдә даһа әтрафлы мә'лумат вермишди. Һәр үч шаирин «Дурналар»ыны ејнилә дәрҹ едән тәдгигатчы көстәрир ки, Вагиф вә Закир әслиндә Видадијә нәзирә јазмышларса да бу үч әсәрин һеч бирини дикәриндән үстүн тутмаг олмур. Көчәрли һаглы олараг дурналары һәр үч шаирин мүраҹиәт етдији әдәби васитә (пријом) сајырды. О, бу шаирләрдән һәр биринин конкрет ше'рлә дә өз әксини тапан фәрди ҹизкиләрини габардыр, һәмин ше'рләрин өз мүәллифләринин «үрәк сөзләри» олдуғуну гејд едирди: «Һәр бир шаирин кәламынын өзүнә мәхсус шивәси вардыр, һәр бир шаир өз гәлбинин вә тәб'инин игтизасынҹа... дурналара үз тутуб өз һал дилини онлара әрз едир».

Бу мүәллифләрдән ән мүкәддәри, ән дәрдлиси, әлбәттә, һәмин мөвзуну илк дәфә гәләмә алан Видадидир. «Видади хәстә өз һүзн вә әләминдән вә шикәстәхатирлијиндән дәм вурур, елә зәнн едир ки, дурналар дәхи һәмишә гәм вә әлә-

мә мүбтәла олуб, охудуглары нәғмәләр гәм вә гүссәдән нәш'әт едән аһ вә наләләрдир».

Лакин Вагифин «Дурналар»ында тәдгигатчынын диггәтини чәлб едән тамамилә өзкә бир аләмдир. Дурналарын охумағы Вагифә һүзн кәтириб ону пәришан етмир, әксинә, онларын авазы «шаирин руһуну тәзәләндириб ону да дөрә галхмаға, әрш үзүндә онлар илә сејр вә сәјаһәт етмәјә тәһрик гылыр».

«Дурналар»ын һәр үчүндә Көчәрлинин тәгдир етдији бир чәһәт дә Видади, Вагиф вә Закир јарадычылығына мәхсус һуманизм дујғуларынын вә нәчиб һиссләрин тәрәннүмүдүр. Буну көстәрмәк үчүн тәдгигатчы «Дурналар»ын үчү үчүн дә үмуми олан ашағыдакы бејтләрә диггәти чәлб едир:

Шаһин-шунгар сүрбәнизи дағыдыр,
Бојанарсыз гызыл гана, дурналар!

(Видади)

Сагын кәзин, лачын көзү көрмәсин,
Горхурам сәфиниз поза, дурналар!

(Вагиф)

Лачын јатағыдыр бизим мәканлар,
Горхурам сүрбәниз чаша, дурналар!

(Закир)

Һәмин бејтләрдә дурналары еһтијатлы олмаға чағыран ифадәләри үмумиләшдирәркән тәдгигатчы Вагиф, Видади вә Закирин көјләрин бәзәји олан дурналара һәссас мүнасибәтини, һуманист дујғулары тәрәннүм етдикләрини көстәрмишдир.

«Вагиф» очеркинин сонунда мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәси һаггында Көчәрлинин јүрүтдүјү фикир, мүәјјән мә'нада биртәрәфлидир. Конкрет һәјат материалы вә дәрин ичтимаи мәзмунла зәнкин олан һәмин мүхәммәси тәһлил едәркән тарихи шәраитдән чыхыш етмәјән тәдгигатчы бу үрәк јандыран шикајәтләрин куја бүтүн халглар вә бүтүн заманлар үчүн сәчијјәви олдуғуну сөјләмәклә јалныз гисмән һаглы иди. Азәрбајчанда мөвчуд олан феодал-патриархал мүнасибәтләрә, сарајлардакы фитнә-фәсадлара, зүлмә вә рәзаләтә бир иттиһамнамә кими сәсләнән «Көрмәдим» мүхәммәсинин конкрет ичтимаи мәзмуну бу тәдгигатда ачылмамыш галмышдыр.

Көчәрли шаирдән онун үчүн мүмкүн олмајаны тәләб едән тәдгигатчылардан дејилди. «Милләтин һүрријјәтинә аид ше'р јазмадығы үчүн Вагифин көлкәсини гылынчлајан бә'зи мүасирләринә чаваб верәрәк Көчәрли көстәрирди ки, «Молла Пәнаһ дәхи саир шаирләр кими өз заманәсинин оғлу олуб, онун тәгазасынча ше'р јазмышдыр». Тәдгигатчы һаглы олараг дејирди ки, Вагифдән хејли сонра кәлән бир сыра шаирләрин дә әсәрләриндә һүрријјәт, милләт, вәтән кими мәфһумлар јохдур. Лакин бунун үчүн һеч кәс һәмин шаирләрин хидмәтләрини әскилтмәмәлидир.

Вагифин әдәбијјатымыз гаршысында һәгигәтән чох бөјүк ролуна кәлдикдә исә, буну һеч кәс инкар едә билмәз. Тәдгигатчынын дүзкүн мүәјјән етдији кими, Вагифин ән бөјүк хидмәти будур ки, шаир «Түркијә вә Иранзәмин шуәрасына мүгәллидлик етмәјибдир, бәлкә асан вә тәбии бир јол ачыбдыр ки, сонра кәлән шаирләр она пејрәвилик едиб... көзәл әсәрләр мејдана кәтирибләр. Бу чәһәтә, Молла Пәнаһ Вагифин Гафгазијада вүчуда кәлән шаирләрин бабасы вә устады адланмаға һаггы вардыр».

Көчәрлинин бу фикри онун өзүнүн бир тәдгигатчы кими инкишаф етмәси нөгтеји-нәзәриндән дә чох гијмәтлидир. 1903-чү илдә тәдгигатчы белә бир гәнаәтдә олмушдур ки, куја Вагиф фарс әдәбијјаты зәмининдә вә онун тә'сири илә мејдана кәлмиш Азәрбајчан шаиридир. Лакин бу барәдә тәдгигатыны кенишләндирәркән, көрүнүр, Көчәрли Вагиф јарадычылығынын көкләрини вә онун тә'сир даирәсини даһа дәриндән өјрәнмиш вә биринчи фикринә көкүндән зидд олан доғру нәтичәјә кәлмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын XIX әсрдә јашамыш нүмајәндәләриндән бәһс едән очеркләр Көчәрли тәдгигатынын ән долғун сәһифәләрини тәшкил едир. Бу, әлбәттә, һәр шејдән әввәл онунла изаһ едилмәлидир ки, XIX әсрдә Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәсилә әлағәдар олараг, халгымызын тарихиндә јени бир дөвр ачылмыш, әдәбијјатымызда реалист мејлләр гүввәтләнмиш, ичтимаи ејибләри гырманчлајан сатира јени вә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чыхмыш, бүтүн Шәрг әдәбијјаты тарихиндә илк дәфә олараг мәһз Азәрбајчанда драм жанры мејдана кәләрәк М. Ф. Ахундовун мәшһур комедијаларынын тимсалында өзүнүн өлмәз нүмунәләрини вермишди.

«Азәрбајчан әдәбијаты»ндан анлашылдығына көрә, А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм»и вә «Китаби-Әскәријјә»си, М. Ф. Ахундовун «Тәмсилат»ы, «Әкинчи» гәзетинин комплекти, Сејид Әзим Ширванинин «Диван»ы, Закирин вә башга шаирләрин әсәрләриндән чохлу нүмунәләр бу тәдгигаты үзәриндә чалышаркән һәмишә Көчәрлинин әлинин алтында олмушдур. Тәдгигатчы XIX әср јазычы-

ларынын гоһумлары вә кичик мүасирләри илә јахындан әлагә сахламышдыр. О, М. Ф. Ахундовун оғлу Рәшид бәј Ахундовла јазышмыш, Закири шәхсән таныјан өз атасы Әһмәдаға Көчәрлидән шаир барәсиндә әтрафлы мә'лумат алмышдыр.

Исмајылбәј Гутгашынлынын «Азәрбајчан әдәбијјаты»-на салынмасынын сәбәби ајдындыр: јазычынын бизә мә'-лум олан јеканә әсәри — «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» 1835-чи илдә Варшавада франсыз дилиндә нәшр олунмуш вә Көчәрлинин вәфатындан хејли сонра тапылыб Азәрбај-чан дилинә тәрчүмә едилмишдир. Мәгаләләриндә һаггында бәһс етдији драматург Нәчәфбәј Вәзировдан исә, көрү-нүр, тәдгигатчы мүасири олан бир јазычы кими әсәринин III чилдиндә данышмағы мәгсәдәујғун һесаб етмишдир. Мирзә Шәфи Вазеһ барәсиндә әлаһиддә очерк јазмаса да, «Мирзә Фәтәли Ахундов» адлы очеркиндә әсәрләри бүтүн Авропада танынан бу көзәл шаирин әдәби ирсинин плаки-атор Фридрих Боденштедтин әлинә кечмәсиндән вәтәнпәр-вәр бир алим кими гејзләндијини билдирмишдир.

Көчәрли А. Бакыханов һаггында јаздығы очеркдә әди-бин мәшһур «Күлүстани-Ирәм» әсәринин сонунда вердији тәрчүмеји-һалдан истифадә етмиш, Гүдсинин лирик ше'р-ләриндән нүмунәләр дәрч едәрәк, онларын тәһлилини вер-мишдир.

А. Бакыхановун јарадычылығында лирик ше'рләрин, нәсиһәтамиз парчаларын вә елми әсәрләрин мүһүм јер тут-дуғуну көстәрән тәдгигатчы Гүдсинин Тәбриз сәфәриндән алдығы тәәссүрат һаггында јаздығы вә бу күн дә Азәрбај-чан сатирасынын гијмәтли нүмунәләриндән һесаб едилән «Тәбриз әһлинә хитаб» ше'рини дәрч едәрәк, ону «гы-лынчдан кәскинраг» бир әсәр адландырмышдыр. Көчәрли көстәрирди ки, тәгрибән 80 ил әввәл јазылмыш бу һәјати ше'р мүасир Тәбризин вәзијјәтинә нисбәтлә дә ејни гүв-вәтлә сәсләнир.

Бөјүк рус тәмсилчиси И. А. Крыловун «Ешшәк вә бүл-бүл» әсәринин А. Бакыханов тәрәфиндән Азәрбајчан ди-линә тәрчүмәсини — рус дилиндән ана дилимизә едилмиш бу илк поетик тәрчүмәни тәдгигатчы чох јүксәк гијмәтлән-дирмиш вә мүтәрчимин һәрфи тәрчүмәдән узаг олдуғуну көстәрәрәк јазмышды: «Гүдси тәмсили сөзбәсөз тәһтәл-ләфз тәрчүмә етмәјибдир, анчаг онун мә'насыны нәзмә чә-кибдир». Көчәрли бу шаиранә тәрчүмәни һәр бир гираәт китабынын зинәти адландырыб, һәмин китабларын мүәл-лифләрини ондан истифадә етмәјә чағырырды.

Көчәрлинин XIX әсрдә Азәрбајчанда сатирик поезија-нын јаранмасында вә инкишафында көркәмли хидмәтләри олмуш Гасымбәј Закир һаггында вердији мә'лумат тәдги-гат нөгтеји-нәзәриндән хүсусилә әһәмијјәтлидир. Бир гәдәр ирәлидә биз үмумијјәтлә «Азәрбајчан әдәбијјаты» мүәл-лифинин мүасир мәсәләләрә сәс вермәк мејлләрини вә бу-нунла әлагәдар олараг, онун Закир сатираларындакы мүасирлик дујғулары һаггында фикирләрини хатырлат-мышдыг. Көчәрли Закирин Азәрбајчан вә фарс дилләрин-дә јаздығы әсәрләрдә онун бәдии сөз демәк гүдрәтинин дә јүксәк шәкилдә өзүнү көстәрдијинә инанмыш, азәрбајчан-парлаг ча ше'рләри һаггында исә даһа јүксәк фикирдә олуб јаз-мышдыр: «Түрки (Азәрбајчан — **Б. Н.**) гәзәлләри вар ки, Фүзулинин гәзәлләринә бәрабәрдир. Мүхәммәс вә гафијә-ләри Вагифинкиндән әскик дејил».

Закир ирсиндә Көчәрлинин ән чох бәјәндији хүсусиј-јәтләрдән бири онларын дилинин садәлији, ајдынлығы, рәванлығы иди. Шаирин Тифлисә, досту М. Ф. Ахундова јазмыш олдуғу мәнзум мәктубда «әдәбијјатын илк үнсүрү» (Горки) сајылан дил, тәсвир вә ифадә васитәләринин хәл-гилији Көчәрлинин јүксәк гијмәтләндирдији бәдии кејфиј-јәтләр иди: «Бунда олан рәдиф вә гафијәләр елм зору вә савад күчү илә ичад олунмајыбдыр. Бунлар чамаатымызын ағзында мүдам ишләнән сөзләрдир... Һансы бир ше'рдә белә садә мисра вә гафијәләрә раст кәлмәк олар: «Бизим башымызда чатдады чанаг», «гојун отураг», «гурду бада-лаг», «һамыдан гывраг», «бир гарыш торпаг», «дајаг олан кәсә һагг өлар дајаг», «дејәк, данышаг»?..

Тәдгигатчы Закирин садә вә рәван дилдә јазылмыш мәнзум мәктубларыны онун ән јахшы әсәрләриндән һесаб едирди. Чүнки бу мәнзум мәктублар Көчәрлинин өзүнүн дедији кими, «мәишәтимизә мүнасибәтли» олуб, ше'рдә тәнгиди реализмин гијмәтли нүмунәләри иди. Тәдгигат-чынын рә'јинчә, бу мәнзум мәктубларда «дүрлү мәсәлләр, мәзәли вә ширин ел сөзләри, назик ишарәләр, зәриф кина-јәләр вардыр ки, аздан чох вә назикдән јоғун мә'налар анламаг кәрәкдир». Закир ше'ринин о заманкы ичтимаи ејибләрин ифшасына јөнәлдилмиш сатирик вүс'әтини Кө-чәрли һәлә 1903-чү илдә јүксәк гијмәтләндирмиш вә шаири вәтәндашлыг чәсарәти үчүн тәгдирләрә лајиг көрмүшдү. «Закир руһаниләрин гәрәзкарлығыны, икиүзлүлүјүнү вә авамлығыны, бәј силкинин зүлмкарлығыны вә кобудлуғу-ну әксәр һалларда оғрулара, гулдурлара һавадарлыг едән чиновникләрин пула һәрислијини вә рүшвәтхорлуғуну чәса-рәтлә, ачыгдан-ачыға ифша едирди. Закир адларыны «мә-

шади» вә һачы» гојуб халгы вичдансызчасына истисмар едән тачирләр силкинә гаршы да амансыздыр»*.

Диван хидмәтчиләри, jә'ни о заманкы һүгуг гајдаларынын горунмасына билаваситә мәс'улијјәт дашыјан вәзифәли шәхсләр һаггында Закирин ше'рләриндә ардычыл ифадә олунан ифшачы гәзәбә Көчәрли хүсуси диггәт вермиш вә өз тәһлилиндә өн плана чәкмишди, Закир сатирасынын вердији зәнкин материал әсасында Көчәрли өз охучусуна тә'кидлә тәлгин едирди ки, чар һакимләри, диванхана хидмәтчиләри үздә ганун кешикчиләри олсалар да һәгигәтдә чамаата зүлм едәнләрдир; онларын әсас пешәси әдаләтдән кәнар ишләр көрүб фитнә-фәсад төрәтмәкдир; бүтүн ишләри халгын малыны јејиб өзүнү авамлыгда сахламаға һәср олунуб; «гызыл-күмүш илә чибләрини долдурмасан ишин јеримәз».

Закир сатирасынын кениш диапазонуну, тәнгид објектләринин чох мүхтәлиф олдуғуну доғру мүшаһидә едән тәдгигатчы сонралар јухарыдакы мүлаһизәсини даһа да инкишаф етдирәрәк јазмышды: «Закир өз әсриндә шајандиггәт олмуш олан бир шеј гојмајыбдыр ки, она әл апармамыш олсун. Мәишәтин һәр бир синиф вә тәбәгатына этрафлы нәзәр јетириб, саирләрин көзләринә көрсәнмәјән шејләри көрүб тәфтиш вә тәнгид едибдир» («Азәрбајчан әдәбијјаты», I чилд, сәһ. 377).

Закирин поетик дилинин халг дили илә үзви әлагәсини шаирин мәзијјәти сајан Көчәрли онун өз әсәрләриндә истифадә етдији аталар сөзләринә хүсуси диггәтлә јанашмыш, онларын һәмин әсәрләри зәнкинләшдирдијини сөјләмишдир.

XIX әср әдәбијјаты мүтәхәссисләринин мүбаһисәләринә сәбәб олан Закирин тәвәллүд тарихи һаггында да дүрүст мә'лумат верән мәнбә Көчәрлинин әсәридир. Марагллыдыр ки, Нәвваб, Гајыбов, Мүчтәһидзадә, С. Мүмтаз, академик Ф. Гасымзадә шаирин тәвәллүд тарихини мүхтәлиф чүрә (1799, 1781, 1786, 1789, 1790) көстәрмишләр. Көчәрлинин «Гасым бәј тәвәллүд едибдир һичрәтин 1205-чи тарихиндә ки, тарихи мәсиһинин 1784-чү илинә бәрабәрдир» дејә вердији мә'луматдан сонра («Материаллар»ын илк чилдинин 1925-чи илдә чыхдығыны нәзәрдә тутмалы) да Закирин доғулдуғу ил һаггында тәдгигатчылар мүхтәлиф фикирләрдә олмушлар. Шаирин јарадычылығы һаггында хүсуси тәдгигат әсәри јазмыш филоложи

* Ф. Көчәрли. Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты (рус дилиндә), Тифлис, 1903, сәһ. 25.

елмләр доктору Камран Мәммәдов Гасымбәј Закирин өз әлилә јазылмыш әризәјә вә онун әсәрләринә әсасән бу нәтичәјә кәлмишдир ки, шаир доғрудан да Көчәрлинин көстәрдији кими, 1784-чү илдә анадан олмушдур*.

Закир һаггында олдуғу кими, XIX әсрин ән көркәмли Азәрбајчан шаирләриндән С. Ә. Ширвани һаггында да Көчәрли мәһәббәтлә, һәм дә әтрафлы бәһс етмишдир.

Тәдгигатчы С. Ә. Ширванини «чисмән өлүб фот олса да руһән вә мәнән һәлак олмајан» әдибләрдән һесаб едир, онун адыны М. Ф. Ахундовун ады илә јанашы чәкәрәк көстәрирди ки, бизим әдибләрин гәдир-гијмәти нә өз вахтларында, нә дә бизим дөврүмүздә билинмишдир. Кәләчәкдә гәфләт јухусундан ајылан милләтимизин зирәк вә гәдиршүнас балалары онларын унудулмуш әсәрләрини чап едиб јајмагла шөһрәтләрини учалдачаглар. Азәрбајчан халгынын хошбәхт кәләчәјинә вә Сејид Әзимләрин әбәди шөһрәт газаначағына бәсләдији дәрин инам һиссинин ифадәси олмаг е'тибарилә Көчәрли шаирин гәбир дашы үзәриндә һәкк олунмуш бу бејти хатырлатмышдыр:

Мөвти-чисмани илә санма мәним өлмәјими,
Сејјида, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним!

Тәдгигатчы шаирин тәрчүмеји-һалы, педагожи фәалијјәти, «Әкинчи» гәзети илә әлагәләри вә јарадычылығы һаггында о заман үчүн мүфәссәл мә'лумат вермишдир. Көчәрлинин јаздыгларындан мә'лум олур ки, С. Ә. Ширвани өз әсәрләриндән тәртиб етдији бир әлјазма китабыны Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәсинин инспектору Чернјајевскијә көндәрмиш, о да һәмин әсәрләрдән бә'зиләрини «Вәтән дили» китабында дәрч едиб, әлјазмасыны өз кечмиш тәләбәси вә јахын досту олан Ф. Көчәрлијә вермишдир. Алим һәмин китабда С. Ә. Ширванинин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләриндән, һабелә бә'зи дикәр Шәрг мәнбәләриндән етдији тәрчүмәләри, 51 нәсиһәти, бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик мәнзум һекајәләри вә ашиганә гәзәлләри олдуғуну көстәрирди.

Ф. Көчәрли дә дикәр реалист гәләм саһибләри кими әдәби просеси, бәдии ирсин ајры-ајры нүмунәләрини тәдгиг едәркән онларын заманын ирәли сүрдүјү вачиб идејабәдии вәзифәләрлә нечә сәсләшдијини, мүасирләрини чәһаләт јухусундан ајылтмаг ишинә нечә хидмәт етдијини, әс-

* К. Мәммәдов. «Гасымбәј Закир», Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, Бакы, 1957, сәһ. 8.

164—13

рин мүтәрәгги маарифчилик идејаларыны јајмаға көмәјини әсас шәрт кими алырды. О, С. Ә. Ширванинин бөјүклүјүнү бир шаир кими әтрафда баш верән һадисәләрә фәал мүнасибәтиндә көрүрдү. Фанатизми ҹамаат арасында јајан руһаниләрин чиркин ишләрини сатира һәдәфинә чевирдијинә, өз нәсиһәтләриндә кәнҹ нәслә һуманизм ашыладығына, сүнни-шиә тәәссүбкешлијинин әлејһинә чалышдығына көрә тәнгидчи ону тәгдир едирди.

С. Ә. Ширванинин елмә, маарифә, тәрәггијә, сағлам ағылын тәнтәнәсинә чағыран әсәрләрини Көчәрли хүсусилә бәјәнир, мәгаләләриндә олдуғу кими, «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нда да өз әсас мәгсәдләринин тәблиғи үчүн онлардан кен-бол фајдаланырды. О чох арзулајырды ки, мәсҹиддә моллалар динин шахәләри, сусуз јердә дәстәмаз алмағын јоллары вә с. кәрәксиз шејләр һаггында данышмагдан усаныб, бош, мәзмунсуз мисаллардан, сахта һәдисләрдән әл чәкиб С. Ә. Ширвани кими инсаф вә әдаләтдән, инсанлыгдан, елм вә маарифин ишығындан бәһс едәјдиләр. Бу мүнасибәтлә Көчәрли шаирин «Ҹә'фәр, еј гөнчеји-күлүстаным, еј мәним бүлбүли-хошәлһаным!» бејтилә башланан нәсиһәтиндән ашағыдакы парчаны нүмунә кәтирирди:

Демирәм мән кедән тәриг илә кет,
Әгли тут, ол көзәл рәфиг илә кет,
...Демирәм, рус ја мүсәлман ол,
Һәр нә олсан кет, әһли-үрфан ол.
Демирәм шејхи ол вә ја баби,
Һәр нә олсан, тәк олмаг гүллаби.
Истәр әҹлаф, истәр әшраф ол,
Һәр нә олсан ол, әһли-инсаф ол!

Руслa (христианла) мүсәлман арасында һеч бир фәрг көрмәјән, сүнни илә шиә арасында тәфавүт билмәјән, һәтта бабилији белә адамлара јасаг сајмајан, бүтүн бунларын һамысындан мәһз инсанлығы, елм-маариф мејлини үстүн е'лан едән бу мисраларын һәр бири онларын јазылдығы вахтда олдуғу кими, тәнгидчи-алим тәрәфиндән тәгдир едилдији заманда да Сејид Әзимә дә, Фиридун бәјә дә чох бөјүк тәһлүкә мәнбәји иди...

Мә'лум олдуғу кими, зәманәсинин бир чох дикәр поетик исте'дад саһибләри кими С. Ә. Ширвани дә ҹидди еһтијаҹ ичиндә јашамышдыр. Гаршылашдығы мадди чәтинликләр бә'зән ону дөвләт, сәрвәт саһибләринә ше'р јазыб көмәк истәмәјә вадар едирди. Көчәрли бунун сәбәбини шаирин мүһитинин нагислијиндә көрәрәк јазырды ки, һәгиги шаирин вә әдибин јахшы әсәр јазмагдан башга

мәшғулијјәти олмамалыдыр. Кәнар ишләрлә мәшғул олмаг шаирин, Фүзули демиш, «јохдан вар» етмәсинә, узун өмүрлү әсәрләр јаратмасына мане олур. Сәнәткарын ән бөјүк варидаты исә исте'дадыдыр ки, мәһз бу исте'даддан «зүһура кәлән ҹәваһирләрин һәр биринин әрбабы јанында гәдр-гијмәти зијадәдир». Көчәрли јенә дә бөјүк тәәссүф һиссилә көстәрир ки, нә Сејид Әзимин дөврүндә, нә дә онун өз әсәрини јаздығы заманда бөјүк исте'дад саһибләри өз әсл гијмәтини ала билмәмишдир.

Шаирин өмрүнүн ахырларынадәк ҹәһаләт вә авамлыг әлејһинә, елм вә маарифин тәрәггиси наминә апардығы мүбаризәдән бәһс едәркән Көчәрли дејирди: «Һаҹы Сејид Әзим... милләтин ҹәһаләт вә зәлаләтдә галмасына баис олан үләма вә фанатик руһани синфи илә һәмәвәгт ҹәнкдә олубдур». Тәдгигатчы һаглы олараг көстәрир ки, халгы көзү бағлы гојмаға ҹәһд едән бу гисми руһаниләрин «онларын пахырынын үстүнү ачан» Сејид Әзими көрмәјә көзләри јох иди.

Көчәрли С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә охуҹуну әлә алмаг, мараглы сүжет вә инандырыҹы һәјат лөвһәләри илә ону фикир вә хәјалыны мәшғул етмәк исте'дадыны конкрет олараг мүҹтәһидин тәһсилдән гајытмасына һәср едилмиш мәнзумә әсасында кениш тәгдир едир вә көстәрирди ки, бу әсәри Сејид Әзим чох бөјүк мәһарәт вә усталыгла јазыбдыр. «Һәр кәс ону мүталиә етсә елә билир ки, өзү мүҹтәһидин истигбалына чыхыб ҹәлал вә тәнтәнә илә ону шәһәрә варид едибдир».

Сејид Әзимин фанатизм әлејһинә јазылмыш бу ҹүр әсәрләрини Ф. Көчәрли «ҹијәри гәзәб атәши илә алышыб јанан» шаирин көнлүндән гопан аһлар һесаб едирди.

Көчәрли С. Ә. Ширванинин башга халглара еһтирам тәблиғ едән, рус дилини өјрәнмәјин зәрурәтиндән бәһс едән ше'рләрини дә јүксәк гијмәтләндирмиш вә өз әсәрләриндә онлара кениш јер вермишдир. Шаирин тәкрар-тәкрар бу мөвзуја гајытмасынын сәбәбини исә тәдгигатчы белә изаһ едирди: «Мәрһумун заманында фанатик руһаниләрин вә'зинин бәрәкәтиндән чохлары бу е'тигадда идиләр ки, рус дилини вә хариҹи лисанлары билмәк вә мәктәбләрдә тә'лим етмәк күнаһдыр», («Азәрбајҹан әдәбијјаты», икинҹи ҹилд, сәһ. 48).

Азәрбајҹан ушагларынын истәр мәктәб програмы дахилиндә, истәрсә дә мәктәбдән кәнар нә охумасы, һансы китаблардан әгли вә мә'нәви гида алмасы Ф. Көчәрлини һәмишә дүшүндүрән мәсәләләрдән бири олмушдур. Јахшы

мә'лумдур ки, тәнгидчи С. Ә. Ширванинин исте'дадыны дөнә-дөнә јүксәк гијмәтләндирмиш вә онун әсәрләринин халг арасында кениш јајылмасы үчүн имканлары дахилиндә олан бүтүн васаитләрдән истифадә етмишдир. Бунунла белә, С. Ә. Ширвани ирсини нәшрә һазырларкән јол верилән бә'зи гүсурлар да Көчәрлинин нәзәриндән гачмыр вә алим мәһз педагожи, тәрбијәви принсипләрдән чыхыш едәрәк шаирин бу бахымдан гүсурлу олан һәчвләринин интишарына мане олмаға чалышырды. Һәлә 1903-чү илдә әдәбијјатымызын тарихинә даир чап етдирдији илк китабчасында о, Сејид Әзимин бә'зи һәчвләринин јајылмасынын гаршысыны алмаға тәшәббүс көстәрмиш, шаирин китабларынын нәшрә һазырланмасыны (сечилмәсини, тәртибини, редактәсини) бу ишдә сәриштәси олан адамлара вермәји мәсләһәт көрмүшдү.

Көчәрли С. Ә. Ширванинин адыны онун бә'зи сәләфләринә вә бир чох мүасирләринә һәср етдији очеркләриндә дә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә хатырладыр. Ејни сөзү М. Ф. Ахундов, Г. Закир вә бә'зи дикәр әдәби сималар һаггында да демәк олар. Бу көркәмли сәнәткарларын мүхтәлиф мүнасибәтләрилә хатырладылмасы алимин әсәрини охујан һәр кәсдә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында там, јерли-јатаглы тәсәввүр јаратмаг нијјәтилә бағлы олмушдур. Нүмунә үчүн «Мирзә Меһди Начи» очеркинә нәзәр салаг.

Шаир һаггында елми биографик мә'лумат әлдә едә билмәјән Көчәрли шәхсән Кәнчә гәбиристанлығында ахтарыб тапдығы мәзарын баш дашына әсасән мүәјјән етмишди ки, Начи һичри тарихлә 1300-чү илдә, чәмадијүс-сани ајынын 20-дә вәфат етмишдир. Бунунла белә, Көчәрли лазым билмишди ки, онун билаваситә јарадычылыг әлагәләри сахладығы мүасирләринин адларыны чәксин:

«Мәрһум Мирзә Меһди гарабағлы Абдулла бәј Асинин, Шамахы шаири С. Ә. Ширванинин вә Газах шаирләри Мустафа аға Насирин, Искәндәр аға «Шаир» тәхәллүсүн мүасири олдуғундан онлар илә ирсал-мәрсулу вә ашиналығы вар имиш, Асинин Меһдигулу ханын гызы Хуршудбану һәзрәтләринә јаздығы һәчвә нәзм илә чаваб верәнләрин бири дә Начи олубдур...» Тәкчә кәтирдијимиз парчада дејил, бир сыра дикәр очеркләрдә дә Көчәрли јери кәлдикчә мүхтәлиф рекионлара мәхсус шаирләрин гаршылыглы әлагәләриндән сөһбәт ачыр, бунунла да ајры-ајры нүмајәндәләринин һарада јашајыб-јаратмагларындан асылы олмајараг, ваһид Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында там, бүтөв бир тәсәввүр јаратмаг мәгсәдини күдүр, зәнкин фактлары үмумиләшдирмәк әсасында буна мүвәффәг олурду.

Көчәрлинин әдәбијјат тарихинин бир хүсусијјәтинә дә диггәти чәлб етмәк истәрдик. Алим өз әсәринә тәкчә мәшһур вә көркәмли сәнәткарлары дејил, јарадычылығында мүәјјән бәдии кәсирләр көрдүјү бә'зи мүәллифләри дә дахил етмишди. Бунунла тәдгигатчынын һансы мәгсәд күддүјүнү ајдынлашдырмаг нијјәтилә һәмин шаирләрдән Мәшәди Һидајәт бәј Хаки, Исмајыл бәј Накам вә Хәстә Гәдир һаггында материаллара нәзәр салмаг мараглыдыр.

Хәстә Гәдирин јарадычылығы һаггында Ф. Көчәрлинин мүлаһизәси гәтидир. Шәки шәһәринин Чајгырағы мәһәлләсиндә јашамыш бу мүәллифин әсәрләринин бир гисми алимин әлинә дүшсә дә «әдәбијјатымыза лајиг көрмәдији үчүн» онларын һеч бирини әсәринә салмамышдыр. Хакинин әсәрләриндән тәк-түк нүмунәләр версә дә Көчәрли онларын да бәдии сәвијјәсиндән, хүсусән дилинин гурулуғундан, гафијәләринин сүн'илијиндән вә башгаларыны тәкрарындан наразы галдығыны билдирир: «Бүтүн нөвһәләрдә хош мәзмун вә мөвзун бир бејт тапылмаз ки, шаир кәламына бәнзәсин вә јаинки бәнзәри олса да, гејриләрдән көтүрүлмүш олмасын».

Исмајыл бәј Накам исә Көчәрлинин нәзәриндә ачыг вә рәван тәб'и олан бир шаирдир. Хүсусән Фүзулијә јаздығы бир нәзирәсиндә (куји-никар душ кедиб ејләдим бүка, куш ејләјиб фәғанымы ол түрки-дилрүба) о, јүксәк исте'дад, поетик мәһарәт нүмајиш етдирмишдир. Бунунла белә, бу јахшы шаирин дә бә'зи әсәрләриндә Көчәрли мүәјјән гүсурлар көрүрдү. Хүсусән Накамын «Галды» рәдифли гәзәлиндә бир сыра ифадәләрин ше'рә ағырлыг кәтирмәси, «мә'наји-кәламын вәзн вә гафијәјә гурбан верилмәси» Көчәрлинин објектив тәнгидинә һәдәф олмушду...

Беләликлә дә биз Көчәрлинин әсәринә дүшмүш үч мүәллифә мүнасибәтилә мүхтәсәр таныш олдуг. Онлардан биринчисинин һеч бир ше'ри «Азәрбајчан әдәбијјаты»на салынмамыш, икинчисинин әсәрләри салынмышса да ашағы сәвијјәдә олдуғу үчүн кәскин тәнгидә мә'руз галмыш, үчүнчү исте'дадлы сәнәткарын исә гијмәтли әсәрләри тәгдир олунмуш, лакин әсәрләриндә мүшаһидә олунан бә'зи гүсурлар гејд едилмишди.

Белә бир суал ортаја чыха биләр ки, хәстә Гәдирлә Мәшәди Һидајәт Хаки һаггында топладығы аз-чох мә'луматы Көчәрли «Азәрбајчан әдәбијјаты»на дахил етмәсә јахшы олмаздымы? Чаваб вермәк олар ки, јох, чүнки Кө-

чәрлинин мин бир әзабла топламаға мүвәффәг олдуғу материал бу вә ја дикәр шаирин һәјат вә јарадычылығыны там әһатә етмирди. Алим күман едирди ки, кәләчәкдә һәмин мүәллифин даһа уғурлу әсәрләри тәдгигатчыларын әлинә кечә биләр. Она көрә дә һәр һансы мүәллифин һәјаты вә әсәрләри барәдә билдијини, өјрәндијини, топладығыны (тәк-түк истиналары чыхмаг шәртилә) тәдгигатында тәсбит едирди ки, итиб-батмасын, кәләчәкдә һәмин мүәллифләр барәдә јараначаг даһа кениш, даһа објектив тәсәввүрү бу вә ја дикәр дәрәчәдә тамамламаг ишинә мүәјјән көмәк едә билсин.

* * *

Бөјүк драматург, алим вә ичтимаи хадим М. Ф. Ахундов Көчәрлинин фөвгәл'адә јүксәк гијмәтләндирдији, јарадычылығына вә хидмәтләринә дөнә-дөнә гајыдыб әсәрләрини, фикир вә арзуларыны еһтирасла тәблиғ етдији ән көркәмли Азәрбајчан әдибидир. О, Ахундов комедијаларынын мүхтәлиф шәһәрләрдә јерли һәвәскарлар тәрәфиндән тамашаја гојулмасыны һәмишә алгышламыш, өз севинч дујғуларыны мәтбуатда, јахуд ифачылара көндәрдији тәбрикнамәләрдә дөнә-дөнә изһар етмишди. Көчәрли Азәрбајчан комедијалары һаггында мәгаләсиндә онун јарадычылығыны бүтүн Азәрбајчан вә Шәрг драм јазылары үчүн өрнәк кими гијмәтләндирмиш, М. Ф. Ахундовун јүз иллик јубилеји мүнасибәтилә (1911) ахундовшүнаслығымызын тарихиндә илк дәфә ајрыча китаб јазыб чап етдирмиш вә нәһајәт, «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда онун јарадычылығына бөјүк бир очерк һәср етмишдир.

Тәгдирәлајиг чәһәт будур ки, Көчәрлинин М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләри мәгаләдән-мәгаләјә инкишаф едиб, дәгигләшир вә зәнкинләширди. Әкәр илк јазыларында драматургун әсәрләринин тамашаја гојулмасындан вәчдә кәлән Ф. Көчәрли һәләлик әдибин јарадычылығыны, онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини тәһлил етмәјә киришмирсә, бу мөвзуја даир сонракы чыхышларында пүхтә бир әдәбијјатшүнасын чидди тәдгигата, мараглы мүгајисәләрә вә елми мәнтигә әсасланан бир сыра мүлаһизәләри илә гаршылашырыг.

Көчәрлинин фикринчә, М. Ф. Ахундов өзүндән әввәлки Азәрбајчан әдәбијјатынын көзәл ән'әнәләрини дәриндән мәнимсәмиш, бунлары јени, даһа јүксәк бир инкишаф мәрһәләсинә галдырмыш, әдәбијјат хәзинәмизи өлмәз әсәрләрилә зәнкинләшдирмишдир. Ахундовун әдәбијјатымызын

тарихиндәки чох бөјүк хидмәтләрини Көчәрли билаваситә әдибин јарадычылыг рәшадәтиндә, халг һәјаты илә мөһкәм әлагәсиндә, мүасирләринин һәјатыны әкс етдирмәк бачарығында көрүрдү: «Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары гырхынчы вә әллинчи илләрдә Загафгазија мүсәлманларынын һәјатыны әкс етдирән рефлектор хидмәтини көрүр. Бөјүк исте'дад саһиби олмасы вә халгла јахшы танышлығы сајәсиндә Ахундов онун мәишәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини сон дәрәчә доғру вә мәһарәтлә тәсвир едирди»*. Көрүндүјү кими, тәдгигатчы Ахундов јарадычылығында хүсуси бир гүввәтлә өзүнү көстәрән реализмин ики башлыча әламәтини габарыг шәкилдә ифадә етмәк истәмишдир. Бу реализм бир тәрәфдән һәјата әсасланыр, өз гүввәсини, мајасыны, илһамыны ондан алыр, дикәр тәрәфдән исә халгла мөһкәм бағлыдыр, халгын арзу вә истәкләриндән доғур, она дәрин мәһәббәтлә долудур, башга сөзлә, хәлгидир. Елә буна көрәдир ки, Көчәрли Пәрзад, Бајрам, Танрыверди, Һачы Гара, Һејдәр бәј вә гејри бәдии сурәтләрин чох инчә вә дәгиг верилмиш сәчијјәләринә әсасланараг, М. Ф. Ахундову тәсвир етдији халгын һәјатынын маһир биличиси, надир психологу вә рәссамы адландырырды. О көстәрирди ки, М. Ф. Ахундовун јарадычылығында әдибин һәјат тәчрүбәси вә һәртәрәфли мә'луматла зәнкин олан исте'дады ашкара чыхыр; «онун һәр һансы комедијасыны охујаркән адама елә кәлир ки, бир заман јахындан таныдығын адамларын арасында олуб, онлардан лап бу јахынларда ајрылмысан»**. Көчәрли дүнја әдәбијјатынын классик хәсис образлары илә мүгајисә едилмәјә лајиг Һачы Гараны даһа јүксәк гијмәтләндирәрәк јазмышдыр: «Һачы Гара бир сајаг доғру вә дүз јазылыбдыр ки, бу мәрд-хәсисин әхлаг вә этвары... бир нөв тәһрир олунубдур ки, куја мәрһум Мирзә бүтүн өмрүнү мәзкур Һачы илә бир јердә кечирибдир вә онун үрәјиндә олан фикирләрини, һәр бир чүз'и һәрәкәт вә рәфтарыны, әдәб вә әхлагыны лазымынча өјрәнибдир».

Әсәрләрин тәһлилиндә анчаг бәдии хүсусијјәтләри вә шәкли чәһәтләри тәһлил етмәклә мәһдудлашмајыб идеја-мәзмун мәсәләләрини өн плана чәкмәкдә Көчәрлинин тутдуғу мөвге јухарыда сөјләдијимиз бу фикри бир даһа тәс-

* Ф. Көчәрли. «Татар комедијалары», «Новое обозрение» гәзети, 3 ијун 1895.

** Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 1438, сахлама ваһиди 751, «Ф. Көчәрлинин Азәрбајчан әдәбијјатына даир әсәринин әлјазмасы». сәһ. 16.

диг едир ки, тәдгигатчы XIX әсрин көркәмли рус тәнгидчиләринин, хүсусилә Белински вә Добролјубовун әсәрләринә бәләд олмуш вә онлардан өјрәнмишдир.

Көчәрли Азәрбајҹан әдәбијјатында бөјүк бир јенилик олан драматуркијаны чох чәтин жанр һесаб едир вә көстәрирди ки, «комедија јазмаг һәр бир әдибин иши дејил. Әдәбијјатын бу нөвүндә әсәрләр вүҹуда кәтирмәк үчүн елм вә саваддан башга тәҹрүбә, билик вә милләтин мәишәтинә әтрафлы бәләдијјат дәхи лазымдыр. Бунлардан әлавә фитри бир истеʼдад, јарадыҹы бир гүввә... «аллаһ веркиси» лазымдыр». («Азәрбајҹан әдәбијјаты», I ҹилд, сәһ. 435).

Көчәрлини бир тәдгигатчы кими М. Ф. Ахундова бағлајан да елә өлмәз әдибин мәһз бу көзәл јарадыҹылыг кејфијјәтләри иди. Тәсадүфи дејил ки, тәдгигатчы дәфәләрлә М. Ф. Ахундовун комедијаларыны «һәгигәти көстәрән бир ајна» адландырмышдыр. Бу тәʼрифи биртәрәфли баша дүшмәк доғру олмазды. Бунунла Көчәрли Ахундовун бу әсәрләриндә јарадыҹы сәнәткар тәхәјјүлүнүн бөјүк ролуну инкар етмирди. Әксинә, о, елә һәмин очеркиндә јазмышды ки, адыны драматург гојан һәр бир сәнәткар кәрәк «бир јандан көрүб ешитдијини көтүрүб јетирә билсин», дикәр тәрәфдән исә «өз фикир вә хәјалаты илә јохдан вар етсин».

Мирзә Фәтәли Ахундовун Һатәмхан ага, Һаҹы Гара, Молла Ибраһим Хәлил, Аға Кәрим мијанчы вә с. образларыны тәдгигатчы һәјатла ҹидди тәмас нәтиҹәсиндә, мәһз белә күчлү бир сәнәткар тәхәјјүлүнүн мејдана чыхардығы типләр кими гијмәтләндирирди. Јазычы тәхәјјүлүнүн әтәтипләр кими гијмәтләндирирди. Јазычы тәхәјјүлүнүн әтәчана кәтирдији типләрә, онларын хасијјәт вә давранышларына, әтрафдакы адамлара мүнасибәтләринә јахындан бәләд олдугча, охуҹу ихтијарсыз олараг өзүнү унудур, Көчәрлинин тәʼбиринҹә десәк, «әфрад-мәҹлис куја бир-бир көзүмүзүн өнүндән нөвбәнөв либасларда кәлиб кечирләр. Биз онларын һәрәкәт вә сүкунәтини неҹә вар, мүшаһидә едирик».

Ахундов сәнәткарлығынын мәзијјәтләриндән бири дә онун әсәрләринин сон дәрәҹә ҹанлы вә мүкәммәл дилиндә өзүнү көстәрир. Әдибин өз әсәрләриндәки типләрин һәр бирини онларын мәнсуб олдуглары тәбәгә вә зүмрәјә, образларын дахили аләминә, тәфәккүр тәрзинә вә психолокијасына ујғун бир шәкилдә данышдырмаг истеʼдадыны Көчәрли ән јүксәк јарадыҹылыг кејфијјәтләриндән һесаб едирди. «Әкинчидән тутмуш вәзирә вә падшаһа кими — һәр һансы синфин дилиндән сөз ачырса, елә бир сајаг сөјләјир ки, куја мүсәнниф һаман о синфин вә даирәнин

өзүндәдир вә јаинки онларын сөзләрини ешитдикҹә бирбир синәсинә јығыбдыр». Тәдгигатчы һаглы олараг хәлгиликлә бағладығы бу кејфијјәти парислиләрлә азәрбајҹанлыларын адәт вә әнʼәнәләри арасындакы зиддијјәтләри садәләвһҹәсинә өз гоһумуна баша салмаға чалышан Һатәмхан ағанын, көзәл Пәрзад илә икид Бајрамын севкиси гаршысында бир гара дивар кими уҹалыб мане олмаг истәјән, нәтиҹәдә исә хәҹил олан Танрывердинин, пулу дининдән, мәзһәбиндән үстүн тутан Һаҹы Гаранын вә бир сыра башга һәјати образларын М. Ф. Ахундов тәрәфиндән бөјүк бир һәссаслыгла фәрдиләшдирилмиш мүкалимәләриндә көрүрдү. «Алданмыш кәвакиб» повестиндә Шаһ Аббасын һүзурунда тәдбир көрмәкдән аҹиз олан вәзирләрин чыхышларыны исә Көчәрли типин өз дили илә онун өзүнү ифша етмәјин классик нүмунәси кими тәгдир едирди.

Мәʼлум олдуғу кими, Көчәрли М. Ф. Ахундов һаггында јазаркән бөјүк әдиб артыг чохдан вәфат етмишди. Лакин тәдгигатчы һаглы олараг бу әгидәдә иди ки, Ахундов јашајыр, халгына өз әсәрләри илә көмәк едир. Көчәрлидә Ахундовун өлмәзлијинә сарсылмаз инам һиссини гүввәтләндирән бөјүк әдибин әсәрләриндәки мүасир фикир вә дујғулар иди. М. Ф. Ахундовун комедијаларында тәнгид вә ифша олунан ҹәмијјәт јаралары илә өзүнүн јашамагда олдуғу ҹәмијјәтин јаралары арасында үмуми ҹәһәтләри мүәјјән етмәк, мараглы параллеләр апармаг, бөјүк сәнәткары јени заманда бу күнүн драматургу кими гијмәтләндирмәк Көчәрлинин тәгдирәлајиг јарадыҹылыг хүсусијјәтләриндән бири иди. Бу үсулдан тәдгигатчы јени заманда М. Ф. Ахундовун әсәрләрини кениш тәблиғ етмәк үчүн дә истифадә едирди. Көчәрли М. Ф. Ахундову бир дә она көрә гызғын тәблиғ едирди ки, әдибин өз комедијалары илә јарым әср әввәл ачдығы јајлым атәшинә тәдгигатчынын јашадығы ҹәмијјәт өзүнүн һәр ҹүр мөһнәт вә рәзаләтләри илә әсл һәдәф иди. О, М. Ф. Ахундов һаггында јаздығы очеркдә бу барәдә дејирди: «Ата-бабаларымызын батил әгидәләринә, кәсаләт вә бәталәтләринә варис олмушуг, бу ахыр вахтларда шәһәрләрдә аз-чох тәрәгги вә тәмәддүн әсәрләри көрүнүрсә дә әһли деһат ирәлики гәрар үзрә авамлыг һалында јашајырлар. Онларын имдадына јетән јохдур, амма онлары сојан, гарәт едән чохдур: бир тәрәфдән тамаһкар руһаниләр, бир јандан зүлмкар полисә мәʼмурлары вә үчүнҹү тәрәфдән јаланчы милләт достлары ки, ибарәт олсун јарымчыг елм кәсб едәнләримиздән вә гуру исм илә мәдәни олан нүҹабамыздан... һәр һалда мәрһум Мирзә Фәтәлинин комедијалары мәишәтимизин тәҹҹүблү

бир ајинәсидир ки, заһиримизи дә, батинимизи дә ејнилә көстәрир. Диггәтлә она бахсаг, өз сурәтимизи онда көрәрик вә бир-биримизи таныјарыг... Һәчәләт чәкиб јәгин едәрик ки, бу јарым әсрин мүддәтиндә чох да узаг кетмәмишик, ҹүз'и дәјишик вә тәфавүтүмүз олубса о да заһиридир... Одур ки, Ахундовун комедијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән дә ағлајыб көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма ағламаг көрүнмүр, онун ағыр дамчылары үрәјин үстүнә дүшүб ону јаралајыр, дә'лир» («Азәрбајҹан әдәбијјаты», I ҹилд, сәһ. 436). Бу тә'сирли сәтирләрин мүәллифинин дә Азәрбајҹан халгынын о заманкы гара күнләринә мәһз М. Ф. Ахундов кими гәләм алышыб јандығына биз дә үрәкдән инаныр вә онун бөјүк әдибин әсәрләрини өз дөврү илә нә үчүн бу гәдәр сә'ј илә бағламаға чалышдығынын сәбәбләрини баша дүшүрүк.

Көчәрли М. Ф. Ахундову зәһмәткеш, ағыллы Азәрбајҹан гадыныны илк дәфә сәһнәјә чыхаран новатор бир драматург кими севир, өзү дә гадын һаггында, онун һәјатдакы мөвгеји, әдәбијјатда ин'икасы, о заманкы уғурсуз талеји һаггында вахташыры јазырды. Һәлә 1909-ҹу илдә чап олунмуш бир мәгаләсиндә Көчәрли Некрасовун «Рус гадынлары» әсәриндән данышаркән бүтүн Русијада гадынын гул вәзијјәтиндә олдуғуну гејд едир вә көстәрирди ки, Шәргдә дә гадын «анадан кәниз доғулур, әринә кәнизлик едир, һәмишә она әр јох, саһибим дејир, ахырда тәрбијәсиз өвладына да ана јох, кәниз олур» («Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 29 ијул 1909-ҹу ил).

Һәмин мәгаләсиндә тәдгигатчынын халг әдәбијјатындан алдығы, һүгугсуз гадынларын дәрдләрини ифадә едән ашағыдакы бәнд гадыны инсан јеринә гојмајан истисмарчы ҹәмијјәт гурулушунун мәнфур гајда-ганунларына гаршы амансыз бир иттиһамнамә иди:

Гыз идим — султан идим,
Нишанландым, хан олдум.
Кәлин олдум — гул олдум,
Ајаглара чул олдум.

Гадын һүгугсузлуғу әлејһинә мүбаризәдә Көчәрлини руһландыран, ону фәал мүбаризәјә сөвг едән башлыча амилләрдән бири дә елә М. Ф. Ахундовун бу саһәдәки көркәмли фәалијјәти иди.

Халгын рифаһынын инкишафында, ләјагәтли кәләчәк нәслин јетишдирилмәсиндә гадынын мүгајисә едилмәјәҹәк дәрәҹәдә бөјүк ролуну көрән М. Ф. Ахундов онун ҹәмијјәтдәки вә аиләдәки үрәк парчалајан вәзијјәтинә ачыјыр, гадынлары зүлм вә мөһнәтдән гуртармаг, онларын көзүнү ачмаг, һечә ендирилмиш һүгугларыны бәрпа етмәк үчүн чалышырды. Көчәрли әдибин бу саһәдәки фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк көстәрирди ки, о, өзүнүн ағылда, тәдбирдә, сәдагәтдә бә'зи кишиләрдән чох-чох јүксәкдә дуран тәмиз мә'нәвијјатлы Сәкинә ханым («Мүрафиә вәкилләринин һекајәти»), Түкәзбан, Сона ханым («Һачы Гара), Нисә ханым («Вәзири-хани-Ләнкәран») кими һәјати образларыны тәкҹә бәдии әсәрин сәһифәләринә јахуд дејәк ки, театр сәһнәсинә чыхармамышды, һәјатын өзүндә даһа кениш фәалијјәт мејданына атылмалары үчүн хејир-дуа вермишди.

Көчәрли аиләнин бүтүн мөһнәтләрини чијниндә дашыјан баласынын сәадәти үчүн өзүнү ода-көзә вуран аналар, севмәдији адамла јашамаға мәҹбур олмуш бачылар һаггында Шәргдә јајылмыш бә'зи әсассыз вә чүрүк фикирләри, һәтта чох көркәмли шаирләрин әсәрләрини белә тәнгид етмәкдән чәкинмирди. О јазырды ки, «өз әсәрләриндә гадыны налајиг бир мәхлуг кими тәсвир едән бу шаирләр биздә белә бир рә'ј ојатмаға чалышырлар ки, куја һәр күн јер үзүндә баш верән бүтүн бәлаларын вә төкүлән ганларын јеганә сәбәби гадынлардыр»*.

Бәләләринә гаршы гадыны, онун лајиг олдуғу јүксәк нәҹиб инсани кејфијјәтләрлә тәсвир едән М. Ф. Ахундову Көчәрли нүмунә көстәрирди. Тәсадүфи дејил ки, драматургун әсәрләриндән чыхардығы ән мүһүм тәрбијәви нәтиҹәләрдән бирини Ф.Көчәрли белә ифадә етмишди: «Арвадларымыза тә'лим вә тәрбијә вериб онлар илә һүснмүамилә етсә идик, һүгуг вә ихтијарларыны мүраат едиб зүлм етмәсәјдик, бу вахта гәдәр авам һалында галмаздылар, чадуја вә питијә инанмаздылар, өвладларына көзәл тәрбијә верәр, әрләринә вә гардашларына чох ишләрдә көмәкчи олуб, мәишәтимизә рөвнәг вә зијнәт верәрдиләр, јахшы ишләрә бизи гејрәтләндириб фәна ишләрдән вә гәбиһ әмәлләрдән чәкиндирәрдиләр...»

Ф. Көчәрлинин белә бир мүшаһидәси хүсуси мараг доғурур ки, М. Ф. Ахундовун алты комедијасынын бешиндә («Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» истиснадыр) Азәрбајҹан гадынлары һәјати, колоритли бәдии сурәтләр әсасында тәмсил олунурлар. Һәм дә онларын һамысы гејрәт, намус, һүнәр саһибләридир. Онларын арасында бир нәфәр дә

* Ф. Көчәрли. Мүсәлманларда гадынын вә ушаг тәрбијәсинин вәзијјәти. «Новое обозрение» гәзети, 20 декабр 1895-ҹи ил.

тапылмаз ки, һәјасыз, бачарыгсыз, јассар олсун. Бу гадын-
ларын бир чохуну драматург онларын әрләриндән дә зирәк
вә бачарыглы тәсвир етмишдир... Бүтүнлүкдә Ахундов
драматуркијасындакы гадын сурәтләринин тәһлили әса-
сында алимин чыхардығы нәтичә дә чох мараглыдыр:
«Әлбәттә, бу гисм әгилә вә чәмилә аравадларын сәһнеји-
тамашаја кәтирилмәси сәбәбсиз дејил. Мирзә Фәтәли 60
сәнә бундан мүгәддәм өз мүасирләринә көстәрир ки, сизин
ичиниздә белә көзәл чанлар, белә намуслу вә гејрәтли ана-
бачыларыныз вардыр. Лакин сиз онлары инсан һесаб ет-
мәјиб һәр гәдәмдә һүгуг вә ихтијарларыны тапдалајырсы-
ныз; һагсыз инчидиб, хар-зәлил едирсиниз вә белә чаһи-
ланә һәрәкәтинизлә мәишәтинизи позғун едиб өзүнүзү вә
нәслинизи фәлакәтә салырсыныз...» («Азәрбајчан әдәбиј-
јаты», биринчи чилд, сәһ. 442). Бу нәтичә сон дәрәчә об-
јектив олуб мәһз елә драматургун өзү кими, алимин дә өз
мүасирләринин әхлагыны јахшылашдырмаг, аилә мүнаси-
бәтләрини сафлашдырмаг, халгын үмуми тәрәггисинә кө-
мәк идеалына хидмәт едирди.

Көчәрли М. Ф. Ахундову Азәрбајчан әдәбијјаты вә
халгы гаршысында әвәзсиз хидмәтләри олан көркәмли дра-
матург, Азәрбајчанда реализм әдәби мәктәбинин баниси
һесаб едир, мүасири олдуғу әдәби һадисәләрә гијмәт верә-
рәк онун әсәрләринә әсасланыр, тәнгиди мәгаләләриндә
Ахундовун комедијаларындан бир естетик ме'јар кими ис-
тифадә едир, әдибин Азәрбајчан јазычыларына тә'сирин-
дән һәмишә реал фактлар әсасында, һәм дә үрәк долусу
ифтихар һиссилә данышырды.

М. Ф. Ахундовун әдәби тә'сиринин ики чәһәтини Кө-
чәрли хүсуси гејд едирди. Бунлардан бири әдибин мүасир-
ләринә, дост вә танышларына тәһсили, көрүш даирәси, га-
бағчыл мејлләри илә шәхсән нүмунә көстәрмәк бачарығы-
дыр. Тәдгигатчы һәлә 1903-чү илдә јазырды ки, рус әдәбиј-
јатыны, хүсусилә онун көркәмли нүмајәндәләриндән олан
Пушкини, Гоголу, Грибоједову севә-севә охујан «Ахундов
Загафгазија мүсәлманлары арасында рус әдәбијјатынын ән
јахшы тәблиғатчысы иди. О, өз достлары олан Закири... вә
башга Азәрбајчан шаирләрини рус јазычыларынын әсәр-
ләри илә таныш етмиш вә бу јолла онларын мә'лумат даи-
рәсини кенишләндирмишди. Онун тә'сири сајәсиндә Закир,
бир гәдәр сонра исә Һачы Сејид Әзим јени истигамәтдә
чалышмышлар». Бу нөв тә'сир, шүбһәсиз, М. Ф. Ахундо-
вун сөһбәтләри, мәктублары, шәхси достлуг әлагәләри илә
бағлы иди. Бу чәһәтдән тәдгигатчы Ахундовла Закир
арасындакы мүнасибәтләр вә онларын мәктублашмасы үзә-

риндә даһа кениш дајаныр вә көстәрирди: «чох еһтимал
ки, Закирә дәхи... ачыг лисан илә ше'р јазмағы Мирзә
Фәтәли өјрәтмиш олсун».

Ахундов јарадычылығынын кениш мә'нада тә'сири исә
артыг әдибин вәфатындан сонра онун ән'әнәләринин јени
јазычылар нәсли тәрәфиндән давам етдирилмәси илә әла-
гәдар иди. М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбиндән олан драма-
тургларын әсас хүсусијјәтини Көчәрли мүасир мөвзуларда
јазмагда, һәјатдакы нөгсанлары чәсарәтлә тәнгид етмәкдә,
халгын көзүнү ачмаг үчүн үрәкдән чалышмагда көрүрдү.
Тәдгигатчы әдәби тә'сирдән данышаркән биринчи нөвбәдә
Ахундовун јазы манерасындан, сәнәткарлыг хүсусијјәтлә-
риндән, онун әсәрләриндәки күчлү реализмдән јарадычы-
лыг јолу илә өјрәнмәји нәзәрдә тутурду. Һәкчә заһири әла-
мәтләрлә (мәсәлән, сәрлөвһә, сүжет вә с.) Ахундова бән-
зәмәјә чалышанлары исә Көчәрли тәнгид едир, беләләрини
тәглидчиликдә иттиһам едирди. О, јахшы билирди ки, тәг-
лидчилик вә башгаларына нәзирә јазма јолу гәдим тарихи
вә күчлү ән'әнәләри олан зәнкин бир әдәбијјатын инкишаф
јолу үчүн һеч вахт сәчијјәви ола билмәз.

* * *

Өз очеркинин сонунда хүсуси шәртләр шәклиндә вер-
дији нәтичәләрдә вәтәндаш сәнәткар М. Ф. Ахундовун
јарадычылыг ирсинин халгын кәләчәк тәрәггисиндә ојна-
јачағы бөјүк ролу көстәрәркән Көчәрлинин өзүнүн дә фәал
вәтәндаш мөвгеји ашкара чыхмыш олур. Онун фикринчә,
әкәр һәмвәтәнләримиз бу бөјүк әдиб вә философун һәлә өз
сағлығындан башлајараг арзуларына әмәл етмәјә сә'ј көс-
тәрсәјдиләр:

Биринчи. Әрәб әлифбасыны дәјишдириб асанлашды-
рар, охумаг-јазмаг ишини гајдаја салар, тә'лим вә тәдрис-
дә бөјүк чәтинликләрлә гаршылашмаздылар. Халгын кә-
ләчәји олан көзәл балаларын өмрү мәктәбләр күнчүндә
долашыг јазылары охумагла чүрүмәзди. Бизим халгын да
арасындан јени, мәшһур алимләр, философлар, мүгтәдир
әдибләр, исте'дадлы шаирләр чыхарды, дилимиз вә јазы-
мыз гајдаја дүшүб рөвнәгләнәрди.

Икинчи. М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә көстәрилән
ејибләримизә диггәт вериб онларын арадан галдырылма-
сына вә ислаһына чалышсајдыг, һәмвәтәнләримиз арасын-
да өзүнү көстәрән авамлыгдан хилас олар, һәјатымызда
мүшаһидә едилән ағыла вә гануна зидд әмәлләр ичра олун-

164—14

мазды. Адамлар оғурлугдан, әјриликдән икраһ едәр, һалал кәсб далынча кедәр, һәбсханалар мүсәлманларла долмазды.

Үчүнчү. Гадынларымыза тә'лим-тәрбијә вериб зүлм етмәсәјдик, онлар да индијәдәк авам галмаз, чадуја, питијә инанмаз, өвладларына көзәл тәрбијә верәр, әрләринә, гардашларына чох ишләрдә көмәкчи олуб һәјатымызы зинәтләндирәрдиләр. Бизи јахшы ишләрә гејрәтләндириб пис әмәлләрдән чәкиндирәрдиләр, гәлбимиздә уча вәтәнпәрвәрлик һиссләри ојадыб бәсләрдиләр.

Дөрдүнчү. Мүсәлман өлкәләриндә, хүсусән Иран торпағында дөвләт ишләринә бахан вәзирләр, вәкилләр, сәлтәнәт адамлары «Алданмыш кәвакиб»дә көстәрилән гүсурлара диггәт јетириб мәмләкәтин рифаһы үчүн һиммәт сәрф етсәјдиләр, онларын өлкәләри әчнәби милләтләрин чајнағына кечмәзди... («Азәрбајҹан әдәбијјаты», биринчи чилд, сәһ. 453).

* * *

Көчәрлинин тәдгигатында верилмиш «Халхали» очерки дә «Нәбати», «Дилсуз», «Лә'ли», «Ә. Талыбов» кими, һәр шејдән әввәл онунла диггәти чәлб едир ки, Ҹәнуби Азәрбајҹандан пәрвәриш тапмыш сәнәткарлара һәср олунмуш мө'тәбәр мәнбәләрдир. Бу очеркләри охујанда бир даһа инанырсан ки, Көчәрли «Азәрбајҹани-әҹәм» адландырдығы Ҹәнуби Азәрбајҹанын дикәр шаир вә әдибләриндән дә бәһс етмәк нијјәтиндә олмуш, лакин тәәссүф ки, онларын ирсини, хүсусән ана дилиндә јазылмыш әсәрләрини әлә кечириб топлаја билмәмишди. Халхалинин «Сәләбијјә»си исә о заманын тез-тез чап олунан вә о тајлы китабфүрушларын Тифлисә, Бакыја, Кәнҹәјә кәтириб тиҹарәт етдикләри әсәрләрдән бири иди. М. Ф. Ахундовун мәшһур комедијалары вә «Алданмыш кәвакиб» повести Шимали Гафгазда јашајан тәбризли әдиб Әбдүррәһим Талыбовун «Китаби-Әһмәд» романы илә јанашы М. Халхалинин «Сәләбијјә» аллегорик поемасы, еләҹә дә мәснәви, гәзәл, гәсидә, гит'ә, рүбаи, мүхәммәс, мүсәддәс, гошма, кәрајлы, мәнзум мәктуб, тәмсил формаларында јазылмыш кәрајлы, мәнзум мәктуб, тәмсил формаларында јазылмыш јүзләрлә дикәр әсәр Көчәрлинин шәрһиндә ваһид Азәрбајҹан әдәбијјатынын XIX әсрдә чатдығы јени инкишаф мәрһәләсиндән, жанр әлванлығындан хәбәр верирди.

Ағамирзә Мәһәммәд Бағыр Халхали һаггында очеркдә гојдуғу тәләбләр тәкчә «Сәләбијјә» мүәллифинин дејил,

бүтүн дикәр мүәллифләрин дә јарадычылығына мүнасибәтдә Көчәрлинин әсасландығы ме'јары ајдын шәкилдә әкс етдирмәкдәдир:

«Һәгиги шаирин бир вәзифәси мә'наны јетирмәкдәдир. Чүнки һәр бир гиссәвү һекајәтин руһу онун ичиндә олан мә'на вә мәзмундур. Нә гәдәр ки, шаирин башында доған тәзә фикирләр ајдын, ачыг вә саламат олса, бир о гәдәр дә онлары бәјан етмәк асан олур. Чәтин анчаг фикрин башда доғуб пәрвәриш тапмағыдыр. Долашыг вә гарышыг фикирләрин зүһура кәлмәси дә долашыг олур вә бә'зи шаирин јазыларынын кәламы о гәдәр гарышыг вә булашыг олур ки, о гәдәр ағыр вә гәлиз ибарәләрлә маламал олур ки, елә өлчүсүз вә бичисиз јарашылмајан дона кејинилир ки, онлары охујанлар бир шеј фәһм едә билмир вә бу кәламы јазмагдан шаирин үмдә мәрамы нә олдуғуну анлајыб баша дүшмүрләр» («Азәрбајҹан әдәбијјаты», икинчи чилд, сәһ. 364).

Мә'на вә мәрамын мүвафиг «дона кејдирилмәсинә» ән јахшы нүмунәләрдән бирини Көчәрли Халхалинин «Сәләбијјә»синдә көрүрдү. О, бәдии әсәрин вердији конкрет имканлардан истифадә едәрәк өз охуҹусунун диггәтини о тајлығындан, бу тајлығындан асылы олмајараг, зәманәсинин фәрјад едән зиддијјәтләринә, иҹтимаи һәјатын ејбәҹәрликләринә ҹәлб едир, ону јүксәк гијмәтләндирдији бу ҹүр ше'р парчаларыны охумаға истигамәтләндирирди:

Бәли, һејрәтди бу чәрхин гәрары,
Билинмәз ишди чәрхин карү бары.
Бирисинә мүјәссәр назү не'мәт,
Бириси аҹ чәкәр јүз мин мәзәлләт.
Бириси чикријиб јағлы пуловдан.,
Бириси дојмајыбдыр нани-ҹовдан
Бирисинин јағар дөвләт башындан,
Бириси көрмәјиб бир пул јашындан.
Бириси башә гојмуш тачи-шаһи,
Бириси башачыг, јохдур күлаһи,
Бири нөвкәр, бириси хан олубдур,
Бири рә'јәт, бири султан олубдур.
Бири даим чалар ҹәнкү ҹәғанә,
Бириси неј кими кәлмиш фәғанә.
Биринин ағзы күлмәкдән јығышмаз,
Бириси дәрдү мөһнәтдән көз ачмаз.
Биринин мәзили гәсрүл-кирамә,
Бири һәсрәт галыб бир һисли-дамә.
Бири атлас туман кејмиш дамағлы,
Биринин без туманы вар јамаглы...
Бириси көк, дејәрсән пәрвәридир,
Бириси бир сүмүкдүр, бир дәридир...

14*

* * *

XIX әсрин ән көркәмли Азәрбајҹан шаир вә әдибләриндән А. Бакыхановун, Г. Закирин, М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Ширванинин тәрҹүмеји-һалларыны илк дәфә кениш ишыгландыран, онларын әсәрләринин бөјүк бир гисмини нүмунә олараг верән, һабелә бу әсәрләр һаггында мараглы мүлаһизәләр сөјләјән Көчәрли хүсусилә Ахундов вә Закир ирсинин ифшачы маһијјәтини, јумор вә сатирасынын әсл иҹтимаи көкләрини ачыб көстәрмәкдә чәтинлик чәкмишдир.

В. Г. Белинскинин вә дикәр рус ингилабчы-демократларынын әсәрләрини охудуғуна, онлардан тә'сирләндијинә бахмајараг, Ф. Көчәрли Ахундов вә Закир јарадыҹылығыны, үмумијјәтлә, о дөврүн әдәби просесини ингилабчы-демократлар кими гаврајыб шәрһ етмәји баҹармамышды. Һәлә биринҹи фәсилдә көстәрдијимиз кими, Көчәрли бә'зи әдәби вә иҹтимаи һадисәләрә дини-идеалист мөвгеләрдән јанашырды. Бу да билаваситә онун дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләрлә әлагәдар олуб, Көчәрлинин өз дөврүндәки бир гисм иҹтимаи, сијаси, әдәби һадисәләрә мүнасибәтиндәки мәһдудијјәти шәртләндирән, иҹтимаи һәјатын чох мүрәккәб вә зиддијјәтли мәсәләләриндән баш чыхармасына мане олан амилләрдән иди. Тәсадүфи дејил ки, өз һәјатыны әдәби ирси топламаг, бәдии әдәбијјаты кениш јајмаг, халгын көзүнү ачыб маарифләндирмәк, онун күзәраныны јахшылашдырмаг кими нәҹиб мәгсәдләрә һәср едән Көчәрли ејни заманда динин бир пара мәһдуд доғмаларындан јахаја сыны гуртара билмәмишди. «Азәрбајҹан әдәбијјаты»нда өзүнү көстәрән «ваһид ахын» мејлләринин мәнбәјини дә елә Көчәрлинин дүнјакөрүшүндәки һәмин зиддијјәтләрдә ахтармаг доғру оларды. Онун нәзәриндә Закир, Сејид Әзим, Нәбати, Вәфа, Начи, Бәзми ејни гијмәтә малик шаирләрдир. Һалбуки Закир вә Сејид Әзим өз сатиралары илә феодал-патриархал иҹтимаи гурулушун бәлалары әлејһинә мүбаризә апаран реалист шаирләр олдуғу һалда, Вәфа, Начи, Бәзми гәзәл тәглидчилијиндән ирәли кедә билмәјән шаирләрдир. (Ф. Гасымзадә. XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956, сәһ. 9).

Јухарыда гејд етдијимиз нөгсанларына вә бә'зи елми-методоложи гүсурларына бахмајараг, «Азәрбајҹан әдәбијјаты» Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә даир кениш вә әтрафлы мә'лумат верән зәнкин мәнбә кими ҹидди әһәмијјәтә маликдир. Көчәрлинин бу әсәри өзүндән сонра

кәлән бир сыра тәдгигатчылары әдәбијјатымызын тарихинә даир ахтарышлар апармаға руһландырмыш, онлары јени елми кәшфләрә сөвг етмишдир. Мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш шаирләримиз һаггында тәдгигатчынын сөјләдији бир сыра фикирләр исә бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

XII әсрдән тутмуш XIX әсрә гәдәр Азәрбајҹанын 800 иллик әдәбијјатыны топлајыб тәдгиг етмәк әсәрин мүәллифиндән бөјүк јарадыҹылыг ҹәсарәти истәјирди. Азәрбајҹанда елмләр академијасынын вә дикәр тәдгигат мүәссисәләринин олмадығы ингилабдан әввәлки ағыр бир заманда һөкумәт органларындан һеч бир көмәк көрмәјән, әксинә һәр аддымда фанатикләрин, авам вә ҹаһилләрин тә'гибинә мә'руз галан Көчәрли тәмәннасыз олараг бу ишә киришмиш вә бөјүк әзаб, әзијјәтләр, ҹидди мәһрумијјәтләр баһасына ону баша чатдырмышдыр. Бу јорулмаз алимин әдәбијјатымыз гаршысында көстәрдији бөјүк вә хејирхаһ хидмәти јалныз Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра лајигинҹә гијмәтләндирилмишдир.

* * *

Һөрмәтли охуҹу! Бу китабда јазыланлар көркәмли Азәрбајҹан әдәбијјатшүнасы вә тәнгидчиси, јорулмаз публисист вә мүтәрҹим, мәшһур халг мүәллими Ф. Көчәрлинин зәнкин вә мә'налы һәјат китабындан сәһифәләрдир.

Ф. Көчәрли өз дөврүнүн дикәр иҹтимаи хадимләри Н. Нәриманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ү. Һаҹыбәјов кими чохҹәһәтли фәалијјәт көстәрмиш, халгынын тәрәггиси, хошбәхт кәләҹәји, дикәр халгларла сүлһ вә гардашлыг шәраитиндә инкишафы наминә тәмәннасыз хидмәтләр көстәрмишдир. Мүталиәсини јениҹә гуртардығыныз китаб Ф. Көчәрлинин һәјаты, мүһити, фәалијјәти, тә'сир даирәси вә с. һаггында сон сөз дејил. Заман кечдикҹә Көчәрлинин ирсинә елми-иҹтимаи мараг даһа да артаҹаг вә әдәбијјатшүнас, тәнгидчи кадрларымызын јени нәсилләринин нүмајәндәси олан исте'дадлы кәнҹләр бу хәзинәјә дөнә-дөнә гајыдараг тәдгиг вә тәһлил едәҹәкләр.

Ф. Көчәрлинин әсәрләринин ишыг үзү көрдүјү илләрдән бу күнә гәдәр олдуғу кими, бундан сонра да һәмишә Азәрбајҹан әдәбијјаты вә иҹтимаи фикир тарихи илә мәшғул оланлар бу алимин вә тәнгидчинин китаб вә мәгаләләрини өјрәнмәдән ҹидди тәдгигата әл апармаға өзләрини мә'нән һаглы билмәјәҹәкләр.

Ф. Көчәрлинин әдәбијјатшүнаслыг елмимизин илк вә ән санбаллы абидәси олан «Азәрбајҹан әдәбијјаты» әсәринин вә бир сыра дикәр китаб вә мәгаләләринин мүәллифинин өзүнә мәхсус әлјазмалары (автографлары), көркәмли мүасирләриндән С. М. Гәнизадә, Һ. Зәрдаби, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, А. Шаиг вә башгаларына јаздығы вә онлардан алдығы јүзләрлә мәктуб, үмумән Ф. Көчәрлинин архиви, Азәрбајҹан, рус, ермәни, күрчү дилләриндә о заманкы дөври мәтбуатда сәпәләнмиш вә һәлә бизә мә'лум олмајан мәгалә вә ресензијалары тапылыб өјрәнилдикҹә XX әсрин бу надир әдәби симасы һаггында јенә дә јазмаг зәрурәти мејдана чыхаҹаг, беләликлә дә онун өмүр јолунун јени сәһифәләри ашкар едиләҹәкдир. Јалныз о заман демәк олаҹагдыр ки, Ф. Көчәрлинин мә'налы өмрүнүн китабы артыг һазырдыр.

ИСТИФАДӘ ОЛУНАН ӘДӘБИЈЈАТЫН МҮХТӘСӘР СИЈАҺЫСЫ

I

Маркс К. Енкелс Ф. Сечилмиш әсәрләри (ики ҹилддә), Бакы, 1953.

Маркс К. Енкелс Ф. Инҹәсәнәт һаггында, I—II ҹилдләр, Москва, 1958.

Ленин В. И. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр, Бакы, 1952.

Ленин В. И. Инҹәсәнәт һаггында, Москва, 1957.

Андропов Ј. В. Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, Бакы, Азәрнәшр, 1983.

ҮИК(б)П МК-нын әдәбијјат вә инҹәсәнәт һаггында гәрарлары, Бакы, 1950.

Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары. Бакы, Азәрнәшр, 1981.

Сов.ИКП МК-нын «Әдә'би-бәдии тәнгид һаггында» гәрары. 1972.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи. Бакы, 1980.

II

Ф. Көчәрлинин әсәрләри

(Азәрбајҹан дилиндә)

Көчәрли Ф. Азәрбајҹан әдәбијјаты, Биринҹи ҹилд, Бакы, 1978.

Көчәрли Ф. Азәрбајҹан әдәбијјаты, Икинҹи ҹилд, Бакы, 1981.

Көчәрли Ф. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары, I ҹилд, I һиссә, Бакы, 1925.

Көчәрли Ф. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары, I ҹилд, II һиссә, Бакы, 1925.

Көчәрли Ф. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары, II ҹилд, I һиссә, Бакы, 1926.

Көчәрли Ф. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары, II ҹилд, II һиссә, Бакы, 1926.

Көчәрли Ф. Аманларын тә'лим вә тәрбијәси, «Јени игбал» гәзети, 21 декабр, 1915.

Көчәрли Ф. Ана дили, «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22—23, 1913.

Көчәрли Ф. Балалара һәдијјә, Бакы, 1912.

Көчәрли Ф. Бәрадәрим Ҹәлилдән чап олунмағыны илтимас едирәм (Ә. Сабир һаггында), «Молла Нәсрәддин» журналы, № 19, 1911.

Көчәрли Ф. Бизим вә хариҹиләрин интилигент фиргәси, «Тәрәгги» гәзети, 5 октјабр, 1909.

Көчәрли Ф. Бир дарүлмүәллиминин кифајәтдирми? «Иршад» гәзети, № 203, 1906.

Көчәрли Ф. Вагиф вә Видадинин достлуғу, «Дәбистан» журналы, № 1, 1907.

Көчәрли Ф. Гаранлыгда галанларымыз, «Иршад» гәзети, 2 март, 1906.

Көчәрли Ф. Гогол «Тәрәгги» гәзети, 17—18 март, 1909.

Көчәрли Ф. Ел үчүн ағлајан көзсүз галар, «Иршад» гәзети, 10 апрел, 1906.

Көчәрли Ф. Әдәбијјатымыза даир, «Рәһбәр» журналы, № 2, 1906.

Көчәрли Ф. Әдәбијјатымыза даир мәктуб, «Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр, 1904.

Көчәрли Ф. Әдәбијјатымыза даир, «Сәда» гәзети, 26 нојабр, 3 декабр, 1909.

Көчәрли Ф. Әҹәлсиз өләнләримиз, «Иршад» гәзети, 9 мај, 1906.

Көчәрли Ф. Загафгазија семинаријасы, «Тәрәгги» гәзети,» 14 апрел, 1909.

Көчәрли Ф. Идарәјә мәктуб, «Дә'вәт-Гоч» гәзети, 17 ијул, 1906.

Көчәрли Ф. Јаланчы достлуг, «Јени иршад» гәзети, 5, 11 октјабр, 1911.

Көчәрли Ф. Јарымчыгларымыз, «Иршад» гәзети, 8 март, 1906.

Көчәрли Ф. Көчәриләрин өвза вә әһвалы, «Тәрәгги» гәзети, 1, 14 сентјабр, 1909.

Көчәрли Ф. Күрчү шаири Акаки Серетелинин јубилејинә даир, «Тәрәгги» гәзети, 8, 12 декабр, 1908.

Көчәрли Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 17 нојабр, 1908.

Көчәрли Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 23 нојабр, 1908.

Көчәрли Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 1 декабр 1908.

Көчәрли Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 27 јанвар, 1909.

Көчәрли Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 19 феврал, 1909.

Көчәрли Ф. Мәишәтимизә даир, «Јени игбал» гәзети, 28 декабр, 1915.

Көчәрли Ф. Мүәллимләр иҹтимаи, «Шәрги-Рус» гәзети, 29 ијун, 1903.

Көчәрли Ф. Мүәллимләримиз вә онларын һалы, «Тәрәгги» гәзети, 5 феврал, 1909.

Көчәрли Ф. Мүһарибә вә сүлһ, «Һәјат» гәзети, 18 октјабр, 1905.

Көчәрли Ф. Мүсәлман мүәллимләринин һүммәти, «Шәрги-Рус» гәзети, 3 август 1903.

Көчәрли Ф. М. Ф. Ахундов һәзрәтләринин анадан олмасынын 100 ил мүрур етмәси мүнасибәтилә рисалеји-јадикаранәдир. Тифлис, 1911.

Көчәрли Ф. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963.

Көчәрли Ф. С. Ә. Нәбати, «Рәһбәр» журналы, № 1, 1906.

Көчәрли Ф. Султан Мәҹид Гәнизадә, «Мәктәб» журналы, № 21, 1912.

Көчәрли Ф. Тајбујнуз өкүз, «Иршад» гәзети, 11 март, 1906.

Көчәрли Ф. Тәзә китаб, «Шәрги-Рус» гәзети, 20 ијул, 1904.

Көчәрли Ф. Һөрмәтли «Шәрги-Рус» рузнамәсинә бир нечә сөзләр, «Шәрги-Рус» гәзети, 9—11 мај, 1903.

Көчәрли Ф. Үч күнлүк сәфәр, «Шәрги-Рус» гәзети, 20 нојабр, 1904.

Көчәрли Ф. Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз, «Тәрәгги» гәзети, 26 апрел, 29 ијул, 4 август, 1909.

Көчәрли Ф. Һәјата дә'вәт, «Һагг јолу» журналы, № 1, 1911.

Көчәрли Ф. Ҹаваб. «Шәрги-Рус» гәзети, 25 мај, 1903.

Көчәрли Ф. Ҹаван мүәллимләр, «Шәрги-рус» гәзети 11 ијун, 1904.

Көчәрли Ф. Шуша фаҹиәсинә даир, «Иршад» гәзети, 30 ијул, 1906.

Көчәрли Ф. Чехов, Шәрги-Рус» гәзети, 16 ијул, 1904.

(Рус дилиндә)

Кочарлинский Ф. Арабская азбука и ее недостатки, газета «Кавказ», 1, 10 сентября, 8 октября 1982 г.

Кочарлинский Ф. А. О. Черняевский, газета «Каспий», 7 декабря 1914 г.

Кочарлинский Ф. А. П. Дурдыев, газета «Тифлисский листок», 29 мая 1902 г.

Кочарлинский Ф. Из жизни мусульманского поэта Вагиф, газета «Каспий», 6 декабря 1903 г.

Кочарлинский Ф. Из жизни и прессы мусульман, газета «Каспий, 30 апреля 1915 г.

Кочарлинский Ф. К вопросу о затворничестве мусульманок, газета «Закавказское обозрение», 13 октября 1910 г.

Кочарлинский Ф. К вопросу о просвещении татар, газета «Каспий», 4 января 1906 г.

Кочарлинский Ф. Краткий обзор татарской периодической печати, газета Закавказье», 21 декабря 1906 г.

Кочарлинский Ф. Письмо из Елизаветпольской губернии, газета «Знание», 4 ноября 1906 г.

Кочарлинский Ф. К событиям в Персии, газета «Знание», 2 октября 1906 г.

Кочарлинский Ф. К событиям в Шуше, газета «Отголоски», 26 июля 1906 г.

Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар, сборник «Кавказский вестник», Литературный отдел, № 5, 1903 г.

Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар, Тифлис, 1903 г.

Кочарлинский Ф. Л. Н. Толстой и мусульманский восток, газета «Закавказское обозрение», 14 ноябаря 1910 г.

Кочарлинский Ф. «Молла Насреддин», газета «Тифлисский листок», 13 июля 1906 г.

Кочарлинский Ф. Мусульманка в настоящем, газета «Закавказское обозрение», 24 ноября 1910 г.

Кочарлинский Ф. Мусульманский поэт Видади, газета «Закавказье», 31 января 1907 г.

Кочарлинский Ф. Незванные гости, газета «Новое обозрение», 27 июля 1895 г.

Кочарлинский Ф. О состоянии воспитания детей у мусульман, газета «Новое обозрение», 20 декабря 1895 г.

Кочарлинский Ф. О фонетической восточной азбуке М. С. Шахтахтинского, газета «Тифлисский листок», 14 мая 1902 г.

Кочарлинский Ф. Об учебнике «Ватан дили», газета «Закавказье», 2 апреля 1910 г.

Кочарлинский Ф. Обращение к г. г. учителям народных училищ Ереванской губернии, газета «Каспий», 5 ноября 1905 г.

Кочарлинский Ф. Памяти А. О. Черняевского, газета «Новое обозрение», 14 декабря 1895 г.

Кочарлинский Ф. Памяти Г. Сундукяна, газета «Тифлисский листок», 29 марта 1912 г.

Кочарлинский Ф. Памяти Мирзы Абдуллы Мамед-заде и Рагимбека Гаибова, газета «Каспий», 6 июня 1912 г.

Кочарлинский Ф. Памяти учителя и друга А. Ломаури, газета «Каспий», 22 апреля 1915 г.

Кочарлинский Ф. По поводу закрытия «Геят», газета «Знание», 10 сентября 1906 г.

Кочарлинский Ф. Пробуждение Персии, газета «Отголоски», 4 августа 1906 г.

Кочарлинский Ф. Татарский астроном Улугбек, газета «Закавказское обозрение», 26 ноября 1910 г.

Кочарлинский Ф. Уста Зейнал, газета «Знание», 23 ноября 1906 г.

Кочарлинский Ф. Татарские комедии, газета «Новое обозрение», 3, 7, 16 июля 1895 г.

III

Истифадә едилмиш дикәр әсәрләр
(Азәрбајҹан дилиндә)

Абдуллајев А. Азәрбајҹан дилинин тәдриси тарихинә даир, Бакы, 1958.

Азәр Л. Атәшкәдә, Бомбеј, 1277 (1860).

Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуә, Һүсејн Әфәнди Гајыбов тәрәфиндән тәртиб едилмиш мүнтәхәбат, 4 ҹилддә, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, инвентар нөмрә М-131/3043, М-132/3044, М-133/3045, М-134/3046.

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, I—II ҹилдләр, Бакы, 1960.

Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын тарихи, I һиссә, Бакы, 1958.

Араслы Һ. XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956.
Араслы Һ. Фүзули ирсинин өјрәнилмәси тарихиндән, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, I март 1958.
Ахундов М. Ф. Әсәрләри, I—II ҹилдләр, Бакы, 1949—1951.
Ахундов М. Ф. Әсәрләри, II ҹилд, Бакы, 1938.
Бајрамов Фәрман. Ф. Көчәрлинин библиографик фәалијјәти. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 14 октјабр 1967-ҹи ил.
Бакыханов А. Күлүстани-Ирәм, Бакы, 1951.
Бакы мүсәлман нәшр-маариф ҹәмијјәтинин 1907—1911-ҹи илләрә мәхсус дәхл-хәрҹинин һесабнамәси, Бакы, 1912.
Белински В. Г. Сечилмиш мәгаләләр, Бакы, 1948.
Белински В. Г. Александр Пушкинин әсәрләри, Бакы, 1948.
Белински В. Г. Рус әдәбијјаты классикләри һаггында, Бакы, 1954.
Бәкташи И.
Вагиф М. П. Әсәрләри, Бакы, 1957.
Видади М. В. Әсәрләри, Бакы, 1957.
Вәзиров Н. Әсәрләри, I—III ҹилдләр, Бакы, 1953—1954.
Гасымзадә Ф. XIX әсрдә Азәрбајҹан әдәбијјатында реалист демократик ҹәрәјанын инкишафы, филолоҝи елмләр доктору алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.
Гасымзадә Ф. XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956.
Гасымов М. Фиридунбәј Көчәрли Гогол һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 4 апрел, 1959.
Гафгазда вә Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмүә, нашири Адолф Берже, Лејпсиг, 1867.
Гәнбәр гызы Ругијјә. Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәринин јазылмасы вә нәшри тарихиндән. Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри» («Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт» серијасы), № 4, 1976.
Гәнизадә С. М. Аллаһ хофу, Бакы, 1951.
Гулијев М. М. Ф. Ахундовун јарадыҹылыгы, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, № 3, 1928.
Гурбанов Ш. Пушкин вә Азәрбајҹан поезијасы, Бакы, 1956.
Гөвси Тәбризи. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1958.
Дадашзадә М. А. Әдәбијјат тарихимиз «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нә (Бакы), 1960 мүгәддимә.

Дәмирчизадә Ә. Әдәбијјат тарихи. «Әдәбијјат гәзети» 18 мај, 1944.
Добролјубов Н. А. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1952.
Әлгәдари М. Китаби-асари-Дағыстан, Бакы, 1902.
Әфәндијев Р. Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты, «Шәрги-Рус» гәзети, 29 декабр, 1903.
Әфәндијев Паша. Ф. Көчәрли халг әдәбијјаты һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 ијун 1973-ҹү ил.
Әһмәдов Ҹамал. Ф. Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты» китабы һаггында. «Азәрбајҹан мүәллими», 30 март 1979-ҹу ил.
Закир Г. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1957.
Ибраһимов М. Бөјүк демократ, Бакы, 1957.
Ибраһимов М. Гардашлыг дијары, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 25 октјабр, 1958.
Казымоглу (Сејид Һүсејн). Балалара һәдијјә, Ф. Көчәрлинин ејни адлы китабы һаггында ресензија, «Игбал» гәзети, 23 мај, 1913.
Лермонтов М. «Үч хурма» вә Колтсов А. «А киши нијә јатыбсан?», тәрҹүмә едәни Ф. Көчәрли, Шуша, 1895.
Мир Ҹәлал, Ф. Һүсејнов. XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты. Бакы, 1982.
Мирәһмәдов Ә. Азәрбајҹан әдәбијјатына даир тәдгигләр. Бакы, 1983.
Мирәһмәдов Ә. Азәрбајҹан Молла Нәсрәддини. Бакы, 1981.
Мирәһмәдов Ә. Ә. Сабир. Бакы, 1958.
Мирзә Ҹамал. Гарабағ тарихи, Бакы, 1959.
Мәммәдгулузадә Ҹ. Сечилмиш әсәрләри, I—II ҹилдләр, 1951—1954.
Мәммәдгулузадә Ҹ. Гогол. «Молла Нәсрәддин» журналы, № 15, 1909.
Мәммәдов В. Нәриман Нәриманов, Бакы, 1957.
Мәммәдов К. Гасымбәј Закир, Бакы, 1957.
Мәһсәти Ҝәнҹәви. Рубаиләр, Бакы, 1957.
Мәҹмуәји-Вагиф вә мүасирини-дикәр, топлајаны Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабаги, Тејмурханшура, 1856.
Мүәллимләр иҹтимаи (хәбәр), «Фүјузат» журналы, № 27, 1907.
Нәвваб М. Тәзкирeји-Нәвваб, Бакы, 1913.
Нәриманов Н. Әсәрләри, Бакы, 1956.

Нәриманов Н. Һифз-сәһһәт, «Јени игбал» гәзети, 11 јанвар, 1916.

Нәриманов Н. Гори семинаријасы нәрәдә олмалы? «Һәјат» гәзети, № 131, 1906.

Новрузов Ш. Бир имзанын тарихи, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 15 август 1964-чү ил.

Низами. «Лејли вә Мәчнун», Бакы, 1959.

Пашајев М. Ч. Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), филолоҝи елмләр доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.

Пушкин А. С. Торчу вә балыг, тәрчүмә едәни Ф. Көчәрли, Ирәван, 1892.

Сабир Ә. Һопһопнамә, Бакы, 1912.

Сабир Ә. Һопһопнамә, Бакы, 1954.

Садыгзадә Ф. Хәтиб Тәбризи. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 12 декабр, 1959.

«Сајачы сөзләри» вә «Валеһин нәғмәси», русчаја тәрчүмәләри илә бирликдә, топлајаны Ф. Көчәрли, «СМОМПК», 41-чи бурахылыш, Тифлис, 1910.

Сәбри Ә. Солғун чичәк, Бакы, 1913.

Сәһһәт А. Сыныг саз, Бакы, 1912.

Сәһһәт А. Бәрадәрим Фиридунбәј Көчәрли чәнабларына, «Игбал» гәзети, 13 март, 1914.

Сеједов Ә. Азәрбајчан мүәллимләринин һазырланмасында Загафгазија (Гори) семинаријасынын ролу. Бакы, 1960.

Сеједов Ә. Ч. Мәммәдгулузадәнин педагожи көрүшләри. «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 10, 1958.

Султанлы Ә. Азәрбајчан драматурҝијасынын инкишафы тарихи, филолоҝи елмләр доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.

Талыбзадә К. Ф. Көчәрли бөјүк әдиб һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 8 март, 1958.

Талыбзадә К. Ф. Көчәрлинин педагожи фәалијјәтинә даир јени сәнәдләр, «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 30 март, 1958.

Талыбзадә К. Ф. Көчәрлинин А. Шаигә мәктублары. «Азәрбајчан» журналы, № 6, 1976.

Талыбзадә К. Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри. «Азәрбајчан» журналы, № 6, 1959.

Талыбзадә К. XX әср Азәрбајчан тәнгиди. Бакы, 1966.

«Тә'лиматы-Сократ», тәрчүмә едәни Ф. Көчәрли, Бағчасарај, 1891.

Ушински К. Д. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1953.

Фүзули. Азәрбајчан дилиндә диван, Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958.

Фүзули. «Лејли вә Мәчнун», Әсәрләри, II чилд, Бакы. 1958.

Һачыјев Ч. Х. Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында милли азадлыг идејалары, филолоҝи елмләр доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.

Һүсејнзадә М. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары», Ф. Көчәрлинин ејни адлы әсәри һаггында ресензија, «Јени мәктәб», № 6, 1926.

Һәсәнов О. Ф. Көчәрли күрчү әдәбијјаты һаггында, «Коммунист» гәзети, 24 феврал, 1946.

Һәсәнова Р. XIX әсрдә Русија вә Азәрбајчан әдәби әлагәләри тарихиндән; филолоҝи елмләр намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.

Чәмәнзәминли Ј. Једди һекајә, Бакы, 1912.

Чернјајевски А. Вәтән дили. Тифлис, 1983.

Чехов А. П. Ат фамилијасы, тәрчүмә едәни Ф. Көчәрли, «Шәрги-Рус» гәзети, 16—17 ијун, 1904.

Чаббарлы Ч. Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында, Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1950.

Чәфәров М. Ч. М. Ф. Ахундовун әдәби-тәнгиди көрүшләри, Бакы, 1953.

Шәриф Әзиз. Халг мүәллими, «Азәрбајчан» журналы, № 2, 1955.

Шәриф Әзиз. Ф. Көчәрли вә онун архиви. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 3 ијун 1972-чи ил.

Ширвани С. Ә. Тәзкирә, Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—5, Г-3 (29).

Шүкүров Садыг. Көчәрлинин семинарија илләри. «Бакы», 12 феврал 1966-чы ил.

Рус дилиндә

Агаев Х. Узеир Гаджибеков, Баку, 1955.

Азимова С. Педагогическая деятельность и педагогические взгляды Ф. Кочарлинского. Автореферат канд. диссертации. Баку, 1977 г.

Алиева Д. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. Баку, 1958.

Ахундов М. Ф. Обманутые звезды, перевод Ф. Кочарлинского, «Кавказский вестник», № 5, 1901 г.

Бертельс Е. Низами, Москва, 1956 г.

Благов Д. История русской литературы, XVIII век, Москва, 1951 г.

Джеваншир А. О политическом существовании Карабахского ханства с 1747 по 1805 г. Тифлис, 1884 г.

Кулиев М. Октябрь и тюркская литература, Баку, 1930 г.

Крымский А. Низами и его изучение, сборник «Низами Гянджеви», Баку, 1947 г.

Курбанов Ш. А. С. Пушкин и Азербайджан, Баку, 1959 г.

Лермонтов М. Три пальмы, полное собрание сочинений, т. I, Москва, 1953.

Лукин Я. А. С. Макаренко, Москва, 1954 г.

«Отчет попечителя КУО о состоянии школ на 1888 г., Тифлис, 1889.

Ругия Г. Подготовка научного текста, текстологическое исследование и комментирование труда Ф. Кочарли «Азербайджанская литература». Автореферат канд. диссертации. Баку, 1981.

«Русская народная лирика» (песни обрядовые, песни семейные, песни бытовые, песни удалые, объяснительные статьи) СПб., 1894 г.

Сеидов А. Ю. Педагогические взгляды Ф. А. Кочарлинского, «Советская педагогика», № 5, 1964 г.

Слонимский А. ЗУС на Тифлисской юбилейной выставке осенью 1901 г., Тифлис, 1901 г.

Талыбзаде К. А. Литературно-критические взгляды Ф. Кочарли. «Литературный Азербайджан», № 7, 1962 г.

Трегулов А. В горийской учительской семинарии, Известия АН Азербайджанской ССР, № 9, 1945 г.

Шариф Азиз. Жизнь и деятельность Дж. Мамедкулизаде, докторская диссертация, рукопись находится в библиотеке АГУ им. С. М. Кирова, Баку, 1957 г.

IV

Архив сәнәдләри вә хатирәләр

Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын мүәллими Ф. Көчәрлинин хидмәти һаггында формулјар сијаһы, сон гејд 1906-чы ил ијунун 15-дә едилмишдир. Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы 1, инвентар 5639.

А. О. Чернјајевскинин Гафгаз Тәдрис даирәси попечителинә јазмыш олдуғу 24 ијун 1879-чу ил тарихли мәктуб, Күрчүстан Халг Маарифи Музејинин архиви, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы фонду, иш 62, вәрәгәләр 17—24.

А. О. Чернјајевскинин ЗМС директоруна јазмыш олдуғу 24 ијун 1879-чу ил тарихли мәктуб, јенә орада, вәрәгә 9.

А. О. Чернјајевскинин семинаријаја топладығы илк азәрбајчанлы шакирдләрин сијаһысы, јенә орада, әлавә 1.

ЗМС Азәрбајчан бөлмәсиндә тәрбијә ишинин тәшкилинә даир 5 март 1880-чи ил тарихли һесабат, јенә орада, иш 88, вәрәгәләр 6—14.

ЗМС педагожи шурасынын протоколлары (пәракәндә), јенә орада, вәрәгәләр 20—35.

ЗМС Азәрбајчан бөлмәсинин дәрс чәдвәлләри (пәракәндә), јенә орада, иш 230.

1881-чи илдән 1915-чи иләдәк ЗМС-дә тәһсил алмыш шакирдләрин фәрди вәрәгәләри (пәракәндә), јенә орада, иш 127.

ЗМС Азәрбајчан бөлмәсинин мүфәттиши О. Смирновун ЗМС директору адына јаздығы 19 феврал 1905-чи ил тарихли рапорт, јенә орада, иш 907, вәрәгә 1.

1880—1881-чи тәдрис илиндә Ф. Көчәрлинин тәһсил алдығы II һазырлыг синфинин журналы, јенә орада, иш 93.

1883—1884-чү тәдрис илиндә Ф. Көчәрлинин тәһсил алдығы II синфин журналы, јенә орада, иш 116.

Ф. Көчәрлинин ЗМС-и битирмәси мүнасибәтилә јаздығы 11 мај 1885-чи ил тарихли инша, Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы 1, сахланма ваһиди 2625, вәрәгә 5.

Ф. Көчәрлинин ЗМС-ни битирмәсини тәсдиг едән аттестатын 1885-чи ил ијунун 12-дә нотариус тәрәфиндән тәсдиг едилмиш сурәти, Күрчүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 1557, вәрәгәләр 1—2.

Ф. Көчәрлинин Јереван кимназијасына мүәллим тә'јин едилмәси һаггында 14 ијун 1885-чи ил тарихли әмрин сурәти, Ермәнистан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 1, сијаһы 1, сахланма ваһиди 1148, вәрәгә 5.

Јереван кимназијасы мүәллимләринин дәрсә давамијјәти һаггында мә'лумат чәдвәли, јенә орада, сахланма ваһидләри 431, 461, 474.

Јереван кимназијасынын мүәллими Ф. Көчәрли тәрәфиндән тәртиб едилмиш Азәрбајчан дили програмы (натамам), јенә орада, сахланма ваһиди 363, вәрәгәләр 9—12.

Ф. Көчәрлинин Гори мүәллимләр семинаријасына көчүрүлмәсинә даир Гафгаз Тәһсил Даирәси попечителинин 30 октјабр 1895-чи ил тарихли әмри, Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы 1, сахланма ваһиди 5239, вәрәгә 31.

Ф. Көчәрлинин Гафгаз Тәһсил Даирәси попечителинә јаздығы 24 ијул 1905-чи ил тарихли әризә, јенә орада, сахланма ваһиди 5639, вәрәгә 17.

М. Шаһтахтлынын тәрҹүмеји-һалына вә мүһәррирлик фәалијјәтинә даир онун өз әлилә јазылмыш 29 апрел 1902-чи ил тарихли мә'лумат, јенә орада, фонд 480, сијаһы 1, сахланма ваһиди 1803, вәрәгәләр 2—4.

С. Вәлибәјовун ЗМС педагожи шурасында чыхышы, 15 мај 1884-чү ил, Күрҹүстан Халг Музејинин архиви, ЗМС фонду, иш 188, вәрәгәләр 6—7.

Ф. Көчәрлинин Азәрбајҹан әдәбијјатына даир әсәринин әлјазмасы, 2 октјабр, 1902-чи ил, Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, С. Есадзенин архиви, инвентар 751.

Ф. Көчәрлинин архиви, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24.

Р. Әфәндијевин хатирәләри, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—8, Р. Әфәндијевин архиви, иш 12 а.

Ф. Көчәрлинин 1912—1914-чү илләрдә Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә көндәрдији мәктублар, јенә орада. Ј. В. Чәмәнзәмилинин архиви, инвентар нөмрәләри 269/19,670, 270/19,671, 271/19,672.

Ф. Көчәрлинин мүхтәлиф вахтларда Абдулла Шаигә јазмыш олдуғу 5 мәктуб, мәктубларын әсли А. Шаигин архивиндәдир.

Ф. Көчәрлинин 1915—1916-чы илләрдә Рәҹәб Әфәндизадәјә јазмыш олдуғу үч мәктуб, мәктубларын әсли Р. Әфәндизадәнин оғлу, филоложи елмләр намизәди Әзиз Әфәндизадәнин архивиндәдир.

Ағазадә Фәрһад (Шәргли). Ф. Көчәрлинин биографијасы, Азәрбајҹан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми архиви, инвентар 566.

Вәкилов Меһдихан. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх-24, Г-7 (183).

Әһмәдов Әһмәд. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Низами музејинин архиви, инвентар 1782.

Мустафајев Әләммәд. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ Г-7 (183).

Сарывәлли Осман. Газах семинаријасы һаггында хатирәләрим. Сәмәд Вурғун адына Газах педагожи мәктәбинин архиви.

Сәбри Әли, Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим. Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх-24, Г-7 (183).

Ҹәфәров Мәһбуб. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Низами музејинин архиви, инвентар 1794.

Шаиг Абдулла, Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх-24, Г-7 (183).*

* «Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ Арх-24, Г-7 (183)» шифри илә гејдә алынмыш хатирәләри бу сәтирләрин мүәллифи топламыш, әсәр үзәриндә ишини гуртардыгдан сонра онлары Республика Әлјазмалары фондуна тәгдим етмишдир. Әли Сәбри өз хатирәләринин бир гисмини сонралар чап етдирмишдир. Бах: «Шад хәбәр» (Хатирәләр дәфтәриндән), «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 1 мај 1971-чи ил.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Өн сөз 3
Фикирләр карваны 15
Бөјүк јолун башланғычы 32
Ән дәгиг ме'јар — халга хидмәтдир 74
«Әзиз вә мүбарәк китаб» 149
Истифадә олунан әдәбијјатын мүхтәсәр сијаһысы 214

Јенијетмәләр үчүн

Набиев Бекир Ахмед оглы

Видные люди Азербайджана

ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ

(На азербайджанском языке)

Рә'јчи: *Ә. Мәммәдов.*

Редактору *Ајдын Чаббарлы.*
Рәссамы *Н. Рәһимов.*
Бәдии редактору *И. Гулијев.*
Техники редактору *Н. Сүлејманов.*
Корректорлары *К. Тапдыгова, С. Мусајева.*
ИБ № 1411.

Јығылмаға верилмиш 27. 02. 84. Чапа имзаланмыш 2. 08. 84. ФГ 05162. Қағыз форматы 84×108 1/32. Мәтбәә кағызы № 3. Академик гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти ч/в. 11,97+0,42. Рәнкли шәрти ч/в. 12,60. Учот нәшр/в. 13,4. Тиражы 10 000. Сифариш № 164. Гијмәти 1 ман.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

«Кәнчлик» нәшријјаты Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Бакы, Ә. Бајрамов күчәси, 3.

Изд-во «Гянджлик», Баку, ул. Г. Гаджиева, 4.

Типография им. 26-ти бак. комиссаров, Баку, ул. Али Байрамова, 3.

1 ман.

Ф. Көчәрли Шушада анадан олмуш вә илк тәһсилини дә орада алмышдыр. Дөрдсинифли рус мәктәбиндә охумасы Көчәрлинин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында илкин рол ојнамышдыр. Гори семинаријасыны гуртарандан сонра о, Ирәван кимназијасына мүәллим көндәрилир. Бурада көркәмли тәнгидчи әдәби фәалијјәтә башлајыр — тәрчүмәләр едир, мәгаләләр, ресензијалар јазыр. Он ил Ирәванда ишләјәндән сонра Көчәрли Гори семинаријасына мүәллим тә'јин едилир. Бурада демәк олар ки, өмрүнүн ахырына гәдәр, даһа дәгиг десәк, семинаријанын Азәрбајчан бөлмәсини Газаға көчүрәнә гәдәр чалышыр. Азәрбајчанлы кәнчләрин һәртәрәфли билијә малик вәтәнпәрвәр зијалы кими јетишмәсиндә Көчәрлинин бөјүк зәһмәти олмушдур. «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәри Көчәрлинин әдәбијјатымызын тарихиндә ән бөјүк хидмәтләриндән биридир.